

W

O

9 01
Dier en recht

Justitiële verkenningen

verschijnt 9 maal per jaar jaargang 27 november/december

D

Justitie

**Wetenschappelijk
Onderzoek- en
Documentatiecentrum**

Gouda Quint

C

9 01

Dier en recht

jaargang 27 november/december

Colofon

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Justitie en Kluwer. Het tijdschrift verschijnt negen keer per jaar.

Redactieraad

drs. A.C. Berghuis
prof. dr. H.G. van de Bunt
mr. N.J. Epker-Laverman
mr. drs. J.M. Nelen
mr. dr. E. Niemeijer
mr. drs. P.J.J. van Voorst

Redactie

drs. M.A.V. Klein-Meijer
dr. B.A.M. van Stokkom
mr. drs. P.B.A. ter Veer

Redactieadres

Ministerie van Justitie, WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH 's-Gravenhage
fax: 070-370 79 48
tel.: 070-370 71 47
e-mail: pveer@best-dep.minjus.nl

WODC-documentatie

Voor inlichtingen: Infodesk WODC,
070-370 65 53 (09.00u.-15.00u.)
e-mail: wodcinfo@wodc.minjust.nl
Internet-adres: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen wordt gratis verspreid onder personen en instellingen die beleidsmatig werkzaam zijn ten behoeve van het ministerie van justitie. Degenen die in aanmerking denken te komen voor een gratis abonnement, kunnen zich uitsluitend schriftelijk wenden tot bovenstaand redactieadres. Andere belangstellenden kunnen zich tegen betaling abonneren. Zij dienen zich te wenden tot:
Libresso BV
Postbus 23
7400 GA Deventer
tel.: 0570-67 35 55

Administratie en adreswijzigingen

De abonnenementenadministratie wordt verzorgd door:
Libresso BV
Postbus 23
7400 GA Deventer
tel: 0570-6735 55
Adreswijzigingen kunnen worden doorgegeven door het adresstrookje toe te zenden aan Libresso.

Beëindiging abonnement

Betaalde abonnementen kunnen tot uiterlijk 31 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet-tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd. Gratis abonnementen kunnen desgevraagd te allen tijde beëindigd worden.

Abonnementsprijs

De abonnementsprijs bedraagt f 130,- (58,99 euro) per jaar; studenten en AIO's f 100,- (45,38 euro) (gedurende maximaal vijf jaar). Betaling geschiedt bij voorkeur met de te ontvangen acceptgirokaarten.

Nabestellingen

Losse nummers kunnen worden nabesteld bij Libresso BV. De prijs van losse nummers bedraagt f 20,- (9,08 euro) (exclusief verzendkosten).

Ontwerp

Hans Meiboom, Amsterdam

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de minister van justitie weergeeft.

Voorwoord 5

K. Davids

Dierenbescherming in Nederland vanaf 1864 10

D. Boon

Mens en dier: gezworen vijanden 23

M. Cornelisse

De rammelende erwt; ethisch denken over dieren en de natuur 33

Tj. de Cock Buning

Ethische vragen rondom proefdieren; genetische manipulatie 43

F.H. de Jonge en B.M. Spruijt

Kennis over dierenwelzijn; toepassing in recht en regelgeving 55

S. van de Wouw

Procederen tegen dierenleed 67

E.N. Noordhuizen-Stassen

De MKZ-uitbraak in 2001; naar een verantwoord preventiebeleid 77

M. Haan

Europees recht en het welzijn van landbouwhuisdieren 85

C.M. Vinke

Handel in exotische dieren; organisatiestructuren en werkwijzen 94

Summaries 104

Jaarnaal 107

Literatuuroverzicht 113

Algemeen 113

Strafrecht en strafrechtspleging 113

Criminologie 115

Gevangeniswezen/tbs 120

Jeugdbescherming en -delinquentie 121

Verslaving 122

Slachtofferstudies 122

Boeken en rapporten 125

Tijdschriftlijst WODC-documentatie 128

Register Justitiële verkenningen 131

Bij dierenmishandeling denken we aan het verwaarlozen van een hond, het martelen van vogels, of het toetakelen van paarden. Vaak gaat het om beesten met een hoge aaibaarheidsfactor en dieren waarin we ons goed kunnen verplaatsen. Dergelijke incidenten roepen afschuw op en worden doorgaans breed uitgemeten in de pers. Op grond daarvan zou men mogen verwachten dat het onderwerpen van dieren aan rücksichtlose economische productietechnieken heftige protesten zou losmaken. Het welzijn van dieren in de bio-industrie lijkt ons echter nauwelijks ter harte te gaan

Sommige auteurs schetsen in dit nummer toestanden die in veel opzichten onacceptabel zijn. Konijnen zijn letterlijk vogelvrij en kunnen momenteel meer bescherming verwachten van de afvalstoffenpreventie-maatregelen dan van dierenwelzijnswetgeving. In de vleeskippensector wordt de vleesgroei van kuikens zo sterk gestimuleerd dat ze binnen vijftien halve week al twee kilo wegen. Deze snelle vleesaanzet kunnen diverse organen niet verwerken zodat jaarlijks 18 miljoen kuikens sterven nog voor ze de slachtleeftijd hebben bereikt.

De massaslachtingen tijdens de BSE-epidemie, de varkenspest en MKZ-crisis hebben mogelijk voor een kentering gezorgd (zie ook het artikel 'Massaslachting in de veeteelt is genocide' in *Tijdschrift voor Criminologie*, nr. 3, 2001). In Nederland zijn na de MKZ-crisis van voorjaar 2001 - ondanks de roep om vaccinatie - uiteindelijk 270.000 dieren 'ge-ruimd'. Dat steekt overigens nog 'mager' af bij de 12 miljoen varkens die na de varkenspestuitbraak van 1997 werden gedood. Iedereen lijkt er van doordrongen dat er veel moet veranderen binnen de bio-industrie. De huidige wetgeving en handhaving schieten schromelijk tekort. Ook het Europese vrijhandelsbeleid waardoor het gesleep met dieren door heel Europa is aangemoedigd, is op zijn grenzen gestoten.

In dit nummer zijn een aantal historische, ethische en juridische beschouwingen samengebracht die tezamen een goed beeld geven van de belangentegenstellingen tussen de bio-industrie en dierenbeschermingsorganisaties, en de grote problemen en dilemma's waarvoor het dierenwelzijnsbeleid wordt geplaatst.

In het openingsartikel gaat historicus K. Davids in op de relatie tussen dierenbeschermers en wetgeving. Leidraad is de vraag hoe en in welke mate de beweging van dierenbescherming de ontwikkeling van wetgeving heeft beïnvloed en waardoor ze al dan niet succesvol is geweest. Daartoe schetst Davids eerst de opkomst van de beweging in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw. In 1865 werd een bepaling in de politieverordening opgenomen die enigerlei vorm van dierenmishandeling verbood en de eerste 'revolutie' werd afgesloten met het strafbaar stellen van dierenmishandeling in 1886 (invoering artikel 254 WvS). Na die periode werden stapsgewijs enkele veranderingen bewerkstelligd: de introductie van bijvoorbeeld de Trekhondenwet in 1910 en de Vogelwet van 1912. Maar echt ingrijpende vernieuwingen in wetgeving werden niet meer afgedwongen, vooral door tegenkrachten uit de agrari-

sche sector en medische wereld en inertie van het ambtenarenapparaat. Deze impasse werd volgens Davids pas vanaf eind jaren zestig van de twintigste eeuw doorbroken. Er kwamen destijds talloze initiatieven en voorstellen om het welzijn van dieren te verbeteren. De omwenteling kreeg voorlopig zijn beslag in de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren (1992). Of deze juridische vernieuwing in de praktijk opnieuw een revolutie teweeg zal brengen zal de tijd leren.

In de volgende bijdrage rekt D. Boon het historisch blikveld aanzienlijk op. Hij gunt de lezer aan de hand van paleontologische gegevens een blik op de mensheidsgeschiedenis en geeft in een venijnig en ironisch betoog aan dat de homo sapiens in evolutionair razendsnel tempo andere soorten heeft weten te verdringen. Mens en dier blijken gezoren vijanden te zijn. Ook hedentendage doen mensen met dieren wat hun goeddukt. Sommigen etaleren een troetelzucht, anderen tonen een verregaande onverschilligheid jegens het productiedier. Om flora en fauna voor verdere verwoesting te behoeden moeten we volgens Boon onze zienswijze op wetgeving en handhaving rigoreus herzien. Wellicht dat een stelsel van positieve sancties wel effect kan sorteren.

In de volgende stukken komt de ethische problematiek aan bod. M. Cornelisse gaat in haar bijdrage na welke visies bepalend zijn voor het huidige ethische denken over dieren en de natuur. Zij gaat eerst in op de dierenethiek waarin onder andere gewezen wordt op de intrinsieke waarde van dieren en het vermogen tot lijden. In een aantal opzichten blijft die ethiek onbevredigend omdat het menselijk belang uiteindelijk altijd zwaarder weegt. In de ecologische ethiek waarin korte metten wordt gemaakt met de centrale positie van de mens, worden die problemen ondervangen door respect toe te wijzen aan alle levende wezens. Ook deze stroming brengt niet geringe problemen en dilemma's met zich mee. Uiteindelijk wordt de menselijke soort het recht ontzegd zichzelf in stand te houden. We moeten volgens Cornelisse op zoek naar een middenpositie waarin ruimte is voor 'redelijke partijdigheid'. Bovendien maakt de veelvormigheid van levensvormen en interacties tussen mens en natuur, een pluralistische benadering noodzakelijk. Hoewel we de belangen en behoeften van mensen niet op voorhand zwaarder laten wegen dan die van andere soorten of levensvormen, blijven er verschillen in morele status tussen mens en dier.

Tj. de Cock Buning richt de aandacht vervolgens op ethische vragen rondom genetische manipulatie van proefdieren. Hij gaat eerst in op een drietal vragen waaruit maatschappelijke verontrusting blijkt, ten eerste soortoverschrijding en soortvermenging, ten tweede de maakbaarheid en instrumentalisering van dieren, en de mogelijke onbeheersbare gevolgen daarvan voor dieren, en tenslotte het lijden van gedeformeerde dieren. Vervolgens schetst de auteur de wettelijke kaders die genetische modificatie van dieren reguleren (wet op de dierproeven; besluit biotechnologie bij dieren; besluit genetisch gemodificeerde organismen). Met name het besluit biotechnologie dat in de Gezondheids- en

Welzijnswet is geregeld, is volgens de auteur uniek omdat er een 'nee, tenzij...' -beleid uit spreekt. Een vergunning voor dierproeven wordt slechts verleend als de gezondheid en het welzijn van dieren gewaarborgd zijn. De onderzoeker moet bij de aanvraag daarvoor het bewijs leveren. De auteur gaat nader in op het werk van de ethische expertcommissie die deze aanvragen voor genetische modificatie beslist. In ongeveer 10 procent van de gevallen hebben indieners hun aanvraag ingetrokken op basis van nader door de commissie gestelde vragen. De adviezen die naar de minister gaan zijn in alle gevallen positief, hoewel er in 25 procent van de adviezen sprake is van een minderheid-meerderheid advies. De minister neemt deze positieve adviezen 'blind' over en maakt volgens de auteur ten onrechte geen weging van deze verdeelde adviezen. Ook op andere gronden kan men zich volgens de auteur afvragen of de spelers het opgedragen spel wel goed genoeg spelen.

De volgende vier stukken staan in het teken van wetgeving en handhaving. F. H. de Jonge en B.M. Spruijt gaan in hun artikel na hoe wetenschappelijke kennis over dierenwelzijn wordt toegepast in (de ontwikkeling van) wet- en regelgeving. Welke criteria worden gebruikt om kennis over dierenwelzijn toe te passen in de ontwikkeling van nieuwe wetgeving? Op basis van negatieve welzijnsindicatoren zoals chronische stress-symptomen is een dierenwelzijnsindex opgesteld. Deze indicatoren, vervolgen de auteurs, spelen echter geen enkele rol in de algemene maatregelen van bestuur (AmvB's) van het ministerie van LNV waarin de huisvestingsystemen staan beschreven, en waarmee nader vorm wordt gegeven aan de voorschriften van de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren (GWD). Het is 'intussen pijnlijk duidelijk geworden' dat 'de AmvB's vooral een consolidatie geven van de gangbare praktijk in de intensieve veehouderij'. Het beleidsproces waarin een AMvB totstand komt blijkt een strategisch steekspel te zijn waarin de sterkste partijen (de industrie) hun belang weten door te drijven. De auteurs concluderen dan ook dat de GWD in de praktijk nutteloos is voor de bescherming van gehouden dieren, omdat de wet geen expliciete toets op productiedoelinden vereist. In de GWD wordt niet duidelijk gesteld of en, zo ja, hoe belangen van mensen gewogen moeten worden. Zolang dat onduidelijk is kunnen gegevens over dierenwelzijn terzijde worden geschoven.

S. van de Wouw van de stichting Wakker Dier signaleert dat veel diergroepen (zoals konijnen, eenden en kalkoenen) nog altijd 'rechteloos' zijn, in die zin dat vangnetbepalingen uit de GWD nog niet worden toegepast. Het ministerie van LNV is terughoudend met het vastleggen van minimale welzijnseisen voor die groepen omdat het beseft dat hierbij extra handhavingstaken behoren. Daarnaast wijst hij op de ondermaatse handhaving door de algemene inspectiedienst (AID). Het overgrote deel van de varkenshouders blijkt de minimale welzijnsregels te overtreden. De 'strikte handhaving' die het ministerie voorstaat komt er in de praktijk op neer dat een bedrijf voortaan één keer per 10 jaar wordt gecontroleerd op welzijnseisen. Wakker Dier maakte een analyse van de afgege-

ven milieuvergunningen in de varkenssector en constateerde dat 70% van de bedrijven niet voldeed aan de minimale welzijnseisen. Vooral zeugenboxen bleken te kort en biggen zaten te krap (minder dan 0.3 vierkante meter per big). Desondanks gaven gemeenten toch de milieuvergunningen af met als reden dat handhaving van het Varkensbesluit niet tot hun taak hoort. Van der Wouw constateert dat samenwerking tussen overheidsinstanties op dit punt geheel ontbreekt. Hij concludeert dat de huidige wetgeving niet toereikend is om de vierhonderd miljoen dieren in de veesector voldoende bescherming te bieden. Het huidige 'realisme' waarin dierenwelzijn nog meer afhankelijk wordt gesteld van het marktmechanisme acht hij een beschaafd land als Nederland onwaardig.

E.N. Noordhuijzen-Stassen gaat in op de MKZ-uitbraak van begin dit jaar. Zij wijst erop dat de economische schade vele malen groter is uitgevallen dan uit de risicoberekeningen die de EU opstelde toen deze begon met het nonvaccinatiebeleid kon worden opgemaakt. Niettemin zijn de alternatieven voor dat beleid niet overtuigend: massale inenting brengt de export in gevaar, uitzieken is riskant. De auteur benadrukt dat veehouders zwaar zijn getroffen door de maatregelen. Bedrijven raakten soms drie weken geïsoleerd van de buitenwereld. Men zat gevangen in het eigen huis. Kinderen konden niet naar school. De auteur voorspelt dat de Nederlandse veehouderij binnen afzienbare tijd weer geconfronteerd zal worden met een van de besmettelijke dierziekten. Daarom is het zaak te streven naar een verantwoord preventiebeleid. Daartoe behoren transportbeperkingen en een acuut fokverbod tijdens uitbraken. De consument heeft een eigen taak bij deze heroriëntatie. Via koopgedrag zullen consumenten moeten tonen dat zij de gezondheid en welzijn van dieren willen verbeteren. Na de recente crisissen is dat niet gebeurd. Men bleef vrolijk de relatief goedkope producten uit de intensieve veehouderij kopen.

Vervolgens gaat M. Haan in op Europese wetgeving rondom landbouwdieren. De soevereiniteit op dat gebied is vrijwel volledig overgedragen aan de Europese Unie. Daarnaast speelt de Raad van Europa een rol. Haan schetst hoe beide internationale organisaties werken, welke regelgeving zij voor het welzijn van landbouwhuisdieren in het leven hebben geroepen, en wat de verhouding tussen beide organisaties is. Hij concludeert dat de juridische binding van EU-richtlijnen veel sterker is dan de Aanbevelingen van de Raad van Europa. Die Aanbevelingen zijn echter wel van belang voor landen die (nog) geen EU-lid zijn.

Tenslotte pakt C.M. Vinke een geheel ander onderwerp aan: de handel in exotische dieren. Ze bespreekt de ontwikkelingen binnen deze handel, de organisatiestructuren (distributieniveaus en specialisaties), het verloop van de handelstrajecten en het onderhouden van netwerkcontacten. Ze constateert dat er een grote verstrengeling is tussen legale en illegale handel, maar er zijn weinig aanwijzingen dat dierenhandel verweven zou zijn met andere vormen van criminaliteit zoals drugshandel. Wel is er net

als in de drugshandel sprake van een toenemende criminalisering en strengere wetgeving. Een mondiaal verbod op handel in exotische dieren kan echter, zeker op korte termijn, niet verwacht worden.

Dierenbescherming in Nederland vanaf 1864

K. Davids*

In 1875 werd het ‘moedwillig kwellen, pijnigen of mishandelen’ van een hond of kat in Nederland bij de wet verboden. Ogenschijnlijk was dit verbod niet meer dan een marginale toevoeging aan de *Wet tot vaststelling van bepalingen en het voorkomen van hondsdolheid*. In werkelijkheid was het van principiële betekenis, zoals regering en parlement bij het debat over de wet in de Tweede Kamer al direct erkenden (Davids, 1987, p. 183). De invoering van deze verbodsbepaling markeert namelijk het moment waarop in ons land op rijksniveau de wetgeving ter bescherming van dieren begon. Dit keerpunt volgde nauwelijks meer dan tien jaar na een andere memorabele gebeurtenis in de verhouding tussen mensen en dieren in Nederland: de oprichting van de eerste vereniging die zich ten doel stelde de ‘kwelling en mishandeling van dieren’ te voorkomen en te beteugelen, de ‘s-Gravenhaagsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren, in 1864. In 1877 nam deze organisatie de naam ‘Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren’ aan. Tegenwoordig staat ze kortweg bekend als ‘de Dierenbescherming’.

Dit artikel gaat over de relatie tussen dierenbeschermers en dierenbeschermingswetgeving vanaf 1864 tot heden. Leidraad is de vraag, hoe en in welke mate de dierenbeschermingsbeweging de ontwikkeling van de wetgeving heeft beïnvloed en waardoor ze al of niet succesvol is geweest. Daartoe wordt eerst de opkomst van de dierenbeschermingsbeweging geschetst. Vervolgens wordt de betrokkenheid van de dierenbeschermers bij de verschillende fasen van de wetgeving besproken.

Dierenbeschermers georganiseerd

Op het gebied van de georganiseerde dierenbescherming was Nederland anno 1860 geen gidsland, maar missiegebied. Hoewel Nederlanders niet bekend stonden om gebrek aan dierenliefde en het idee dat dieren bescherming verdienden in ons land al vanaf de zeventiende eeuw steeds meer aanhang had gewonnen en van een uitgewerkte rechtvaardiging was voorzien, die voor een deel op ‘diervriendelijke’ passages in de Bijbel berustte, bestond hier vóór de jaren zestig nog geen enkele vereniging die zich officieel ten doel stelde om mishandeling van dieren te bestrij-

* De auteur is als historicus verbonden aan de faculteit Letteren, vakgroep Geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam.

den. Daarin verschilde Nederland van bijna alle andere landen in Europa in die tijd. De eerste Europese organisatie ter bescherming van dieren, de *Society for the prevention of cruelty to animals*, kwam tot stand in Engeland in 1824.

In de volgende veertig jaar werd in vrijwel alle landen op het Continent het Engelse voorbeeld geïmiteerd. Het was uiteindelijk 'in navolging van elders op vele plaatsen in het Buitenland', dat 'eenige weldenkende dierenvrienden' in Den Haag in 1864 het initiatief namen om ook in Nederland zo'n vereniging op te richten.¹ Soortgelijke organisaties verschenen spoedig daarna ook in andere grote steden in ons land. De meeste lokale verenigingen sloten zich na verloop van tijd als afdeling aan bij de Haagse pionier, die van het begin af aan al nationale pretenties had (Davids, 1989b, pp. 97-101, 116-117).

Dierenbeschermers vormden lange tijd een nogal elitair gezelschap. Aristocraten, academici, handelaars, financiers en dames van goeden huize waren tientallen jaren lang onder de leden oververtegenwoordigd. Besturen waren volgepakt met jonkheren en meesters in de rechten. Het aantal leden van de Nederlandsche Vereeniging bedroeg vóór de jaren negentig van de negentiende eeuw niet meer dan ongeveer tweeduizend. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was het tot iets meer dan elfduizend gegroeid. De elitaire inslag van de beweging werkte door in haar doeleinden en stijl van opereren. Wat ze nastreefde, was niet een radicale verandering in de omgang met dieren maar een verbetering van het juridisch instrumentarium en een verzachting van de mentaliteit. De wapens van de dierenbeschermers waren niet de demonstratie, de protestbijeenkomst of de harde actie, maar de brief, de petitie, de propagandabrochure, het welgeplaatste woord in de wandelgang. De strijd voor de dieren moest wel beschaafd blijven (Davids, 1989b, pp. 103-108, 136-137, 160-162).

De eerste 'revolutie' in de dierenbeschermingswetgeving

Vrijwel overal in Europa waar dierenbeschermers zich organiseerden, kwamen binnen de kortste keren strafbepalingen tegen mishandeling van dieren tot stand. Vanaf het eind van de Middeleeuwen waren in Nederland op stads- of streekniveau al talloze verordeningen uitgevaardigd die *de facto* aan bepaalde categorieën dieren bescherming verleenden (Davids, 1989a, pp. 239-243, 248-254). Wat anno 1864 nog *niet* bestond, was een verbod op het mishandelen van dieren als zodanig en een vorm van regelgeving op nationaal niveau. Deze componenten verschenen elk apart voor het eerst in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw.

1 Verslag van de verrichtingen des bestuurs en van den staat der Vereeniging tot bescherming van dieren te 's-Gravenhage vanaf 24 Augustus 1864 tot ult. December 1866, 3-9.

Vanaf 1865 werd in de ene Nederlandse gemeente na de andere (met Den Haag voorop) een bepaling in de Algemene Politieverordening opgenomen die enigerlei vorm van dierenmishandeling verbood; vaak gebeurde dit met de toevoeging: 'in het openbaar' en 'uit moedwil'. Deze trend bleef niet tot grote steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag beperkt. Ook kleinere steden en dorpen als Haarlem, Arnhem, Leeuwarden, Koudekerk, Steenwijk, Monster of Aardenburg breidden in die tijd hun APV met zo'n verordening uit. De vernieuwing in de nationale strafwetgeving die met de wet van 1875 begon, was dus grondig voorbereid op plaatselijk niveau (Davids, 1987, p. 182). Na de invoering van de beschermende maatregel ten behoeve van honden en katten breidde de bemoeienis van het Rijk zich weldra ook tot in het wild levende dieren uit. Bij de *Wet van 25 mei 1880 tot bescherming van diersoorten nuttig voor landbouw en houtteelt* en het K.B. van 25 augustus 1880, dat aan deze wet uitvoering gaf, werden tientallen vogelsoorten – vrijwel alle insectenetters – plus een klein aantal zoogdiersoorten, zoals de egel en de vleermuis, officieel beschermd verklaard. Exemplaren van deze soorten mochten niet meer worden gevangen, gedood, vervoerd, verkocht, gekocht, afgeleverd of in voorraad gehouden. De bescherming van vrij levende dieren, die in de voorafgaande eeuwen op lokaal en provinciaal niveau tot ontwikkeling was gekomen, werd hiermee aanzienlijk verruimd.

De 'revolutie' in de dierenbeschermingswetgeving bereikte een voorlopig hoogtepunt met de invoering van artikel 254 van het Wetboek van Strafrecht in 1886, waarmee voor het eerst in heel Nederland 'mishandeling van een dier' strafbaar werd gesteld (Davids, 1987, pp. 183-184).

Dierenbeschermers en de eerste 'revolutie' in de wetgeving

Het ontbreken van enige wetgeving waarin mishandeling van een dier *als zodanig* werd verboden, werd in Nederland in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw hoe langer hoe meer als een blamage gevoeld. Een beschaafd land werd geacht zijn dieren te beschermen. Naar internationale maatstaven gemeten, schoot Nederland pijnlijk tekort. Het dreigde af te zakken tot de rang van 'onbeschaafde' naties, waar duistere landen als Italië, Portugal en Spanje vertoefden. 'Spanje en Nederland, welk eene vernederende gelijkstelling voor ons dierbaar vaderland', verzuchtte een dierenbeschermers in 1874 – driehonderd jaar na Leidens Ontzet (Davids, 1987, p. 194). De invoering van een verbodsbepaling op het 'moedwillig kwellen, pijnigen of mishandelen' van een hond of kat in de *Wet tot vaststelling van bepalingen en het voorkomen van hondsdolheid* van juni 1875, werd door de minister van Binnenlandse Zaken uitdrukkelijk gepresenteerd als een antwoord op de 'verwijten van de ijverige voorstanders der dierenbescherming, dat Nederland het eenige land in Europa is, waar geen voorschriften tegen het kwellen of mishandelen

van huisdieren bestaan' (Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (1874/75), 1395).

Het was omwille van het behoud van de internationale status van ons land dat dierenbeschermingsverenigingen direct na hun oprichting in de jaren zestig en zeventig begonnen te ageren voor het invoeren van strafbepalingen op lokaal, provinciaal en nationaal niveau, waarbij mishandeling van dieren in algemene termen strafbaar werd gesteld. Pas als het gapend gat in de wetgeving naar behoren was gedicht, hoefden elites in de Nederlandse samenleving zich ten overstaan van standsgenoten in het buitenland niet langer meer beschaamd te voelen. Dat de dierenbeschermers hun streven binnen betrekkelijk korte tijd met succes zagen bekroond – met als climax de opname van artikel 254 in het Wetboek van Strafrecht –, had voor een deel te maken met het feit dat ze nu en dan steun ontvingen van andere organisaties, die daar met het oog op hun eigen belangen voordeel in zagen. De *Wet van 25 mei 1880 tot bescherming van diersoorten nuttig voor landbouw en houtteelt*, bij voorbeeld, die door dierenbeschermers als een 'belangrijke stap' in de richting van 'de zooveel jaren door (hun) gewenschte Rijkswet tot bescherming van dieren in het algemeen' werd verwelkomd, is mede op aandrang van landbouworganisaties tot stand gekomen. Maar belangrijker was, dat de netwerken van de dierenbeschermers zelf tot in de hoogste kringen van de ambtenarij en de politiek reikten. Onder de zes 'weldenkende dierenvrienden' die in 1864 het initiatief tot het oprichten van de Haagse vereniging namen, was een lid van de gemeenteraad, een oud-commies bij het provinciaal bestuur van Zuid-Holland, een oud-hoofdambtenaar bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en een oud-lid van de Raad van State. Een bestuurslid van de Haagse vereniging, jonkheer F. de Casembroot, had zitting in de Tweede Kamer. Hij was het, die op 22 juni 1870 bij een interpellatie in de Kamer de minister van justitie de toezegging ontlokte dat bij de samenstelling van een nieuw Wetboek van Strafrecht het verzoek van dierenbeschermingsverenigingen om een wettelijk verbod op het mishandelen van dieren uit te vaardigen in nadere overweging zou worden genomen. De minister van justitie die rond 1880 verantwoordelijk was voor het totstandkomen van het Wetboek van Strafrecht, mr. A.E.I. Modderman, had een paar jaar tevoren het voorzitterschap van de Leidse vereniging tot bescherming van dieren vervuld. Als dank voor zijn inspanningen kreeg hij naderhand van zijn geestverwanten een marmeren pendule aangeboden, voorzien van een zilveren plaat waarop in gulden letters de inscriptie was aangebracht: 'Huldeblijk van de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren (beschermheer Z.M. de Koning) aan Zijne Excellentie Mr. A.E.I. Modderman, minister van Staat, Oud-Minister van Justitie' (Davids, 1987, pp. 176, 184).

Stapsgewijze verandering

De dierenbeschermers waren echter verre van almachtig. Nauwelijks was het Wetboek van kracht geworden of ze kregen een bittere teleurstelling te verwerken. De juridische garanties die artikel 254 bood, bleken ontoereikend. De Hoge Raad gaf namelijk aan het begrip 'mishandeling van een dier' een heel beperkte interpretatie. Dat werd duidelijk uit een uitspraak van oktober 1887. Van 'mishandeling' was volgens het college alleen sprake als een dier *met opzet* wreed werd behandeld en de wreedheid een *doel op zichzelf* was, en niet slechts een *middel* tot een redelijk doel. Maar 'opzet' was doorgaans moeilijk te bewijzen. In de praktijk kon zelden iemand op grond van artikel 254 worden veroordeeld (Semplo-nius, 1920, pp. 108-110, 117; Boon, 1983, p. 118). De marmeren pendule bleek vergeven voor een dode mus. En lokale of provinciale verordeningen, waarbij mishandeling van een dier strafbaar was gesteld, boden niet vaak uitkomst.

Toen de algemene strafbaarstelling eenmaal in het wetboek was opgenomen, waren in allerlei plaatsen de bepalingen inzake dierenmishandeling weer uit de verordeningen verwijderd. Het duurde tot 1920 vóór de tekst in het wetboek op dit punt werd gewijzigd. Wie 'zonder redelijk doel of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zoodanig doel redelijk toelaatbaar is' opzettelijk pijn of letsel aan een dier toebreacht of een dier waarvoor hij verantwoordelijk was het nodige levensonderhoud onthield, kon een geldboete of een gevangenisstraf worden opgelegd. Deze wijziging werd door de Dierenbescherming opnieuw als een belangrijke vooruitgang begroet. Maar de herziene bepaling werd alweer van een enge interpretatie voorzien (Davids, 1989b, pp. 140, 144).

Hoewel de Dierenbescherming het ideaal van een effectieve, alle dieren omvattende wet niet opgaf en tijdens de Bezetting zelfs bijna in de vorm van een door de Duitse autoriteiten (deels) naar het voorbeeld van de *Tierschutzgesetz* van 1933 ontworpen 'dierenwet' zag gerealiseerd (Davids, 1991), vond vernieuwing van de wetgeving tot het laatste kwart van de twintigste eeuw niet plaats langs de weg van grootse, drastische ingrepen maar via invoering of wijziging van allerlei afzonderlijke wettelijke regelingen die specifieke aspecten van de relatie tussen mensen en dieren tot onderwerp hadden. De verandering ging niet met sprongen, maar stapsgewijs. Ze verliep niet revolutionair maar sluipend.

Eén van de meest omstreden aspecten van de mens-dier relatie aan het eind van de negentiende eeuw was het gebruik van honden als trekdieren. In een groot aantal gemeenten waar de georganiseerde dierenbescherming actief was geworden, had de overheid op aandrang van de dierenbeschermers verordeningen omtrent het gebruik van trekhonden gemaakt. Het zitten op hondekarren, bij voorbeeld, was op veel plaatsen verboden. De invoering van het Wetboek van Strafrecht had op dit terrein eerder een verslechtering dan een verbetering gebracht. Volgens artikel 455 van het Wetboek was het voortaan strafbaar, dieren lasten te

doen trekken 'welke kennelijk hun krachten te boven gaan' dan wel het vervoer van of door dieren 'nodeloos' pijnlijk of kwellend te maken. In de praktijk bleek dit artikel echter vrijwel even weinig doeltreffend als artikel 254 over de algemene strafbaarstelling van mishandeling van dieren. Maar toen de bepaling kracht van wet had gekregen, waren vele lokale verordeningen die wèl effect sorteerden buiten werking gesteld. Gelet op de ellendige omstandigheden waarin veel trekhonden hun leven sleten, vond de Dierenbescherming eigenlijk dat het gebruik van honden als trekdieren geheel moest worden verboden. Omdat ze wel inzag dat dit doel vanwege het belang van de dieren voor het bestaan van tienduizenden kleine ondernemers voorlopig niet haalbaar was, ging ze via de beproefde kanalen druk uitoefenen om geleidelijk verbeteringen te bereiken. Met de uitvaardiging van de *Trekhondenwet* van 1910 en de algemene maatregelen van bestuur die er uitvoering aan gaven, kwam een regeling op nationaal niveau tot stand die weliswaar geen afschaffing van de trekhond betekende maar in elk geval wel bepaalde voorschriften stelde. Een algemeen verbod werd pas ingevoerd in 1961, toen er praktisch geen trekhond meer over was (Davids, 1987, p. 186; Davids, 1989b, p. 140).

Ook op andere terreinen van de mens-dier relaties waren zulke stapsgewijze aanpassingen in de wetgeving te zien. In de *Vogelwet* van 1912 werd de bescherming van vogels uitgebreid tot alle in het wild levende vogelsoorten, met uitzondering van enkele die uitdrukkelijk als 'schadelijk' werden aangemerkt of als legitieme prooi van jagers werden beschouwd. De regel uit de wet van 1880 werd omgedraaid: in het vervolg vielen alle vogels onder bescherming van de wet, tenzij anders was bepaald. De *Nuttige Dierenwet* van 1914, die in de plaats kwam van de wet van 1880, bracht ook meer beschermingsmogelijkheden. Zij had namelijk niet uitsluitend betrekking op zoogdieren. Als uitvloeisel van deze wet kon ieder in het wild levend dier als nuttig voor de land-, tuin- of bosbouw werd beschouwd, per algemene maatregel van bestuur bescherming worden verleend. De *Vleeskeuringswet* van 1919 leidde een jaar later onder meer tot het voorschrift dat slachtdieren, na voorafgaande bedwelming, zo snel mogelijk door verbloeding moesten worden gedood. De *Veeuwet* van 1920 en de algemene verordeningen uitgevaardigd als uitvloeisel van de *Spoorwegwet* van 1928 bevatten specifieke bepalingen over het vervoer van vee, die als aanvulling konden dienen bij artikel 455 van het Wetboek van Strafrecht (Davids, 1989b, p. 141).

De *Wet op de dierenbescherming* van 1961 was, in weerwil van haar weidse benaming, in wezen geen uitzondering op dit patroon van 'stuks-gewijze' verbetering. Ze was in hoofdzaak weer een herziening van artikel 254 en 455 van het Wetboek van Strafrecht. Het onthouden van de nodige verzorging aan een dier werd voortaan als een strafbaar feit beschouwd. Hetzelfde gold voor een *poging* tot mishandeling. In artikel 455 lid 1 werd, naast het verbod om een dier pijn of letsel toe te brengen, ook een verbod opgenomen om de gezondheid van een dier nodeloos te be-

nadelen of een dier onnodig te kwellen. De reeks specifieke gedragingen die als strafbaar golden, werd uitgebreid. Een hond gebruiken als trek-dier was niet meer toegestaan. Als uitvloeisel van de wet kwamen verder algemene maatregelen van bestuur tot stand over het huisvesten van kettinghonden, het houden van mestkalveren, het bedrijfsmatig houden van honden en katten en de verzorging en behandeling van bepaalde diersoorten die van uitheemse oorsprong waren. (Davids, 1989b, 149-151).

De veranderingen in de wetgeving inzake dierenbescherming tussen 1886 en 1961 zijn evenmin als de totstandkoming van artikel 254 van het Wetboek van Strafrecht uitsluitend terug te voeren op activiteiten van dierenbeschermers of op overwegingen die direct met de dierenbeschermingsgedachte te maken hadden. De *Vleeskeuringswet* van 1919, die voor het eerst een algemene regeling inzake de wijze van slachten bracht, werd eerst en vooral ingevoerd met het oog op bescherming van de volksgezondheid. De *Veewet* van 1920, die voorschriften voor het vervoer van vee mogelijk maakte, was op de eerste plaats bedoeld om het veeartsenijkundig staatstoezicht te regelen. Ook de revisie van artikel 254 van het Wetboek van Strafrecht in 1920 was niet primair aan bemoeienis van de Dierenbescherming te danken. De aanleiding was een verzoek van de minister van justitie, eind 1917, aan de procureurs-generaal van de gerechtshoven om de Hoge Raad gelegenheid te geven zijn enge uitleg van de bestaande bepaling te herzien. De heersende interpretatie werd in juridische kringen namelijk al geruime tijd als onbevredigend ervaren. Toen de Hoge Raad niet van zins bleek van zijn bekende standpunt af te wijken, kwam de minister met het voorstel het bewuste artikel te wijzigen (Davids, 1989b, p. 140).

Dat neemt niet weg dat uitbreiding van de wetgeving wel degelijk ook mede door toedoen van de dierenbeschermers, al dan niet in samenwerking met verwante organisaties, tot stand is gekomen. Zo is de basis voor de *Trekhondenwet* van 1910 in feite gelegd door de invoering van verordeningen in Zuid-Holland, Utrecht, Noord-Holland en Zeeland tussen 1895 en 1906, waarbij reglementen voor de behandeling van trekhonden binnen de onderscheiden provincies werden vastgesteld. De Dierenbescherming had daar op haar bekende 'zachte' wijze hard voor gewerkt. Bij de campagne voor een betere vogelbescherming werkte ze na 1900 samen met de pas opgerichte *Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Vogels* en de *Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten*. Op verzoek van de Directeur-Generaal van Landbouw brachten twee hoofdbestuurleden in 1904 advies uit over een ontwerp-Vogelwet (Davids, 1989b, pp. 140-141).

Plannen voor een Dierenwet

Waarom ging de vernieuwing in de wetgeving niet sneller? Waarom voltrok ze zich niet met sprongen, maar stapsgewijs? Het is in dit verband

instructief om te zien om welke redenen pogingen van de Dierenbescherming om het wetgevingsproces te verhaasten geheel of gedeeltelijk op een mislukking zijn uitgelopen. De eerste poging werd ondernomen in de jaren dertig. Tegen die tijd had de vereniging geconstateerd dat de herziening van artikel 254 in het Wetboek van Strafrecht van 1920 een veroordeling wegens dieren mishandeling in de praktijk nog steeds niet gemakkelijk maakte. Wetten en regelingen die op bijzondere aspecten van mens-dier relaties betrekking hadden vertoonden bovendien meer beperkingen dan de dierenbeschermers lief was. De vereniging was ook door nauwe samenwerking met politieambtenaren, eigen nieuwsgaring via een netwerk van inspecteurs en toenemende contacten met externe deskundigen steeds beter op de hoogte geraakt van de toepassing van bestaande regels in de praktijk en van veranderingen in de landbouw en veeteelt die herziening en aanvulling van de wetgeving wenselijk maakten.

In het begin van de jaren dertig ging het hoofdbestuur zich daarom bezig houden met de voorbereiding van een 'Dierenwet'. Om de stemming bij de overheid te peilen, stuurde de vereniging in 1933 een bundel met gegevens en verlangens naar de ministerraad. Het dossier had betrekking op allerlei kwesties die al jaren bovenaan de agenda van de dierenbeschermers prijkten: van bedwelming van slachtelingen, brand in stallen en veevervoer per vrachtauto tot en met vogelbescherming, kettinghonden en behandeling van dieren in circussen. Daarbij vroeg de vereniging, een interdepartementale commissie te installeren om dit materiaal te bestuderen teneinde òf verbeteringen in de bestaande wetgeving voor te stellen òf 'alle bepalingen, op dieren betrekking hebbend, uit de bestaande wetten te lichten en samen te brengen in één dierenwet' (Davids, 1989b, pp. 145-147).

Het antwoord kwam eind 1935. De ministerraad liet bij monde van minister-president H. Colijn weten niet van plan te zijn zo'n commissie in het leven te roepen, omdat het gezien de 'nood der tijden' onverantwoord was, geld of ambtenarenuren voor deze kwestie vrij te maken.² De Dierenbescherming beschikte niet over voldoende steun in het parlement om de regering op andere gedachten te brengen. Liberalen en sociaal-democraten mochten de dierenbeschermers doorgaans goed gezind zijn, de confessionele partijen stelden zich veel terughoudender op. En deze legden in die tijd politiek gezien het meeste gewicht in de schaal.

Bij de tweede poging, in de jaren vijftig, was de uitgangssituatie voor de Dierenbescherming gunstiger. De vereniging telde veel meer leden dan twintig jaar tevoren – ruim zestigduizend tegen iets meer dan elfduizend –, en had intussen ook een behoorlijke aanhang verworven in

2 Bibliotheek Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren Den Haag, Notulen hoofdbestuur Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren, 19 januari 1933 en 12 oktober 1935.

protestants-christelijke en (in mindere mate) katholieke kringen en daarmee in de de achterban van de confessionele partijen. Dat gaf haar, toen Hugenholtz in 1951 een eigen voorstel voor een Dierenbeschermingswet aan de minister van justitie stuurde, tegenover regering, ambtenaren en kamerleden meer gezag dan vroeger. Anders dan in de crisisjaren kon de 'nood der tijden' ook niet meer als argument worden gebruikt om het dossier van de dierenbeschermers te laten verstoffen. Inderdaad werd er ditmaal wèl een interdepartementale commissie ingesteld om een wetsontwerp over de dierenbescherming voor te bereiden. Bij de indiening van het wetsontwerp in 1955 oordeelde de toenmalige voorzitter van de Dierenbescherming, mr. W. Hugenholtz, dat het voorstel voor zo'n 70% tegemoet kwam aan de wensen van de vereniging zelf, zoals die een paar jaar tevoren in een eigen concept waren neergelegd. Maar het lukte niet om de desiderata van de vereniging die niet in het regeringsontwerp waren opgenomen alsnog in de wet te krijgen. Een verbod op legbatterijen, bij voorbeeld, kwam er niet in. Over het gebruik van proefdieren werd, ondanks lange discussies in de Tweede Kamer, niets geregeld. Een ingrijpende vernieuwing van de wetgeving werd niet gerealiseerd. De *Wet op de dierenbescherming* van 1961 kwam in zekere zin te vroeg. De tegenkrachten uit met name de agrarische sector en de medische wereld en de inertie van het ambtenarenapparaat konden op dat moment nog niet worden overwonnen (Davids, 1989b, pp. 150-151).

Naar een tweede 'revolutie' in de dierenbeschermingswetgeving

De impasse werd doorbroken vanaf het eind van de jaren zestig. Dierproeven, huisvesting van dieren in de bio-industrie, jacht op dieren in de vrije natuur binnen en buiten Nederland – dat werden sindsdien steeds meer vertrouwde thema's in de publieke discussie. Allerlei aspecten van de mens-dier relaties werden opeens 'bespreekbaar'. Actiegroepen en verenigingen lieten luid weten dat er iets moest gebeuren aan praktijken waarbij dieren werden 'misbruikt'. Journalisten zagen er nieuws in voor hun omroep of hun krant. Kamerleden van verschillende politieke richtingen (behalve de Boerenpartij) stelden er vragen over aan ministers. Ministers zetten ambtenaren aan het werk. Dierproeven bleven niet langer buiten het gezichtsveld van de overheid. In de jaren zestig werd voor het eerst enig officieel onderzoek gedaan naar aard en omvang van de experimenten met dieren in Nederland en naar de regelgeving in het buitenland. Het ministerie van Landbouw en Visserij bracht in 1974 een nota uit, waarin de vraag werd opgeworpen in hoeverre ontwikkelingen in de intensieve veehouderij nieuwe regelgeving noodzakelijk maakten. De minister van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk, tot wiens portefeuille de dierenbescherming toen voor een deel behoorde, stelde in hetzelfde jaar een commissie in om over aanvullingen en wijzigingen van de Wet op de Dierenbescherming uit 1961 te adviseren.

Op internationaal terrein waren er ook veranderingen gaande die consequenties hadden voor de regelgeving in Nederland. In de Raad van Europa werden vanaf 1968 overeenkomsten gesloten over bescherming van dieren tijdens internationaal transport, van dieren bestemd voor de slacht, van landbouwhuisdieren en van in het wild levende planten en dieren en hun leefgebieden. In 1983 kwam een ontwerp-conventie voor de bescherming van proefdieren tot stand. Verder werden mondiale verdragen ter bescherming van in het wild levende dieren (zoals walvisachtigen) gesloten, waarbij Nederland rechtstreeks of via de Europese Gemeenschap partij was. Als lidstaat van de EG moest ons land tevens rekening houden met richtlijnen inzake mens-dier relaties die door de Gemeenschap werden uitgevaardigd.

De omslag in de ambtenarij en de politiek voltrok zich niet overal even vlug. Bij het ministerie van Landbouw en Visserij ging de beweging het traagst. In de nota *Intensieve Veehouderij* uit 1974 verklaarde de minister dat hij bereid was mee te werken aan het nemen van maatregelen ten behoeve van het 'welzijn' van dieren indien hiervoor 'op basis van wetenschappelijk bepaalde, meetbare criteria' normen konden worden aangelegd. Veel 'concrete gegevens' waren er echter nog niet, merkte hij op, omdat de wetenschap van de ethologie 'nog jong' was. In de wijziging van de *Veewet* van 1920 die in voorbereiding was, zou met de factor 'welzijn' rekening worden gehouden.³ Maar toen het bedoelde wetsvoorstel in oktober 1980 de Tweede Kamer bereikte onder de titel 'Ontwerp Gezondheidswet voor Dieren', bleek dat aan het aspect 'welzijn' slechts één artikel was gewijd, waarin in feite nog niets werd geregeld. Het artikel bepaalde alleen dat bij uitvoeringsbesluiten regels ten aanzien van het welzijn van dieren *konden* worden gegeven, maar zweeg over de inhoud daarvan. Het ministerie van C.R.M. was verder. Daar had het welzijnsbegrip rond 1980 al dieper wortel geschoten. In de nota *Rijksoverheid en dierenbescherming*, die staatssecretaris G. Wallis de Vries in juli 1981 aan de Tweede Kamer presenteerde, werd 'de intrinsieke waarde van het individuele dier' als grondslag voor het dierenbeschermingsbeleid gekozen. Dierenbeschermingsbeleid, aldus de nota, mocht voortaan niet louter meer antropocentrisch zijn. Overheid en samenleving moesten 'in hun gedragingen met betrekking tot dieren voortdurend een ethische afweging (maken) tussen de belangen van de mens en die van het dier'.⁴ Maar C.R.M. werd een jaar later opgeheven. Het dierenbeschermingsbeleid werd geconcentreerd bij Landbouw en Visserij. Het gewijzigde ontwerp van de Gezondheidswet voor dieren, dat in 1985 naar de Tweede Kamer werd gestuurd – nu getiteld Gezondheids- en welzijnswet voor

3 Nota Intensieve Veehouderij, Brief van de Minister van Landbouw en Visserij 19 december 1974, *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (1974/75), 13227, nrs. 1-2.

4 Nota Rijksoverheid en Dierenbescherming, Brief van de Staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk 6 juli, 1981, *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (1980/81), 16966, nr. 2.

dieren –, was een amalgaam van het gedachtengoed van beide ministeries, waarin dat van het Landbouw en Visserij vooralsnog het zwaarst woog. Het welzijnsaspect kreeg in deze nieuwe versie wel een apart hoofdstuk toebedeeld, maar regelingen voor het toezicht op praktijken die het welzijn van dieren konden aantasten waren nog nauwelijks uitgewerkt (Davids, 1989b, pp. 152-153).

De omwenteling in het Haagse denken verliep het snelst in de Tweede Kamer. Het was de Kamer die de minister in 1981 ertoe dwong zijn ontwerp-Gezondheidswet om te werken tot een Gezondheids- en welzijnswet voor dieren. En het was onder druk van de Kamer dat in het nieuwe ontwerp tussen 1985 en 1992 nog talloze wijzigingen werden aangebracht, waaronder de opname van het 'nee-tenzij principe' en de regeling van een preventieve toetsing voor huisvestingssystemen. Binnen de Kamer liepen de sociaal-democraten, liberalen en sociaal-liberalen bij het pleidooi voor een nieuwe grondslag voor de dierenbeschermingswetgeving voorop, maar tegen het eind van de behandeling van het wetsontwerp toonden ook de confessionele partijen – intussen verenigd in het CDA – zich grotendeels voor de veranderde mentaliteit gewonnen (Koorwinder, 1998).

Dierenbeschermers en wetgeving na 1960

Bij de vernieuwing in de wetgeving speelde de Dierenbescherming een actievere rol dan ooit tevoren. Vanaf het begin van de jaren zeventig was ook binnen deze vereniging het nodige veranderd. Allereerst had ze de samenwerking met wetenschapsbeoefenaars – waarvoor de grondslag al vóór de Tweede Wereldoorlog was gelegd – flink geïntensiveerd. Naast de deskundigheid van dierenartsen en juristen, benutte ze in toenemende mate de expertise van ethici, ethologen, economen en landbouwkundigen. Dankzij de hulp en het advies van deze verschillende soorten specialisten kon ze haar voorstellen en activiteiten steeds meer met wetenschappelijke argumenten onderbouwen. De rechtvaardiging voor haar streven was niet langer vooral van morele of religieuze overwegingen afhankelijk. Dat was in een tijd waarin de secularisering in de Nederlandse samenleving in een stroomversnelling raakte en het beschavingsargument aan overtuigingskracht verloor uiteraard van groot belang. De basis voor het beleid van de Dierenbescherming vormde sindsdien de gedachte van de 'intrinsieke waarde van het dier'. Eén van de belangrijkste resultaten van deze groeiende samenwerking met wetenschapsbeoefenaars was (opnieuw) een eigen concept voor een Dierenwet, dat de vereniging in september 1985 als alternatief voor het regeringsvoorstel presenteerde. Erkenning van de eigen waarde van het dier vormde ditmaal het uitgangspunt voor het ontwerp (Davids, 1989b, pp. 153-158).

Daarnaast streefde de vereniging ernaar haar draagvlak te verbreden en haar invloed op wetgevende en besluitvormende instanties op natio-

naal en Europees niveau te vergroten door samenwerkingsverbanden aan te gaan met andere organisaties op het gebied van de natuurbescherming en dierenbescherming zoals de Stichting Kritisch Fauna-beheer of de Nederlandse Bond tot Bestrijding van Vivisectie, netwerken te vormen met dierenbeschermingsverenigingen in andere Europese landen, overleg te plegen met landbouworganisaties, contacten met ambtenaren op de relevante ministeries te versterken, connecties met de mediawereld te cultiveren en goede relaties met Kamerleden te onderhouden. Een nieuw element in het optreden van de Dierenbescherming was ook, dat ze bij haar streven naar een betere dierenbeschermingswetgeving systematisch probeerde de publieke opinie te mobiliseren door advertenciacampagnes te houden en handtekeningenacties op touw te zetten. Een petitie ter ondersteuning van haar eigen ontwerp-Dierenwet werd tot het voorjaar van 1989 door niet minder dan 550.000 Nederlanders ondertekend (Davids, 1989b, pp. 155-158). De ideeën van de Dierenbescherming hebben aantoonbaar invloed uitgeoefend op de uiteindelijke vormgeving van de Gezondheids- en welzijnswet van dieren. Tijdens de behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer is het alternatieve ontwerp van de vereniging keer op keer als toetssteen en inspiratiebron gebruikt (Koorwinder, 1998). De tijd zal leren of de vernieuwing in de wetgeving dit keer ook in de praktijk een echte revolutie teweeg zal brengen.

Literatuur

Boon, D.

Nederlands dierenrecht

Arnhem, Gouda Quint, 1983

Davids, K.

Aristocraten en juristen, financiers en feministen; het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland vóór de Eerste Wereldoorlog

Volkskundig Bulletin; tijdschrift voor Nederlandse cultuurwetenschap, 13^e jrg., 1987, pp.157-200

Davids, K.

De zondeval van de dierenbeul; toelaatbaar en ontoelaatbaar gedrag tegenover dieren in Nederland vanaf de late middeleeuwen tot de twintigste eeuw

In: Gijswijt-Hofstra, M. (red.), *Een schijn van verdraagzaamheid; afwijking en tolerantie in Nederland, van de zestiende eeuw tot heden*

Hilversum, Verloren, 1989a, pp. 237-262

Davids, K.

Dieren en Nederlanders; zeven eeuwen lief en leed

Utrecht, Matrijs, 1989b

Davids, K.

De Nederlandse dierenbeschermingsbeweging en de Duitse overheid, 1940-1945

Argos. Bulletin van het Veterinair-historisch genootschap Speciale uitgave zomer 1991 De relatie tussen mens en dier in historisch perspectief, pp. 41-50

Koorwinder, Y.

De 'Gezondheids- en welzijnswet voor dieren'; een historische beschouwing van het wetgevingsproces 1980-1992

Amsterdam, Vrije Universiteit
Amsterdam, 1998 (ongepubliceerde
scriptie)

Semplonius, A.

*Dierenmishandeling (art. 254 en 455
WvS)*

Amsterdam, S.B. Criellaertstichting,
1920

Mens en dier: gezworen vijanden

D. Boon*

De leerstoel Dier en recht houdt zich bezig met drie vragen. Op welke wijzen gaan mensen (in Nederland) met dieren om? Welke invloed oefenen mensen (in Nederland) op dieren uit? Welk recht is op deze omgangsvormen van toepassing, aangevuld met vragen als hoe functioneert het recht en dient dat recht te worden verbeterd? De eerste twee vragen met name leken ons eenvoudig te beantwoorden. Je stapt naar de dierenbeschermingsorganisaties en naar de ministeries die verantwoordelijk zijn voor het dierenbeschermingsbeleid en je vraagt hoe de zaken ervoor staan. Dat hebben we gedaan en de antwoorden waren teleurstellend. Niemand heeft systematisch geïnventariseerd welke problemen er met dieren spelen en hoe de omgangsvormen tussen mens en dier er nauwkeurig uitzien.

Dat heeft er toe geleid dat wij onderzoek gingen doen naar deze kwesties. In september 1998 konden wij een wetgevingsbundel uitgeven waarin alle Nederlandse wetgeving relevant voor de bescherming van dieren is geregistreerd. De wetgeving van Nederlandse herkomst is erin opgenomen, terwijl een bronvermelding is gemaakt van de Europese en internationale regelgeving.

Echter, daarmee was nog niet de vraag beantwoord hoe mensen met dieren omgaan en welke invloed zij op dieren uitoefenen. Wij zijn inmiddels zo ver dat wij kunnen zeggen dat ongeveer 160 miljoen dieren in Nederland worden gehouden. Tien dieren per Nederlander. Wij weten waar deze zich bevinden, in welke sectoren en op welke plaatsen. Wij verbazen ons er alleen over dat wij die dieren nooit te zien krijgen. Het gaat om 130 miljoen productiedieren, waarvan 100 miljoen kippen, 15 miljoen varkens, een paar miljoen koeien en kalveren en dan een groot aantal dieren in kleine sectoren, bijvoorbeeld kalkoenen, eenden, nertsen en konijnen. De vissen hebben wij nog niet meegeteld, maar wij weten dat er in Nederland veel viskwekerijen zijn voor forellen, zalmforellen, palingen en wat dies meer zij.

Wij weten ook ongeveer hoe deze dieren worden gehouden en wij weten vooral welke welzijnsproblemen zich voordoen bij dieren. Onmiskenbaar heeft 90% van alle gehouden dieren meer of minder welzijnsprobleem. En wij vragen ons af hoe dat komt. Overzien wij de zaak goed dan kan niet anders worden vastgesteld dan dat Nederlanders met die-

* De auteur is advocaat en procureur in Zuidhorn (Gr.) en hoogleraar Dier & recht aan de Universiteit Utrecht.

ren alles doen wat hun goeddunkt. En dat zij zich bovendien niet laten beperken door van boven opgelegde wet- of regelgeving. Er zijn in Nederland ongeveer honderd wettelijke regelingen van kracht die aan dieren bescherming bieden. Deze regels functioneren op de Wet op de dierproeven na, geen van alle. Dat zijn onze bevindingen van het onderzoek dat wij hebben ingesteld.

Slechte handhaving

En daarmee is onze belangstelling verschoven van de vraag of en op welke wijze nieuw dierenbeschermingsbeleid geïnitieerd moet worden naar de vraag hoe het komt dat de dierenbeschermingswetgeving in Nederland niet functioneert. Dat zij - met andere woorden - verworden is tot 'symboolwetgeving'. En het valt op dat de antwoorden op deze vraag niet eenvoudig te vinden zijn. Men kan zich de vraag stellen of de Nederlandse regelgeving niet te ingewikkeld is, of zij voldoende bekend is en vooral, in het verlengde hiervan, of zij te handhaven is.

Om daarop antwoord te verkrijgen hebben wij afgelopen voorjaar een cyclus van tien studiebijeenkomsten georganiseerd waarbij elke week een deskundige werd uitgenodigd - een officier van justitie, een opsporingsambtenaar, een douaneambtenaar - aan wie enkele praktijkgevallen werden voorgelegd met daaraan gekoppeld vragen met betrekking tot de opsporing, de controle en de handhaving. Wij zijn zonder meer tot de slotsom gekomen dat de wet- en regelgeving heel weerbarstig is en dat zij zich slecht laat kneden in termen van opsporing en controle. Om een paar voorbeelden te noemen:

- U wordt wakker en u ziet dat uw buurman in het weilandje naast uw huis een struisvogel is gaan houden. Mag dat? Dit is een vraag waar zonder meer een uurtje met vijftien rechtenstudenten over gediscussieerd kan worden.
- De politie in Zeeland was vorig jaar op jacht naar een ontsnapte wolf. Deze zou het gemunt hebben op schapen en kippen bij boerderijen. Ervan afgezien dat de wolf nooit gevonden is, rijst wel de vraag waar de politie de opsporingsbevoegdheid vandaan haalt om achter een alleenlopende wolf aan te gaan. Deze vraag heb ik voorgelegd aan de minister van Landbouw en op diens advies ook aan de behandelend officier van justitie in Zeeland, zij is echter onbeantwoord gebleven. De vraag blijft ook onbeantwoordbaar te zijn.
- Ten slotte, ik sprak erover dat de Wet op de dierproeven de enige succesvolle wet is voor de bescherming van dieren. Gaat er echter iets mis in een laboratorium, bijvoorbeeld omdat iemand op vrijdagmiddag de stekker uit het stopcontact trekt om op maandagochtend te ontdekken dat daardoor de hele proefopstelling overleden is, dan is er geen antwoord op de vraag welke juridische maatregelen genomen moeten worden, wie daarbij het voortouw moet nemen en wie daartoe bevoegd is. De voornaamste overtreding blijkt niet strafbaar te zijn gesteld in de wet,

waardoor het opsporingsapparaat geen bevoegdheid heeft, terwijl de bestuursrechtelijke controleurs nauwelijks andere middelen ten dienste staan dan waarschuwendende en bezwerende woorden te spreken.

Troetelzucht en onverschilligheid

Wij hebben dus slecht handhaafbare wetgeving, maar dat is nog maar een deel van het verhaal bij de zoektocht naar het antwoord op de vraag waarom mensen met dieren doen wat hun goeddunkt. Een ander deel van het verhaal tracht ik in de mensheidsgeschiedenis te vinden. Daarbij probeer ik mij juist niet voor te stellen wat dieren zijn en hoe je met ze om moet gaan, ik vraag mij af wie de mens eigenlijk is en waarom zijn gedrag in de omgang met dieren zo wispelturig en zo tegenstrijdig is.

Zo lijdt de moderne westerse mens aan volstrekte 'troetelzucht'. Honden, die zoveel mogelijk het uiterlijk moeten hebben wat in de rasstandaard staat voorgeschreven, worden zonder schroom opgeleukt met nagellak en als het even kan ook nog met laarsjes en een parapluutje voor de regen. Reu en teef worden door menigeen aangekleed als een Spaans danspaar of als twee huwelijkskandidaten. U moet eens een tentoonstelling van kleindieren bezoeken en zien welke misbaksels daar zijn uitgestald.

Een andere trend die bij mensen herkenbaar is is 'zeldzaamheidswaan'. Het landschapsbeheer heeft de laatste twintig jaar geleid tot de aanleg van het park Nederland, waarin zowat elke Nederlander tot een parkwachter is verworden. Deze tendens wordt ook volledig gesteund door de wet, want in artikel 36, derde lid, van de Gezondheids- en Welzijnswet voor dieren, alsook in artikel 2 van de Faunawet die binnenkort in werking zal treden, staat dat een ieder aan hulpbehoevende dieren de nodige zorg moet bieden. Ziet u het voor u: elke zondag trekt Nederland er massaal op uit met een verbanddoos en botaniseertrommeltje om elke krekkel die op zijn rug ligt op zijn pootjes te zetten en elk hulpbehoevend insect uit het spinneweb te halen. Nederland mag alleen bewoond worden door de dieren die wij erin willen zien. Voor dertig miljoen gulden is infrastructuur aangelegd om de otter de vrije ruimte te geven. Jammer genoeg is de otter nog steeds niet terug in Nederland. Er worden wildviaducten gemaakt en dassentunnels aangelegd om de geliefde fauna toch maar te leiden in de banen die zij naar ons oordeel verdient.

En dan is daar ook de 'onverschilligheid'. De onverschilligheid jegens het productiedier, die maakt dat menigeen denkt dat de plastic bakjes met het vriendelijke venster waaronder een biefstuk ligt uit de fabriek komen. Onverschilligheid jegens de productiesystemen die maken dat onze landbouwhuisdieren bijzonder veel welzijnsproblemen hebben. En ten slotte is er de 'economie', waardoor elk dier beoordeeld wordt op de vragen 'is-ie lekker' en 'wat kost-ie'?

Deze tegenstellingen in onszelf hebben een verwoestende uitwerking op dieren. De troetelzucht maakt dat wij alle denkbare dieren als vermeend gezelschap in huis halen. Vooral veel dieren die daar absoluut niet geschikt voor zijn. Wasberen, eekhoorns naast de vanouds bekende apen en papegaaien. Je moet als dier in de natuur goed weten wat je worden wilt. Je bent beter af als raaf – zeldzame groot uitgevallen kraai, de grootste zangvogel in Europa – dan dat je probeert om een kraai te blijven. Dan verdwijn je onopgemerkt voor de geweerloop: mensen houden niet van kraaien, wel van raven (zolang die nog geen plaag vormen). Als je vijfduizend jaar geleden gedomesticeerd was en behoorde tot de soorten die dienden als voedsel, dan ben je nu in negen van de tien gevallen het slechtst af. Dan wordt er naar je gekeken met de eigenaardige blik dat je èn lekker bent èn dat je van die gemakkelijke eigenschappen hebt waardoor je omgevormd kunt worden tot vlees-, eier- of melkfabriek die tegen uiterst lage kosten het nog volhoudt om te produceren.

Andere soorten ten slotte kunnen wat hun eigenschappen betreft zo dicht bij de mens worden gefokt, dat zij ideale proefmodellen vormen. Daarop kunnen wij de menselijke wetenschappelijke prestaties botvieren. Met wetgeving laten deze tegenstellingen zich niet reguleren. Er is al meer dan honderd jaar dierenbeschermingswetgeving van kracht, maar de daarin gestelde verboden en geboden hebben onvoldoende invloed om het welzijn van met name de gehouden dieren op een aanvaardbaar peil te brengen.

Korte impressie van de mensheidsgeschiedenis

Om deze tegenstellingen in onszelf te verklaren is het zinvol om ons te verdiepen in de geschiedenis van de mensheid en om open te staan voor biologische kenmerken die al miljoenen jaren oud zijn en die ons gedrag bepalen. Een dergelijke studie levert veel informatie op en blijkt uitermate vruchtbaar te zijn om te verklaren waarom wij tegelijkertijd troetelzuchtig gedrag kunnen vertonen, onze zeldzaamheidswaan kunnen extrapoleren en ons volstrekt niets aantrekken van dieren die onder onze zorg staan.

Gemakshalve onderscheid ik in de mensheidsgeschiedenis drie episodes, waarvan ik een korte impressie zal geven, voorzover het gaat om de verhouding tussen mens en dier.:

- de geschiedenis van vóór de domesticatie van planten en dieren die zo'n 13 duizend jaar geleden aarzelend op gang kwam;
- de periode waarin mensen dieren is gaan domesticeren;
- de periode vanaf 1492, toen de West-Europese gemeenschap de hele wereld opnieuw is gaan koloniseren.

Vóór de domesticatie

De vraag wanneer de mens ontstaan is is niet te beantwoorden zolang er geen definitie is gegeven voor de soort 'mens'. Mensachtigen zijn circa vier miljoen jaar geleden rechttop gaan lopen. Daardoor kwamen de twee voorpoten vrij die gebruikt konden worden om vergaard voedsel naar een veilige bestemming te brengen. Vanaf tweeëneenhalf miljoen jaar geleden, zo weten wij, konden mensen of mensachtigen gereedschappen maken, stenen gereedschappen in de vorm van vuistbijlen en andere scherp gekartelde voorwerpen. Vijfhonderdduizend jaar geleden beheerste de mens het vuur. Passief en actief. Met andere woorden: toen kon hij vuur aanmaken, hij kon het ook uit laten gaan.

Er zijn vele soorten mensen, respectievelijk mensachtigen geweest, waarvan de laatste twee miljoen jaren de *homo habilis* en *homo erectis* in het oog springen. Van de vierduizend soorten primaten die er vanaf dertig miljoen jaar geleden hebben geleefd zijn er nog circa tweehonderd over. Alle vroege mensachtigen zijn uitgestorven. *Homo sapiens*, de menssoort waartoe u en ik en alle chinezen, indianen en pygmeeën behoren, is waarschijnlijk een heel jonge soort van nog geen tweehonderdduizend jaar oud.

Over het tijdstip waarop taal is ontstaan verschillen de deskundigen van mening: ofwel het is relatief heel kort geleden dat taal tot ontwikkeling is gekomen, circa zeventigduizend jaar, bij de opkomst van het vervaardigen van meer gecompliceerde werktuigen en het maken van kunst. Anderen menen dat de basis van het taalgebruik al tweeëneenhalf miljoen jaar geleden achter ons ligt bij de opkomst van *homo habilis*. Ten minste twee keer heeft de mens zich vanuit Afrika over grote afstanden verspreid waarbij Europa en Azië in haar geheel bewoond zijn geraakt. Aanvankelijk was het *homo erectus* die uit Afrika is vertrokken en na vele omzwervingen Engeland heeft bereikt en Indonesië. De tweede keer ligt niet langer achter ons dan honderdduizend jaar en wordt om die reden *Out of Africa II* genoemd. Laten wij proberen ons voor te stellen hoe die tocht is verlopen.

In de eerste plaats veronderstelt het maken van zo'n tocht een groot aanpassingsvermogen en een grote veelzijdigheid in het gedrag. Wij kunnen een nijlpaard niet op pad sturen om door het Midden-Oosten linksaf Europa in te slaan en rechtsaf Azië. Het arme beest zou na drie kilometer vanaf zijn rivier al aan het uitsterven zijn. De moderne veelzijdige mens maakte omzwervingen en was daarbij in staat het hoofd te bieden aan allerlei grote roofdieren. De beschikbaarheid van het vuur zal daarbij ongetwijfeld een voordelige rol hebben gespeeld. Voorts was hij in staat om allerlei terreingesteldheden te overwinnen. Hetzelfde geldt voor sterk wisselende klimatologische omstandigheden. Niet in de laatste plaats moet hij een gesteldheid hebben gehad die een grote weerbaarheid gaf aan ziektekiemen, bacteriën, virussen en andere verborgen vernielers.

Vijftigduizend jaar geleden had deze moderne mens Australië bereikt. Daarvoor was het nodig om onder de toen heersende klimaatomstandigheden acht zeestraten te overbruggen waarvan de grootste ten minste tachtig kilometer breed was. Waarschijnlijk pas vijftien- à dertien duizend jaar geleden had de mens Noord-Amerika bereikt, negenduizend jaar geleden Zuid-Amerika. De Polynesische eilanden zijn gekoloniseerd in de laatste duizenden jaren.

Wat heeft dit in godsnaam te maken met de omgang met dieren, zo vraagt u zich af. Wel, eenvoudig vast te stellen is dat de mens op zijn tocht, overal waar hij kwam, alle grote zoogdier- en vogelsoorten heeft gedood. Mensen waren geen nobele wilden, zij waren niet één met de natuur en verweven met hun omgeving. Die natuur werd vernield, roofdieren werden gedood en prooidieren bejaagd en verorberd. Uit het fossiele bodempakket komt dit beeld naar voren en geen ander beeld. De mens is niet meer geweest dan een expansieve, agressieve diersoort voor wie het nodig was de natuur te onderwerpen en het landschap in te richten op de manier zoals hij het nodig had. Naar alle waarschijnlijkheid heeft de mens zich honderdduizenden jaren beziggehouden juist met onderwerping van de natuur. Rondzwerven op zoek naar voedsel – bessen, wortels, stengels – geholpen door het vuur waarmee het voedsel bereid kon worden, het ontwijken van andere groepen mensen, het voorkómen van voedselconcurrentie, het desnoods binnenvallen van gebieden om daaruit andere groepen mensen te verdrijven of te doden, dat is het beeld van de vroege mensheidsgeschiedenis.

Ik heb gegevens van één volk in zijn natuurlijke staat gecontroleerd: de Pygmeë in de jaren dertig tot zestig van de vorige eeuw dat zijn bestaan had in de oerwouden in het midden van Afrika. Kleine groepen mensen zwierven toen rond door het woud. Zij vervaardigden geen gereedschappen of werktuigen en waren niet bekwaam in de landbouw of veeteelt. Als men mij vraagt wat deze mensen heel goed konden dan is het antwoord: zij konden heel snel een kampement maken van twijgen en bladeren, zij konden vuur stoken en zij waren uitstekende voedselzoekers, terwijl zij ook verstand hadden van kruiden als medicijn of als uitdrijving van het kwaad. Zij aanbaden één god, een abstract heerschap dat in de hemel is gehuisvest en die aangeropen werd als er een jacht werd voorbereid. Van de jachtbuit werden kleine onderdelen geofferd aan de god. Sommige dieren werden benaderd met heilig ontzag, zoals het jachtluipaard en de olifant. Voor het overige werden dieren op afstand gehouden en behandelde men deze met volkomen nonchalance. Eigenlijk waren Pygmeëën bezig met overleven. Want hoewel het regenwoud een goede bron van voedsel is, is het er altijd vochtig en klam en liggen altijd allerlei insecten op de loer die de vreselijkste ziekten kunnen veroorzaken. De Pygmeë was bezig de natuur te bedwingen. En zo zal het in menig landschap zijn geweest, antropocentrisch proberen te overleven, waarbij de groep centraal stond en het individu nauwelijks op de voorgrond trad.

Nog twaalfduizend jaar geleden was de situatie ongewijzigd voor de gehele mensheid.

Domesticatie

Het was een streng klimaat tot twaalfduizend jaar geleden, want het was het eind van de laatste ijstijd. Met het doorzetten van de klimaatsverbetering zien wij dat op diverse plaatsen op aarde gewassen werden gedomesticeerd. Zo is het gegaan in het Midden-Oosten, in China en in Zuid-Amerika. Wij moeten ons hiervan niet voorstellen dat voedselzoekers/jagers in een enkele generatie boeren werden. Het gaat hier om een proces dat duizenden jaren in beslag heeft genomen en dat sterk afhankelijk was van de gunstige omstandigheden die er waren om gewassen te kunnen telen. Allerlei overgangsvormen zijn ongetwijfeld de aanzet geweest tot het kweken en telen van zaden.

Datzelfde geldt voor dieren. Op sommige plaatsen in de wereld is men dieren gaan houden. Het eerst is de wolf afhankelijk gemaakt van de mens. Dat gebeurde zo'n twaalfduizend jaar geleden. Waarschijnlijk waren mens en wolf voedselconcurrenten en heeft de mens er voordeel in gezien om de wolf met hem te laten samenwerken. Stom van die wolf, maar dit terzijde. Later, zo'n tienduizend jaar geleden zijn schaaap, geit en varken gedomesticeerd. Dat de domesticatie zo ongeveer gelijktijdig gebeurde op diverse plaatsen in de wereld kan louter aan het toeval worden toegeschreven. Er moet noodzaak zijn geweest om tot domesticatie over te gaan, want noch het kweken van gewassen, noch het onderwerpen van dieren is een eenvoudige bezigheid.

Domesticatie veronderstelt veel vaardigheden en ook veel geluk. Een lange periode van slecht weer of een insectenplaag, een verwoestend roofdier of een inval van een groep rondtrekkende voedselzoekers/jagers kon al voldoende zijn om het werk van jaren ongedaan te maken. Het is moeilijk om na te gaan in hoeverre de domesticatie veranderingen teweeg heeft gebracht in het rollenpatroon tussen mens en dier en vooral in de houding ten opzichte van dieren. Ongetwijfeld zullen dieren die tot gebruiksdier waren onderworpen een grote waarde hebben vertegenwoordigd voor hun bezitters. Deze bezitters konden nomaden zijn, zij konden zich ook hebben gevestigd en zich in deze sedentaire omstandigheden nader hebben georganiseerd met uitgesproken leiders, administrateurs, soldaten om het bezit te verdedigen en een notie van eigendom. Nagegaan is dat dergelijke groepen voedselverbouwers en veehouders aanvankelijk een moeizamer bestaan hadden dan de voedselzoekers/jagers. Roofdieren dienden verheugd op afstand te worden gehouden en konden in een agrarische gemeenschap eigenlijk helemaal niet meer worden geduld. Of de vijandigheid, of beter de agressie van mensen ten opzichte van deze dieren is genomen valt niet meer te achterhalen. Domesticatie van dieren was de oorzaak van veel besmettelijke ziekten, zoals de pest, de pokken en de griep. De mensengroepen

die hiermee het eerst werden geconfronteerd werden al snel resistent. De offers die hiervoor zijn gebracht moeten echter gigantisch zijn geweest.

In het domesticatieproces zijn dieren dienstig gemaakt voor voedsel – niet alleen vlees, maar ook melk die dagelijks kon worden gewonnen – voor trekkracht, als lastdier, terwijl later diverse grote zoogdieren een belangrijke betekenis kregen bij de strijd, als rijdier. De grote economische betekenis van dieren heeft er ongetwijfeld toe geleid dat men er relatief zuinig op was. De kennis van het houden van dieren en de vaardigheden bij het tam maken, huisvesten en verzorgen van dieren hebben er ongetwijfeld toe geleid dat men ook dieren voor andere doeleinden is gaan houden. De kat voor het bestrijden van ongedierte, de hond bij het hoeden van vee en uiteindelijk ook allerlei dieren als statussymbool of voor het plezier. Onmiskenbaar zullen bij het houden van dieren tal van wredeheden zijn begaan en zullen door onkunde veel dieren snel het loodje hebben gelegd.

Ik denk dat wij het zo moeten zien: mensen hadden en hebben aanleg om zich te ontfermen over andere dieren. Zij hebben het geduld om daar mee om te gaan en om dieren geschikt te maken voor allerlei doeleinden. Zij hebben er klaarblijkelijk ook plezier in. Dat zal ongetwijfeld voeding hebben gegeven aan de reeds vermelde troetelzucht en ook aan de ontwikkeling van een rationele houding ten aanzien van de omgang met productiedieren. Het sentimentele palet dat wij kennen ten opzichte van dieren is ongetwijfeld van alle tijden.

Westerse kolonisering

Ten slotte kan stilgestaan worden bij de periode na 1492, toen de West-Europeanen zijn gaan uitzwermen over de wereld, om deze wereld per slot nog eens een keer te koloniseren. Besmet met duizend en één ziektekiemen was hij meester op alle continenten waar hij voet aan wal zette, omdat in een confrontatie met andere mensen dezen onmiddellijk letterlijk stierven als ratten vanwege de besmetting met pest, pokken, cholera, noem maar op. Ook op deze tocht over de aardbol werd weer alles uitgeroeid wat de mens op zijn pad tegenkwam. Het bekendst daarvan is de dodo, een uiterst tamme en even kolossale biefstuk op poten. Overleving leert overigens dat het vlees maar ten dele smakelijk was.

Niet uit het oog mag worden verloren dat de blanke West-Europeaan weinig waardering kon opbrengen voor zijn bruine, gele en rode medemens en dat hij deze ook dikwijls verwarde met wilde dieren. Daar mocht dus openlijk op gejaagd worden. Dat heeft trouwens geen honderd jaar geduurd of men zag ook de economische kant in van deze minderwaardige mensengroepen: men kon ze uitstekend gebruiken als slaven voor werkzaamheden die de Europeaan in tropische klimaten zelf niet kon of wilde verrichten. Onderwijl begon men ook de natuur te exploiteren om alles eruit te halen wat ogenschijnlijk van nut kon zijn of amusement kon bieden. Zo hield menig Europees vorstenhuis er een

menagerie op na van mensapen, olifanten, tijgers en andere exoten. Leuk om je aan te vergapen.

Hoe dan ook, diverse gedragspatronen wisselen zich af op een en hetzelfde moment bij mensen: aanschouw een dier, en hij vraagt zich af of ie lekker is, of ie verhandelbaar is, of ie er wat aan kan verdienen, of ie schadelijk is en moet worden uitgeroeid, of ie hinderlijk is en moet worden doodgeslagen, of je hem lekker kunt aaien en ermee kunt troetelen, of ie zeldzaam is en een mooi voorkomen heeft, zodat wij hem in onze natuur kunnen laten paraderen, of ie nuttig kan zijn, bijvoorbeeld als hulp bij de jacht of bij het bestrijden van het ongedierte, of ie sterk is en onze kar wil trekken, of ie dapper is en tembaar, zodat wij onze krijsacties erop kunnen volvoeren, of ie wol wil leveren of huiden, of heel fijne walvisolie voor onze horloges, of veren voor onze boa's, of voedsel voor onze constrictors. Nota bene moeten wij nu nog de laatst overgebleven rinoscerossen beschermen, omdat Chinese mannen menen dat zij het sexuele nummer van hun leven maken als zij een stukje van de hoorn van zo'n neushoorn bij hun rijst hebben gegeten.

Andere rechtsbescherming tegen het roofdier mens

Laten we het voorgaande samennemen. De mensensoort is ruim honderdduizend jaar oud. In dertig miljoen jaar tijd zijn vierduizend apen- en primatensoorten ons voorgegaan. Daarvan zijn reeds 3.800 soorten uitgestorven en leven nog tweehonderd soorten voort. Met de nadruk op 'nog', want nog even en die tweehonderd soorten zijn ook uitgestorven. Dan staat *homo sapiens* er alleen voor. David Raup, een Amerikaans paleontoloog, heeft beweerd dat in de 3.800 miljoen jaar dat de aarde is bevolkt met levende wezens er vijftig miljard soorten zijn gekomen en ook weer zijn uitgestorven en dat de gemiddelde soort – voor 99.9% – een bestaan heeft dat korter is dan tien miljoen jaar. Ik geef u mee dat *homo habilis*, een recente voorganger van de mens, hooguit twee miljoen jaar heeft bestaan, evenals *homo erectus*. Zijn opvolger, de soort die daar direct uit ontwikkeld is, Neanderthalis, heeft hooguit enkele honderdduizenden jaren in Europa tot in de Kaukasus geleefd. Neanderthaler is 35.000 jaar geleden plotseling uitgestorven, ongetwijfeld door de overvleueling van homo sapiens.

In evolutionair razendsnel tempo is de *homo sapiens* de laatste honderd jaar in aantal toegenomen van anderhalf miljard tot zes miljard van die krengen. Dit komt niet door een toename van de verspreiding maar door een groei van bestaande populaties: de bevolkingsdichtheid is eenvoudigweg binnen een eeuw met factor vier toegenomen.

In veel studies over het ontstaan van de mensheid en haar verdere ontwikkelingen en lotgevallen wordt geen aandacht besteed aan de verhoudingen tussen mensen en andere diersoorten. Ook niet aan de verhoudingen tussen de mens en zijn leefomgeving. Het beeld dat wij er doorgaans van hebben is geïdealiseerd. Na de Verlichting omhelzen wij

maar al te graag het beeld van de Indiaan die uiterst natuurbewust op jacht is, geen inbreuk maakt op het broze evenwicht van het ecosysteem waarvan hij ook deel uitmaakt, die eerst door gebed zijn excuses maakt aan het prooidier dat hij weldra gaat doden, die kortom een nobele wilde is. Helaas, dergelijke groepen mensen bestaan niet en hebben nooit bestaan. Waar de mens verschijnt wordt de natuur uitgehold. In elk geval wordt het landschap herschapen tot een vorm die door de mens wordt gewenst. Als het landschap dan nog gevend is, in die zin dat flora en fauna nog een voldoende voedselproductief vermogen voor de mens hebben, dan is dat meegenomen. Als het landschap door mensen zodanig is gekwetst dat het door erosie vervalt tot een vruchteloze staat, zoals de Sahara en Mesopotamië, dan is dat pech gehad. De laatst overgebleven Pleistocene fauna wordt in Afrika op dit ogenblik in hoog tempo vernietigd. Hetzelfde geldt voor de uitgestrekte wouden in Zuid-Amerika en Oost-Azië. De groene vlakten in de Verenigde Staten verdwijnen zienderogen.

Als onderzoek uitwijst dat wij onder ogen hebben te zien dat wij een aantal gedragskenmerken hebben die een sterk negatieve invloed hebben op dieren, de natuur en de verdere omgeving, dan zullen wij tevens tot de conclusie moeten komen dat het huidige recht dat aan dier, natuur en omgeving bescherming biedt, dringend op de helling moet. Dan is het niet moeilijk om in te zien dat een set van gebods- en verbodsbepalingen, gekoppeld aan een mild handhavingsregime, in de praktijk niet functioneert. Wij zullen dit instrumentarium dan hebben te heroverwegen, waarbij wij misschien tot de conclusie komen dat een stelsel van positieve sancties beter kan functioneren dan het strafstelsel dat wij nu kennen.

Een andere eigenschap van de mens is namelijk dat hij uitermate gevoelig is voor beloningen. Dan moeten diervriendelijk vervaardigde producten goedkoper worden dan de producten die uit de intensieve veehouderij afkomstig zijn. Dan moet status worden gegeven aan een vuilnisbakkenhond in plaats van aan een veredeld rasexemplaar. Dan moeten producten die zonder dierproeven tot stand zijn gebracht sterk worden opgewaardeerd, met andere woorden dan moet ruim baan worden gegeven aan de rechtssociologie en de rechtspsychologie. Laten wij eerst opdiepen wat de mensheidsgeschiedenis prijs kan geven.

De rammelende erwt

Ethisch denken over dieren en de natuur

M. Cornelisse*

Volgens Descartes zijn dieren vergelijkbaar met automaten of machines. Iedereen die iets langer naar dieren – en naar mensen – heeft gekeken, zal deze opvatting verwerpen. Volgens Elizabeth Costello wist Descartes zelf ook wel beter. ‘Een dier – en we zijn allemaal dieren – is een belichaamde ziel. Dat is precies wat Descartes inzag, en om eigen redenen besloot te ontkennen. (...) “Cogito ergo sum”, is ook zo’n beroemde uitspraak van hem. Het is een formule waar ik me altijd onbehaaglijk bij heb gevoeld. Hij impliceert dat een levend wezen dat niet doet wat wij denken noemen, op een of andere manier tweederangs is. Tegenover het denken, het bespiegelen, stel ik het vervuld zijn, belichaamd zijn, de sensatie van het zijn – niet een bewustzijn van jezelf als een soort spookachtige redeneermachine die gedachten produceert, maar integendeel de sensatie – een hoogst gevoelsmatige sensatie – dat je een lichaam bent met ledematen die de ruimte insteken, dat je levend bent voor de wereld. Die volheid vormt een schril contrast met de basistoestand van Descartes, die leeg aanvoelt: het gevoel van een rammelende erwt in een dop’ (Coetzee, 2001, p. 34).

Het is een ongelijke strijd, die tussen Descartes en Elizabeth Costello. Descartes is een historische figuur wiens ideeën bepalend zijn gebleken voor de ontwikkeling van het westerse denken. Terwijl Elizabeth Costello een personage is in een roman. Een oude vrouw bovendien, die tegenover een academisch gevormd publiek haar beleving probeert te verwoorden van een onderwerp buiten haar vakgebied. Die zich wel moet bedienen van de rede, hoewel ze de menselijke rede zwaar overschat vindt. Misschien gingen diegenen die in het verleden hun stem verhieven tegen de gangbare opvatting over mensen en dieren, uit van een zelfde soort ervaring als Elizabeth Costello. Misschien vormden inspiratie en intuïtie de basis voor de redeneringen van de dier-ethici. Zeker is dat de opvatting van Descartes moet worden erkend als de dominante in het westerse denken. Zeker is ook dat zijn idee van meet af aan te kampen heeft gehad met een hardnekkige stroom kritiek.

In de filosofische traditie wijzen utilistisch georiënteerde ethici al vanaf de achttiende eeuw op het lijden van de dieren. En op de willekeur van de criteria aan de hand waarvan we bepalen wat wel en wat niet moreel relevant is. Vanuit rechtentheorieën wordt door anderen beargumenteed dat ook dieren, althans sommige dieren, een eigen waarde

* De auteur studeerde rechten en filosofie en is advocate te Wageningen

hebben die erkenning verdient. Ik zal hieronder eerst aangeven dat beide kampen vivisectie en bio-industrie immoreel en onrechtvaardig vinden. De verruiming van de morele kring die beide kampen van dierethici bepleiten, is echter beperkt. Weliswaar wordt een aantal problemen al dan niet bevredigend opgelost, maar er worden ook andere vragen opgeroepen. Daarom wordt vervolgens het bredere perspectief van de ecologische ethiek geschetst. In het bijzonder opvattingen die uitgaan van een ecologisch wereldbeeld, waarin korte metten wordt gemaakt met de centrale positie van de mens, lijken veelbelovend. Nadere analyse van dit gedachtegoed leert dat de eco-ethiek nieuwe inzichten, maar ook nieuwe dilemma's oplevert. In theorie lijkt het mogelijk deze dilemma's te overwinnen, via een ethiek die uitgaat van de feitelijk bestaande diversiteit van interacties tussen mensen onderling, tussen mens en dier, en tussen mens en niet-menselijke natuur in het algemeen. Of de dieren en de natuur van deze pluralistische benadering beter worden, staat nog te bezien. De verwachtingen van Elizabeth Costello, die deze bijdrage ook weer zal afsluiten, zijn niet hoog gespannen.

Dierenethiek

In de negentiende eeuw worden in Europa de eerste dierenbeschermingsorganisaties opgericht, iets later gevolgd door de eerste wettelijke maatregelen tegen dierenmishandeling. Dierenbescherming werd destijds gezien als een resultaat van de voortgang van de beschaving, van de gestegen morele standaard. Maar dat is een vergissing, stelt Thomas vast: 'What had changed was not the sentiment of humanity as such, but the definition of the area within which it was allowed to operate' (Thomas, 1983, p. 180). Niet alleen dieren profiteerden van deze uitbreiding van de kring van morele betrokkenheid. Ook slaven, gekken, misdadigers en kinderen, groepen die tot dan toe als onbelangrijk en minderwaardig waren beschouwd, deelden in de verontwaardiging. Om religieuze redenen werd wreedheid tegen dieren altijd al bekritiseerd. Het inzicht dat dierenmishandeling uiteindelijk leidt tot wreedheid tegen mensen, werd in de achttiende eeuw opnieuw geformuleerd door Kant. Hoewel dieren geen eigen waarde hebben en slechts bestaan als middel ten behoeve van de mens, behoren zij volgens Kant wel voorwerp te zijn van morele overwegingen. Hoe we met dieren omgaan, of we aardig of gemeen tegen ze zijn, weerspiegelt de manier waarop we onze plicht tegenover ons zelf en de menselijke waardigheid vervullen. De visie van Kant vormde de grondslag voor de dierenbeschermingsbepalingen in ons Wetboek van Strafrecht van 1886 en werd pas in 1992 verlaten met het in werking treden van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren.

Een geheel andere opvatting ontwikkelde zich in Engeland, vanuit de overtuiging dat ook dieren kunnen lijden. 'De vraag is niet: kunnen zij redeneren? en evenmin: kunnen zij spreken? maar: kunnen zij lijden?', schreef Bentham in 1789. Dit uitgangspunt werd in onze tijd door Peter

Singer uitgewerkt tot een volwaardige dierenethiek. Het vermogen tot gewaarwordingen van plezier en pijn is een noodzakelijke en voldoende voorwaarde voor het hebben van belangen waar rekening mee dient te worden gehouden. Omdat ook dieren kunnen lijden, moet volgens Singer dit 'basiselement – het rekening houden met de belangen van het wezen, wat die belangen ook mogen zijn – volgens het gelijkheidsbeginsel (...) gelden voor alle wezens, zwart of blank, mannelijk of vrouwelijk, menselijk of niet menselijk' (Singer, 1994, p. 38). Wanneer we de belangen van ras- of seksegenoten zwaarder laten wegen *omdat* het onze ras- of seksegenoten zijn, dan laten we niet-relevante eigenschappen een rol spelen en schenden we het gelijkheidsbeginsel. Het zonder reden bevoordelen van de belangen van soortgenoten, noemt Singer naar analogie van racisme en seksisme 'specisisme'.

Met een ander uitgangspunt en via een afwijkende redenering komt Tom Regan in *The case for animal rights* (1983) tot soortgelijke conclusies. Voor hem is niet alleen het vermogen tot lijden relevant, maar een combinatie van mentale vermogens, het hebben van een eigen welzijn en het in staat zijn tot gedrag dat gericht is op bevrediging van behoeften en voorkeuren. Alle individuen die aan dit *subject-of-a-life*-criterium voldoen, hebben inherente waarde en hen komt, als een kwestie van strikte rechtvaardigheid, een behandeling toe die deze waarde respecteert. Omdat niet alleen de meeste mensen, maar ook een aantal dieren, volgens Regan in ieder geval alle volwassen zoogdieren, *subjects-of-a-life* zijn, hebben ook zij op grond van het gelijkheidsbeginsel recht op respect. Waar Kant de verschillen tussen mens en dier voldoende relevant acht om een ongelijke morele status te rechtvaardigen, benadrukken Singer en Regan juist de overeenkomsten tussen mens en dier. De plichten tegenover dieren zijn in hun ogen geen afgeleide van plichten tegenover God, onszelf of de menselijkheid, maar directe plichten ten opzichte van de dieren in kwestie. Het gelijkheidsbeginsel, dat volgens Kant slechts geldt in de morele gemeenschap van redelijke wezens, wordt door Singer en Regan in stelling gebracht om te beargumenteren dat dieren, althans individuele dieren die aan bepaalde eisen voldoen, recht hebben op een behandeling die hen respecteert omwille van zichzelf. Wreedheid, speciësisme, het eten van vlees en vivisectie zijn dan niet alleen immoreel, maar ook onrechtvaardig.

Hoewel Singer en Regan vinden dat dieren object behoren te zijn van morele overwegingen, komen ook zij uiteindelijk tot de conclusie dat het leven van een mens waardevoller is dan dat van een dier. Beiden veroordelen het opofferen van vitale belangen van dieren, zoals leven en welzijn, aan niet-vitale, soms zelfs frivole belangen van mensen. Om die reden achten zij vlees eten, bont dragen en vivisectie verwerpelijk. Wanneer het echter om leven en dood van een mens gaat, weegt het menselijk belang altijd zwaarder. Mensen zijn kwetsbaarder, gevoeliger, hebben een hogere intrinsieke waarde en/of een hogere kwaliteit van leven. Zelfs wanneer wordt vastgesteld dat vitale belangen van mensen

en dieren even zwaar wegen is er een ontsnappingsroute, door bijvoorbeeld aan de conflicterende belangen een ander moreel gewicht toe te kennen. Terecht constateert Musschenga hier een vorm van indirect antropocentrisme: 'Het vooroordeel dat de mens het hoogste wezen van de schepping is en het enige wezen dat intrinsieke waarde heeft, is vervangen door het vooroordeel dat de mens, gemeten aan een universeel criterium, het wezen met de hoogste intrinsieke waarde is' (Musschenga, 1994, pp. 122-123).

Daarmee is meteen een tweede bezwaar tegen de dierenethiek gegeven. Want hoe universeel is eigenlijk dit criterium? Is het niet puur de menselijke maat die hier wordt gehanteerd? Dieren zijn immers alleen moreel relevant op grond van bepaalde, met die van mensen overeenkomende en herkenbare belangen en eigenschappen. Het ethisch ideaal van onpartijdigheid en het daaruit voortvloeiende gelijkheidsbeginsel staan het bevoorrecht van de eigen soort *omdat* het de eigen soort is, Singer's speciësisme, niet toe. Maar per saldo is het resultaat toch onmiskenbaar in het voordeel van de mens, de volwaardige, gezonde mens wel te verstaan.

Het ecologisch perspectief

Feitelijke eigenschappen, in het bijzonder het vermogen om te lijden, vormen de basis waarop bepaalde dieren een eigen plaats in de morele kring wordt toegekend. De grenzen van de morele kring worden door het verruimen van de toelatingscriteria opgerekt, maar sluiten nog steeds de meeste diersoorten, de natuur als zodanig, en – bij een strikte toepassing van het gelijkheidsbeginsel – ook bepaalde mensen uit. Wie een morele bejegening van de natuur in breder verband voorstaat, komt met de criteria van de dier-ethici niet uit en zal òf terugvallen op een theorie van indirecte plichten à la Kant, òf andere criteria moeten ontwikkelen. Ook in de ecologische ethiek zijn beide mogelijkheden uitgewerkt, zij het dat de meeste eco-ethici van mening zijn dat respect voor de natuur niet uitsluitend behoort voort te komen uit menselijk eigenbelang.

Het gaat om het land als geheel, stelt Aldo Leopold, de Amerikaanse pionier en grondlegger van de ecologische ethiek. Land is voor hem veel meer dan de bodem. Land is de ondergrond van de biotische piramide, de basis voor diverse lagen en talloze voedselketens, de bron van energie die de natuur, met inbegrip van de mens, doet functioneren. Het uiterst complexe systeem 'land' is stabiel door een sterke interne organisatiestructuur en kan normaal gesproken veranderingen opvangen. Evolutive veranderingen zijn echter meestal langzaam en plaatselijk. De mens met zijn werktuigen zorgt voor veranderingen van een unieke orde. Het is de vraag of het natuurlijke systeem de effecten van het menselijk ingrijpen, waaronder Leopold overigens veel meer verstaat dan vervuiling en uitputting, kan opvangen zonder te verliezen aan complexiteit en draagkracht. Leopold's landethiek kan en wil niet voorkomen dat het

land wordt gebruikt en veranderd, maar erkent het recht van het land op voortbestaan en op sommige plaatsen op voortbestaan in ongerepte staat. Daarom dienen vragen met betrekking tot landgebruik niet alleen te worden benaderd in termen van economisch nut, maar ook en vooral met het oog op wat ethisch en esthetisch juist is. En iets is goed of juist 'when it tends to preserve the integrity, stability and beauty of the biotic community. It is wrong when it tends otherwise' (Leopold, 1987, pp. 224-225).

De ecofilosofie van Naess gaat nog een stap verder. Kenmerk van alle leven is de drang tot leven, groei en bloei, door Naess 'zelfrealisering' genoemd. Alle leven is in wezen één, deel van het creatieve evolutieproces dat een voortdurende ontvouwing is van leven. Het besef dat mensen en de rest van de natuur in die zin gelijk zijn, maakt het de mens mogelijk zich te identificeren met al wat leeft en de aanspraken van andere levende wezen op leven, groei en bloei te herkennen. Deze identificatie heeft tot gevolg dat de ontplooiing van de mens zich niet kan beperken tot het eigen ego of de menselijke samenleving. Het gaat om realisering van een groter Zelf, waarin behoeften van de mens zijn verbonden met die van andere organismen en de natuur als geheel. De scheiding tussen mens en milieu vervaagt en handelen ten koste van de natuur wordt handelen ten koste van de mens. Tegelijkertijd onderscheidt de mens zich door zijn vermogen om de drang tot zelfrealisering van andere organismen te onderkennen. 'The uniqueness of Homo Sapiens, its special capacities among millions of kinds of other living beings, has been used as a premise for domination and mistreatment. Ecosophy uses it as a premise for a universal care that other species can neither understand nor afford' (Naess, 1991, p. 171).

Naess wil de Kantiaanse maxime die voorschrijft een ander nooit alleen als middel te beschouwen maar altijd ook als doel op zich, toepassen op alle levende wezens. Zelfrealisatie is intrinsiek waardevol; planten en dieren hebben er evenveel recht op als mensen. Hoewel we in de praktijk sommige planten en dieren opeten, kan dat volgens Naess niet worden gerechtvaardigd met een beroep op de grotere intrinsieke waarde van de mens. Het doden of schaden van niet-menselijke wezens is onvermijdelijk om te overleven en soms ook noodzakelijk om aan zwaarder wegende verplichtingen te voldoen. Maar dat neemt niet weg dat het veroorzaken van onnodig leed moet worden voorkomen; in geval van belangenconflicten dient onderscheid te worden gemaakt tussen vitale en minder vitale belangen.

Op het eerste gezicht is in het ecologisch perspectief geen plaats meer voor antropocentrisme. Naess ontkent dat een eventueel hogere intrinsieke waarde van de mens een rechtvaardiging vormt voor het zwaarder laten wegen van menselijke belangen. Ook hij gebruikt het verschillende gewicht van vitale en perifere belangen als methode om conflicten te reguleren, zij het dat vanuit zijn ecosofisch idee over de kwaliteit van het leven, de grens tussen beide beduidend anders uitvalt dan bij de dier-

ethici. Op een andere manier ontkomen opvattingen als die van Leopold en Naess echter evenmin aan antropocentrisme. Wanneer intrinsieke waarde een bestanddeel vormt van het goede leven, dan is het behoud van de natuur met al haar intrinsieke waarde een voorwaarde voor een rijker menselijk leven. Tegelijkertijd kan Naess' proces van Zelfrealisering betekenen dat de menselijke soort opgaat in het grootst mogelijke Zelf en verdwijnt als gevolg van de voortdurende ontvouwing van leven op aarde. Weliswaar geen ondenkbaar – en voor veel andere soorten een hoopvol – scenario, maar het is niet goed denkbaar dat de mens de ondergang van zijn eigen soort als waardevol beschouwt.

Van onpartijdigheid naar pluralisme

Het pleidooi voor een morele bejegening van de natuur lijkt te worden ingegeven door zowel meer kennis van de feiten, als door de ontwikkeling van de ethiek. Van het besef dat dieren kunnen lijden gaat een sterke prikkel uit tot herbezinning. De ecologische crisis die de aarde en al wat er op leeft bedreigt, heeft een soortgelijk effect. Door de eigen belangen en de intrinsieke waarde van dieren – en de natuur – op te vatten als (achter)grond voor morele relevantie, benadrukken dier-ethici en ecofilosofen dat respect niet afhankelijk mag zijn van menselijke gevoelens, behoeften en belangen. Vanuit het onpartijdige gezichtspunt is het welzijn van een koe even relevant als het welzijn van een mens. Het gelijkheidsbeginsel vereist dat we aan het recht van de menselijke soort op leven en welzijn niet bij voorbaat meer – maar ook niet minder – gewicht toekennen dan aan het gelijke recht van de Siberische tijger. Wanneer echter de oplossingen van de dier-ethici leiden tot een nieuw soort antropocentrisme en radicaal ecocentrisme de menselijke soort in feite het recht ontzegt zichzelf in stand te houden, moet dan worden geconstateerd dat toepassing van het gelijkheidsbeginsel en het onpartijdigheidsideaal in het ecologische domein niet mogelijk is?

Musschenga ziet een uitweg in het morele gezichtspunt van redelijke partijdigheid. Onderscheid dient te worden gemaakt tussen de notie van onpartijdigheid als algemeen geldend moreel voorschrift en onpartijdigheid als toetssteen voor morele principes. De eerste, normatieve invulling van het onpartijdigheidsideaal vereist dat we onze eigen belangen niet op voorhand zwaarder laten wegen dan die van andere mensen. Met als praktische consequentie dat we de behoeften van onbekenden even serieus behoren te nemen als die van onze directe familie en onszelf. Er zijn echter goede redenen om eerst voor onszelf te zorgen en dan pas voor de hulpbehoevenden waar ook ter wereld. Deze redelijke partijdigheid is niet strijdig met onpartijdigheid als toetssteen voor morele principes. 'Het principe dat zegt dat een advocaat partijdig behoort te zijn of het principe dat zegt dat een vader zijn kind meer aandacht behoort te geven dan dat van de burens, kan vanuit het gezichtspunt van onpartijdigheid gerechtvaardigd worden' (Musschenga, 1994, p. 126). Op de-

zelfde manier kan volgens Musschenga in het ecologische domein van de ethiek radicaal non-antropocentrisme een vorm van onredelijke partijdigheid worden genoemd en het indirect antropocentrisme dat ruimte laat voor vitale belangen van mensen een vorm van redelijke partijdigheid.

Een nadere uitwerking en rechtvaardiging van deze redelijke partijdigheid geeft Peter Wenz in zijn boek *Environmental Justice*. Wenz gebruikt ter verheldering het perspectief van de concentrische cirkels. Anderen bestaan als het ware in concentrische cirkels om ons heen, betrekkelijk weinig in de meest nabije, meer in de volgende en steeds meer in de daarop volgende cirkels. Onze verplichtingen nemen af naarmate de ander zich in een verder verwijderde, grotere cirkel bevindt, zij het dat de ondergrens van respect voor leven en vrijheid geldt voor alle mensen. Met Regan meent Wenz dat dieren, althans de hoger ontwikkelde diersoorten, alle rechten hebben die relevant voor ze zijn, dus in elk geval recht op leven, vrijheid en het nastreven van welzijn. In het algemeen wegen deze rechten even zwaar als die van mensen, maar bij dieren geldt een andere prioriteit tussen de rechten onderling. Bij mensen heeft het recht op leven voorrang heeft op het recht op vrijheid. Zo sluiten we een moordenaar op om te voorkomen dat hij of zij nieuwe slachtoffers maakt. We zien echter geen reden de vrijheid van roofdieren in te perken om zo de prooidieren te sparen. De dierenwereld is dusdanig ver van ons verwijderd, dat we daarvoor minder verantwoordelijkheid dragen dan voor wat mensen elkaar aandoen of wat mensen dieren aandoen. 'Thus, the liberty of animals in their interactions with one another, that is their freedom from interference by human beings, assumes extraordinary importance. It becomes more important than the animals' negative right to life, because it is not the place of human beings to set things right among animals' (Wenz, 1988, pp. 326-327). Dieren hebben dus een zwaarwegend recht op een bestaan zonder menselijke bemoeienis en dus geen recht op voedsel, onderdak of andere vormen van menselijke zorg. Wenz maakt echter een uitzondering voor huisdieren, landbouwdieren en andere gehouden dieren. Aangezien zij voor leven en welzijn volledig van ons afhankelijk zijn en mensen deze afhankelijkheid eenzijdig hebben veroorzaakt, zijn wij moreel verplicht tot verantwoordelijkheid en zorg voor deze dieren.

Voor wat betreft onze houding ten opzichte van de rest van de natuur, volgt Wenz het ecocentrisch holisme van Leopold, waaraan hij zijn eigen waarderende principe toevoegt. Evolutionaire processen zijn goed, volgens Wenz, omdat ze resultaten hebben voortgebracht die wij als goed waarderen. Hoewel deze processen in een concentrische cirkel ver van ons verwijderd zijn, wil dat niet zeggen dat andere belangen altijd voor gaan. We mogen de natuur en haar ecosystemen niet zonder goede redenen verstoren, en dus zeker niet voor bevrediging van kunstmatige behoeften van mensen aan overbodige consumptiegoederen.

Uit onvrede met de resultaten van iedere ethische theorie afzonderlijk, bouwt Wenz een nieuwe uit een combinatie van de rechtentheorie, de dierenethiek van Regan en de ecofilosofie. Deze methode is op zijn minst ongebruikelijk en volgens veel filosofen verdacht. De praktijk wijst echter uit, dat we om tot morele oordelen te komen, al uit verschillende theorieën putten. In het wettelijke voorschrift dieren overbodig lijden te besparen door ze na (of voor) gebruik snel en pijnloos te doden, herkennen we het utilistische basisprincipe. Als het om het verkorten van menselijk lijden gaat, wegen echter andere normen, zoals respect voor leven en inherente waarde, minstens even zwaar. Dit naar geloven wisselen van theorie kan gemakkelijk leiden tot inconsistentie, schending van het gelijkheidsbeginsel en tot onrechtvaardigheid, meent Wenz. 'In order to determine reliably what is just, we need a principled justification for preferring the dictates of one theory in one situation and the dictates of another theory in a different situation. We need a pluralistic theory of justice that enables us to appeal in a consistent manner to principles featured in a variety of theories' (Wenz, 1988, p. 313).

Besluit

Over wat rechtvaardigheid is, bestaat weinig overeenstemming, zij het dat een paar beginselen algemeen geaccepteerd zijn. Zo heeft de door Aristoteles geformuleerde richtlijn die voorschrijft gelijke gevallen gelijk te behandelen en ongelijke ongelijk naarmate de verschillen relevant zijn voor de te beoordelen kwestie, nog niets aan waarde of bruikbaarheid verloren. Vrouwe Justitia is blind en onpartijdig; kenmerken of eigenschappen die niet ter zake doen, neemt ze niet in ogenschouw. De vraag welke verschillen relevant zijn en welke niet, wordt dan van cruciaal belang. We zagen dat dier-ethici met behulp van het gelijkheidsbeginsel alle dieren (en mensen) die aan bepaalde kenmerken voldoen over één kam scheren, door tot dan toe heilig gewaande verschillen moreel irrelevant te noemen. Toepassing van het gelijkheidsbeginsel kan echter niet voorkomen dat vitale belangen van mensen en dieren ongelijk worden gewaardeerd, zodat dieren mogen worden gedood en gegeten wanneer mensen honger lijden of mensenlevens anderszins worden bedreigd. Hoewel ook in de intermenselijke ethiek situaties voorkomen waarin rechten geschonden mogen en zelf moeten worden om groter onheil te voorkomen, is het maar zelden gerechtvaardigd mensen opzettelijk te doden en/of op te eten. Bij het reguleren van conflicten tussen mensen onderling kan nooit een bepaalde categorie, bijvoorbeeld vrouwen of roodharigen, structureel aan het kortste eind trekken. Evenmin vinden we het rechtvaardig om vitale belangen van de ene groep mensen op te offeren aan minder vitale belangen van een andere. Dat het voor dieren anders ligt, bewijst de ontoereikendheid van regels van intermenselijke ethiek op verhoudingen tussen mens en dier. Dieren, en ook mensen die

niet aan de criteria voldoen, worden daardoor gedegradeerd tot ondermensen.

Een tweede bezwaar tegen deze toepassing van het gelijkheidsbeginsel betreft de gehouden dieren. Het mag zo zijn dat een fokzeug en een wild zwijn, een huiskat en een panter in Afrika, allemaal voldoen aan bijvoorbeeld het *subject-of-a-life*-criterium, in werkelijkheid leven ze in verschillende werelden. Het feit dat onze gehouden dieren voor leven en welzijn volledig van ons afhankelijk zijn, is een in morele zin relevant gegeven. Onze zorgplicht is voor deze dieren niet alleen groter, maar ook wezenlijk anders. De scheidslijn tussen gehouden en wilde dieren krijgt zo verstrekkende gevolgen en is in wezen van meer belang dan het verschil tussen soorten onderling. Problematisch in dit verband is de ontwikkeling dat wilde dieren en natuurgebieden steeds meer onder beheer komen van mensen.

Het onpartijdigheidsideaal vereist dat we de belangen en behoeften van mensen niet op voorhand zwaarder laten wegen dan die van andere soorten of levensvormen. Wanneer we vinden dat alle levensvormen een eigen doelgerichtheid hebben, een ingebouwd streven naar leven, groei en bloei, is dit autonome streven naar zelfrealisering het relevante aspect bij het oordeel over conflicterende aanspraken op (het gebruik van) de aarde. In die zin is het recht van dieren en de natuur op een respectvolle behandeling door mensen een kwestie van strikte rechtvaardigheid. De rol van het gelijkheidsbeginsel is daarmee uitgespeeld; het ecologische domein is te gevarieerd, te complex en te veranderlijk om directe plichten van mensen te kunnen formuleren, zeker zolang onze kennis zo beperkt is.

Juist deze veelvormigheid van levensvormen en interacties tussen mens en natuur, maakt een pluralistische benadering noodzakelijk. Dat ook het pluralisme niet zaligmakend is, weet Elizabeth Costello bij voorbaat zeker. Het is immers niet meer dan een theorie, een abstractie, een idee. Ze noemt het een verschrikkelijke ironie: hoe goed bedoeld de theorie ook is, altijd moet een beroep worden gedaan op een idee van een hogere orde dan de levende wezens waar het om gaat. Een idee bovendien, dat geen ander wezen dan de mens in staat is te begrijpen. 'Wij, de beheerders van de ecologie (...) begrijpen de grotere dans, daarom mogen wij uitmaken hoeveel forel er mag worden gevestigd of hoeveel jaguars er gevangen mogen worden vóór het evenwicht in de dans wordt verstoord. Het enige organisme waarvoor we deze macht over leven en dood niet opeisen is de Mens. Waarom? Omdat de Mens anders is. De Mens begrijpt de dans, in tegenstelling tot de andere dansers. De Mens is een verstandelijk wezen' (Coetzee, 2001, p. 67).

Literatuur

Achterberg, W.

Partners in de natuur; een onderzoek naar de aard en de fundamenten van de ecologische ethiek

Utrecht, 1986

Coetzee, J.M.

Dierenleven

Amsterdam, Ambo/Anthos, 2001

Keulartz, J., H. van de Belt e.a.

Goede tijden, slechte tijden; ethiek rondom grote grazers

Wageningen, 1998

Leopold, A.

A sand county almanac; and sketches here and there

Oxford/London, 1987 (oorspronkelijke uitgave 1949)

Musschenga, A.W.

Antropocentrisme en de intrinsieke waarde van de niet-menselijke natuur

Filosofie en praktijk, 1994, pp. 113-129

Naess, A.

Ecology, community and lifestyle; outline of an ecosophy

Cambridge, 1991 (Oorspronkelijke uitgave 1989)

Regan, T.

The case for animal rights

Berkeley, 1983

Singer, P.

Dierenbevrijding

Breda, 1994 (Oorspronkelijke uitgave 1975)

Thomas, K.

Man and the natural world; changing attitudes in England 1500-1800

London, 1983

Wenz, P.S.

Environmental justice

New York, 1988

Ethische vragen rondom proefdieren

Genetische manipulatie

Tj. de Cock Buning*

In iedere discussie over de genetische manipulatie van proefdieren wordt al snel gezegd dat dit ethische vragen oproept. Wat dat precies betekent is minder makkelijk aan te duiden. Wel kan worden vastgesteld dat het meestal om vragen gaat die vanuit de maatschappij opkomen. Het zijn dus niet in eerste instantie vragen vanuit de hoek van de experts. Sterker nog, vaak gaat het om vragen met een ongeruste ondertoon die door de burger worden gesteld aan die expert.

Ook circuleren deze vragen in het maatschappelijke circuit, zoals parlement, kranten en actiegroepen. In het interne expertcircuit komen deze vragen slechts als bijkomstigheden aan de orde. Zo reageerde de Koninklijke Nederlands Academie voor Wetenschappen pas op het allerlaatste moment toen het Besluit Biotechnologie na jarenlange discussie in de Tweede Kamer voorlag (Commissie Transgene Organismen KNAW, 1995).

Ten derde onderscheiden *ethische* vragen zich van *maatschappelijke* vragen doordat ze verwijzen naar morele normen en waarden en ethische principes. Morele normen zijn al dan niet expliciet gedeelde opvattingen over wat 'te ver gaat'. Er wordt een grens overschreden, zoals het maken van een aap-mens chimeer. Morele waarden zijn uitgangspunten en idealen die men algemeen als beschermwaardig erkent. Hier kan men denken aan zaken als welzijn, waarbij de erkenning van die waarde blijkt uit het gedrag van de onderzoeker: investeert deze veel of weinig in welzijnsverbeteringen van dieren. Ethische principes tenslotte zijn breed gedeelde beslisregels om in voorkomende gevallen het 'moreel juiste' te doen. Rechtsprincipes en ethische principes vertonen een grote overlap (gelijkheidsprincipe, verzorgprincipe enzovoort). In de wereld van de dierexperimenten gelden drie beroepsprincipes voor humaan uitgevoerd onderzoek aan dieren: streven naar vermindering, vervanging en verfijning.

In dit artikel zal eerst aandacht besteed worden aan een drietal ethische vragen die vanuit de maatschappij gesteld worden. Vervolgens wordt een korte schets gegeven van de wettelijk kaders die genetische

* De auteur is als hoogleraar Dierproefvraagstukken verbonden aan de Hoofdafdeling Dier & Maatschappij, Faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht. De auteur is tevens lid van de Commissie biotechnologie bij dieren.

modificatie met dieren reguleren. Tenslotte wordt de vraag gesteld in hoeverre de beschreven ethische vragen ook gehanteerd kunnen worden binnen het juridische kader.

De ethisch vragen bij genetisch modificatie

De ethisch vragen worden primair vanuit de burger gesteld. Een overzicht van de vragen die gesteld worden is onlangs verschenen in het proefschrift van E. Theune (Theune, 2001). Uit dit promotieonderzoek alsook uit onderzoek dat wij zelf hebben verricht voor het Rathenau (Paula, 2001) blijkt dat de burger met name ethische vragen heeft ten aanzien van drie zaken:

- de soortoverschrijding;
- de maakbaarheid;
- het welzijn.

Deze drie vragen hangen alle met elkaar samen, in die zin dat er bezorgdheid uit spreekt over het dier zelf. Aan deze bezorgdheid, die ook door het parlement werd onderschreven, is de wetgever tegemoet gekomen door in de aanhef van de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren en in de memorie van toelichting van het Besluit Biotechnologie expliciet te verwijzen naar het vigerende beleid ten aanzien van dieren *Nota Rijksoverheid en Dierenbescherming* (1981). Hierin staat dat de regering de 'intrinsieke waarde' van het dier erkent. Dit betekent, in de meest recente uitleg van staatsecretaris Terpstra (1995): 'Het operationaliseren van het beginsel van de intrinsieke waarde, waar deze leden naar vroegen, geschiedt in die zin dat eenieder die in het kader van de Wet op de Dierproeven enige beslissing moet nemen, zich allereerst rekenschap moet geven van dat beginsel; het is volgens het artikel 1a het "uitgangspunt". Meer concreet betekent dit bijvoorbeeld voor een dierexperimentencommissie dat zij bij aanmelding van een voorgenomen dierproef er in eerste instantie vanuit moet gaan dat de proef in strijd is met de intrinsieke waarde van het dier; zij zou dus "nee" moeten zeggen. Er spelen bij de proef echter meer belangen een rol; een daarvan is het belang van het doel dat met de proef wordt gediend' (Eerste Kamer, Vergaderjaar 1995-1996).

Soortoverschrijding

In de kern van ieder dier ligt de genetische informatie opgeslagen op de chromosomen. Deze totale set aan informatie wordt aangeduid als 'genoom', zo spreekt men bijvoorbeeld over het muizengenoom. In dit genoom liggen stukjes, genaamd genen, die een bepaalde functie hebben, zoals het gen voor de ziekte van Pompe. Zo'n gen bestaat uit enkele tot duizenden gepaarde moleculen die als een wenteltrap op elkaar staan. Een enkele mutatie in een van deze baseparen leidt tot een verandering

in de functie van dat gen. Meestal werkt het gen dan niet meer. Iedere muis behoort tot een bepaald ras en heeft weer op zijn beurt persoonlijke mutaties. Dit maakt ieder dier uniek.

Delen van genen zijn bekend en kunnen in het laboratorium nagebouwd worden, dit wordt een construct genoemd. Het construct kan vervolgens in een net bevruchte eicel worden gespoten en gaat dan ergens in het genoom zitten. Hierdoor gaat het meedoen met de werking van die cellen. Het is een truc die virussen ook uithalen. Op deze manier kan men nagebouwde menselijke genconstructen in muizen laten werken. Heel vaak worden bij dit experimentele genconstruct ook genconstructen van de kwal ingebouwd om in een heel vroeg stadium de veranderde cellen en embryo's te onderscheiden. Het kwallen-gen voor luciferase licht op onder bepaalde omstandigheden en zo kan men de geslaagde transgene dieren selecteren.

Deze soortvermenging tussen muizen en andere dieren is nog nooit in de evolutie opgetreden. Het is dit besef dat veel burgers een onbehaaglijk gevoel geeft. Met name de christelijke partijen en diervriendelijke actiegroepen achten dit een norm-overschrijding die ethisch niet acceptabel is.

Maakbaarheid

In 1990 verscheen reeds een nota-studie met als titel *Het maakbare dier* waarin gesignaleerd werd dat genetische modificatie enkele vigerende waarden ten aanzien van dieren onder druk zou zetten: natuurlijkheid en intrinsieke waarde.

Centraal staat het besef dat dieren in onze huidige landbouwcultuur al erg zijn aangepast aan onze wensen. Dieren worden steeds meer gezien als middel om iets te bereiken en niet als een doel op zich. Met name de stedeling heeft een heel andere houding ten opzichte van het huisdier. In dit spanningsveld dient de genetische modificatie zich aan als *de* technologie om het dier te maken naar de wensen van de eigenaar, hetzij boer, onderzoeker of farmaceutische industrie. De door onderzoekers geroemde ongekende mogelijkheden wekken in het licht van de massaliteit van de bio-industrie bij de burgers een groeiend gevoel van onbehagen. In dit onbehagen spelen zaken als onbeheersbaarheid van het proces van de technologie en de onbeheersbaarheid van de gevolgen voor de dieren.

Mede door het onvermogen van de wetenschappers om op adequate wijze met deze maatschappelijke bezorgdheid om te gaan kreeg het besluit Biotechnologie zijn toetsende invulling. Doordat onderzoekers zelf sterk het 'masterplan' idee van het genoom benadrukten, groeide er meer verzet ten aanzien van de manipulatie daarvan. Ook de argumentatie vanuit de onderzoekers dat modificatie van de eigenschappen van dieren al duizenden jaren door de mens wordt gedaan via selectieve fok, werkt averechts bij burgers die hun vraagstekens bij de bio-industrie zet-

ten. In dezelfde zin is het argument dat virussen in de natuur ook genetisch materiaal inbrengen in dieren, niet geruststellend voor burgers die virusinfecties met name kennen als iets ongewensts en bedreigends.

Welzijn

Welzijn, of de tegenhanger 'ongerief', speelt in de klassieke ethiek een centrale rol. Utilisme beoogt het goede te maximaliseren en het kwade, met name onwelzijn, te minimaliseren. Echter in de discussie over genetische modificatie lijkt deze recht-toe-recht-aan afweging met concrete ongeriefscores plotseling een zeilboot zonder roer te worden. Wat is immers het *beleefde* ongerief van een dier dat met een handicap wordt geboren? Een kip die blind geboren wordt, een groen fluoriserende aap, een muis die na een maand al dikke darm kanker ontwikkelt, een muis met een gespleten gehemelte? Indien de blinde kippen in hun welzijn zijn aangetast zijn dan *mutatis mutandus* ook blinde mensen in hun welzijn aangetast? Wat betekent welzijn in dit geval?

Strikt gesproken wordt de handeling van de genetische modificatie uitgevoerd op een eicel. Weinigen zullen zich sterk maken voor de stelling dat de eicel ongerief van de prik zal ondervinden. Er zijn immers nog geen zenuwen die ongerief kunnen detecteren. Het deel van de gemodificeerde embryo's dat minder is geslaagd zal in het moederlichaam worden afgestoten of geresorbeerd. Als de muizen de modificatie in hun embryonale ontwikkeling hebben kunnen overleven, zal nog een deel in de eerste paar dagen na de geboorte, vanwege afwijkende kenmerken, door de moeder worden opgegeten. Dit gebeurt vaker bij genetische gemodificeerde dieren dan bij normale muizen (Hazekamp e.a., 2000; Cohen en De Cock Buning, 2000). Dit is waarschijnlijk, ook mede gezien de tijdsduur, geen aangename ervaring voor de pup. Wetenschappelijk is echter weinig bekend over de belevingswereld van pups. Tot voor kort werden op onverdoofde baby's kleine operaties uitgevoerd omdat men ten onrechte veronderstelde dat baby's weinig pijngevoel hebben. Wat moeilijk meetbaar is, is niet per definitie afwezig.

Een andere technische mogelijkheid is dat men ook een kapot gen op de plaats van een goed werkend gen kan 'plakken' en daarmee een functie van een gen kan uitschakelen. Muizen waarbij dit is gedaan heten 'knock-out' muizen. Hiervan leert men veel over de werking van de genen. Nu het menselijke genoom in kaart is gebracht, is er een grote onderzoeksactiviteit om de werking van de genen te achterhalen. Deze 'knock-out' dieren zijn steeds weer uniek en er is op voorhand niet te voorspellen wat het ongerief zal zijn. Ook hier geldt weer dat het vooruitzicht van een grote onderzoeksinspanning met vele dieren en de principiële onbeheersbaarheid van de welzijnsgevolgen voor de dieren, de burger ongerust maken ten aanzien van de morele aspecten.

Wetgeving

Drie wetten stellen het juridische kader van genetische modificatie:

- Wet op de dierproeven (ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport);
- De Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren, Besluit Biotechnologie bij Dieren (ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij);
- Wet Milieugevaarlijke Stoffen: Besluit Genetisch Gemodificeerde Organismen (ministerie van Verkeer Ruimtelijke Ordening en Milieu).

Wet op de dierproeven: het doen van proeven met dieren

De wet stelt in het eerste artikel dat het uitgangspunt de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier is. Dit leidt derhalve tot een wetgeving die de actor zorgvuldigheidseisen oplegt ten aanzien van het dier dat hij/zij onder handen heeft. Hierbij wordt sterk geleund op de benadering van Russel en Burch (1954) voor een 'humaan gebruik van proefdieren'. Een benadering die sinds de jaren tachtig gemeengoed is geworden onder de dierexperimentele onderzoekers. Het betreft de drie professionele principes van die bekend staan als de 'drie V's': vermindering, vervanging en verfijning.

- Vermindering: indien mogelijk, dient men die opzet van het experiment te kiezen waarvoor de minste dieren nodig zijn.
- Vervanging: indien het mogelijk is om (deel)vragen uit te zoeken via proeven in celkweken of lagere dieren, dan mag men geen hogere dieren gebruiken.
- Verfijning: ingrepen op de dieren dienen met de meest verfijnde technieken te worden uitgevoerd om eventueel leed te zo veel mogelijk te voorkomen.

De Wet op de dierproeven schrijft, eveneens in het kader van de zorgvuldigheidseisen, voor dat iedere onderzoeksinstelling een door de minister erkende Dierexperimentencommissie (DEC) heeft die al het voorgenomen onderzoek kritisch toetst. De Minister erkent een DEC op basis van het reglement waarin de wettelijke vereisten moeten zijn opgenomen. Zo dient een DEC te bestaan uit tenminste zeven leden; dienen de deskundigheden op gebied van dierproeven, alternatieven voor dierproeven, hun bescherming en ethiek evenwichtig vertegenwoordigd te zijn en dient de onafhankelijkheid te zijn gewaarborgd door de aanwezigheid van een voorzitter en twee leden die niet in dienst zijn van de vergunninghouder die advies vraagt. De Inspectie gaat vervolgens na of de leden van een DEC over de hen toegedichte deskundighe(i)d(en) beschikken.

In de Wet op de dierproeven – en dus ook in het reglement – staat precies waarop de DEC moet toezien. In het geval van genetische modificatie zijn de volgende artikelen van belang:

- Artikel 10: Het is verboden een dierproef te verrichten indien niet:
1a: voor een doel dat, naar algemeen kenbare, onder deskundigen heersende opvatting, ook kan worden bereikt anders dan door middel van een dierproef, of door middel van een dierproef waarbij minder dieren kunnen worden gebruikt, of minder ongerief wordt berokkend. 1b: waarbij het belang niet opweegt tegen het ongerief.
- Artikel 10b, 1: Het is verboden een dierproef te verrichten waarbij het dier zeer ernstig ongerief kan worden berokkend, indien de proef niet van belang is voor de essentiële behoeften van mens of dier.
- Artikel 10d: Het is verboden een dierproef te verrichten voor het ontwikkelen van nieuw danwel het testen van bestaande cosmetica waarvoor regels zijn vastgesteld op grond van de Warenwet.
- Artikel 14: Er is een proefdierdeskundige (meestal dierenarts met een afgeronde postdoctorale opleiding welzijn van proefdieren) aangesteld die toezicht houdt op het welzijn van de proefdieren.
- Artikel 9: De wijze van uitvoering van de dierproef wordt bepaald door een deskundige op het terrein van onderzoek (meestal doctoraal in een (bio)medisch gebied aangevuld met de specifieke landelijk vastgestelde cursus proefdierkunde van drie weken).
- Artikel 12: Ook aan de uitvoerende kant van de diervverzorgers en biotechnici, hokken, voeding en hygiëne stelt de wet gedetailleerde (internationale) eisen.
- Artikelen 20 en 26: Er zijn landelijke inspecteurs die vergaande bevoegdheid hebben, zoals het betreden van de stallen, inzage in de registratie en om te verbaliseren.

Overtredingen van de artikelen 10, 10b-1 en 10d zijn misdrijven die worden gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of geldboetes van de vierde categorie (zie verder artikel 25 WOD).

In sommige gevallen geeft de DEC het (intern bindende) advies om de proef gefaseerd uit te voeren, waarbij elke fase moet worden teruggekoppeld met de DEC voordat het onderzoek de volgende fase mag ingaan. Of er worden restricties aan het aantal proefdieren gesteld. Na een positief advies aan de vergunninghouder (bijvoorbeeld Raad van Bestuur) verleent deze laatste officieel toestemming aan de onderzoeker om van start te gaan. Het is trouwens de vergunninghouder (en niet de onderzoeker) die geverbaliseerd kan worden en de vergunning tot het verrichten van dierproeven kan verliezen. De DEC toetst tevens of de voorgenomen dierproeven binnen de afgegeven vergunning van het Besluit biotechnologie bij dieren valt (zie hierna). Indien dit niet het geval is, dan dient de aanvrager deze eerst aan te vragen.

Besluit Biotechnologie bij Dieren: het maken van genetisch gemodificeerde dieren

In veel onderzoeksprojecten worden thans 'transgene' dieren gemaakt, waarvoor 'biotechnologische handelingen' worden uitgevoerd. In het ontwikkelingstraject om genetische gemodificeerde dieren te maken zijn ongeveer 150 dieren nodig om een geslaagde transgene muis te verkrijgen: vrouwtjes die onder hormoonbehandeling veel rijpe eicellen produceren, draagmoeders voor de implantatie van genetisch gemodificeerde embryo's, en enkele fokgeneraties voordat een beoogd effect werkelijk goed 'tot expressie' komt en vervolgens onderzocht kan worden.

Hiervoor moet de onderzoeker in Nederland een ontheffing aanvragen bij de minister van LNV op het verbod om dieren genetisch te modificeren. Het parlement heeft bepaald dat er een terughoudend beleid moet worden gevoerd inzake genetische modificatie van dieren: een zogenaamd 'nee, tenzij...' beleid. Dit betekent 'nee' tegen genetische modificatie 'tenzij' er een substantieel doel wordt gediend. De onderzoeker moet dus de bewijsvoering leveren dat er een belangrijk doel wordt gediend. Een nationale ethische commissie, de Commissie biotechnologie bij dieren, heeft de taak gekregen om die bewijsvoering te toetsen voor de minister. Het Artikel 66, lid 3a en 3b zegt hierover: 'Een vergunning wordt slechts verleend indien...(a) de handelingen geen onaanvaardbare gevolgen hebben voor de gezondheid en welzijn van dieren en (b) tegen de handelingen geen ethische bezwaren bestaan'.

De commissie bestaat uit negen deskundigen op de gebieden: ethiek, maatschappij-wetenschappen, medische of dierlijke biotechnologie, dierproefvraagstukken, ethologie, diergeneeskunde en medische wetenschappen. Concreet loopt de commissie een beslisboom af waarbij eerst de onderbouwing van de doelstelling (zowel wetenschappelijk als maatschappelijk) wordt geëvalueerd. Indien deze doelstelling substantieel wordt geacht, gaat de commissie na of de *lange termijn* doelstelling concurrerende alternatieven kent waarbij de ethische problematiek lichter is dan bij genetische modificatie van hogere dieren. Indien er geen realistische alternatieven voorhanden zijn, dan is in principe het 'nee' opgeheven en kijkt de commissie naar de mate van aantasting van welzijn en gezondheid. Bij de veranderingen in het genoom van de dieren kan er ook veel veranderen zonder dat het dier daar direct last van heeft: het uiterlijk kan veranderen (lichtgevende dieren doordat er een fluorescerende marker-gen mee is gegeven aan het construct), de zelfredzaamheid kan verminderd zijn (dieren zijn bijvoorbeeld afhankelijk van een bepaald dieet om te kunnen leven), het soorteigen gedrag kan veranderen (de wil om holletjes te graven). Dit wordt de aantasting van de integriteit van het dier genoemd. Tenslotte maakt de commissie een eindafweging van deze punten en kan zij nadere voorwaarden stellen (tijdsduur van de vergunning, terugrapportages). Indien de transgene dieren onder goede welzijnsomstandigheden kunnen worden gehouden

en de aantasting van hun integriteit minimaal is (niet zichtbaar in uiterlijk, fysiologie, zelfredzaamheid en soorteigengedrag) dan ligt hier geen reden om de vergunning te weigeren.

Besluit Genetisch Gemodificeerde Organismen: het houden van transgene dieren

Aan de minister van Vrom adviseert de nationale Commissie genetische modificatie (Cogem) over de veiligheid van genetisch gemodificeerde organismen voor het milieu. Deze commissie bestaat uit vijftien tot twintig wetenschappelijke deskundigen op de relevante gebieden, en maakt men daarnaast gebruik van externe adviseurs voor specifieke vragen.

Dertig jaar geleden kon men slechts bacteriën genetische veranderen. Juist omdat bacteriën makkelijk kunnen ontsnappen uit laboratoria en gevaarlijk voor de onderzoekers en hun gezin zouden kunnen zijn, is door de wetenschappers zelf een veiligheidsregeling voorgesteld: veiligheidskabinetten, ruimtes met douche en kledingbarrières, luchtfilters die bacteriën tegenhouden, enzovoort.

Met het voortschrijden van de wetenschappelijke en technische mogelijkheden, houden de regelgeving en de Cogem zich inmiddels bezig met de veiligheidsvoorschriften voor genetisch gemodificeerde gewassen, schimmels, virussen en dieren. Transgene vissen kunnen onbedoeld in het milieu terechtkomen en voor een milieuramp zorgen. Muizen kunnen ontsnappen. De Vrom-vergunningen geven voorschriften zodat de ruimtes voor het houden van genetische gemodificeerde dieren goed kunnen worden afgesloten.

Beleidsmatige en juridische antwoorden op de ethische vragen

Vanuit de eerder genoemde ongerustheid heeft het beleid gekozen voor het instrument van een expertcommissie, de Commissie biotechnologie bij dieren, die iedere aanvraag voor het verrichten van biotechnologische handelingen kritisch toetst. Deze toets is, gezien de morele ongerustheid van de burger, vormgegeven in de meest openbare vorm die het bestuursrecht kent: de uitgebreide openbare voorbereidingsprocedure (Algemene wet bestuursrecht). Naast dit beleidsmatige antwoord op de maatschappelijke onrust, is er vanuit het onderzoek zelf meer kennis beschikbaar gekomen over de zaken die de burger ongerust maken: niet alle angsten zijn reëel. De vraag die voorligt is in hoeverre het beleidsmatige en juridische handelen spoort met de ethische vragen die de maatschappij heeft ten aanzien genetische modificatie bij dieren.

De Commissie biotechnologie bij dieren

Deze commissie toetst expliciet op gezondheid, welzijn en overige ethische aspecten, waarin trouwens expliciet geen sociaal-economische

aspecten worden begrepen. Hiertoe is een toetsingsmodel ontworpen met vijf stappen (zie hierboven: wetgeving), waaronder de vraag in hoeverre de integriteit van het dier wordt aangetast. Met het concept 'integriteit' beoogt men tegemoet te komen aan een weging van aspecten die verder gaan dan ongerief en waar het respect voor de intrinsieke waarde van het dier in meeweegt. De integriteitsaantasting wordt ingeschat aan de hand van drie vormen van integriteitsaantastingen: heelheid, zelfredzaamheid versus afhankelijkheid, uitvoeren van soorteigen gedrag.

Het advies van deze commissie wordt aldanniet overgenomen door de minister van LNV in een ontwerpbesluit dat tezamen met alle relevante achtergrondstukken via een aankondiging in de landelijke pers ter inzage wordt gelegd op LNV voor belangstellenden. Hierop kan men kenbaar maken dat men een hoorzitting wenst over de ontwerpbeschikking. Los hiervan kan men schriftelijke bedenkingen indienen bij de minister tegen het ontwerpbesluit. De CBD adviseert de minister over de mogelijke antwoorden op de ingebrachte bedenkingen en de minister beslist over de ontheffing van het verbod op het maken van genetische gemodificeerde dieren. De burger kan vervolgens tegen het besluit van de minister in beroep gaan bij het College van Beroep op het Bedrijfsleven.

De indieners hebben in ongeveer 10% van de gevallen hun aanvraag ingetrokken op basis van de nader door de commissie gestelde vragen. De CBD schrijft met het oog op het openbare karakter van de vergunningverlening een uitgebreide toelichting op haar advies. De adviezen aan de minister zijn in alle gevallen positief. In ongeveer 25% van de adviezen (jaarverslagen 1997-2000) is er echter wel sprake van een verdeeld minderheids- en meerderheidsadvies. Het minderheidsadvies spoort het meest met de bedenkingen die de hoorzittingen opleveren. De minister heeft in alle gevallen het meerderheidsstandpunt overgenomen. Twee beroepszaken, aanhangig gemaakt door de Dierenbeschermingsorganisaties, zijn onlangs door de rechter beoordeeld. De rechter heeft de appellanten in het ongelijk gesteld.

De negatieve adviezen zijn vaak voor de openbare hoorzittingen ingetrokken door de aanvrager. Een voorbeeld van een negatief advies is het verzoek van het bedrijf Pharming te Leiden om de kloneringstechnologie uit te proberen op koeien die een bacterie remmend eiwit in hun melk produceren (lactoferrine). Voor het maken van deze bijzondere koeien had het bedrijf na een geruchtmakende discussie over de stier Herman toestemming van de minister gekregen (op verdeeld advies van de CBD) voorzover het doel was om te bewijzen dat biomedisch actieve eiwitten via de melk van koeien kan worden geproduceerd. Indien een andere onderzoeksgroep zou aantonen dat hetzelfde kan worden bereikt via een alternatieve route met gisten of celkweek zou de vergunning ingetrokken worden. De Commissie was verdeeld over het belang van de stof lactoferrine voor de mensheid als ontstekingsremmer, maar men kon elkaar vinden in de wetenschappelijke vraag of deze productiewijze überhaupt wel functioneel was. Het betrof dus een vergunning voor een 'proof of princi-

ple'. Toen Pharming na enkele jaren voorstelde de sterk in opspraak zijnde methodiek van kloneren toe te passen op een onderzoekstraject waar het substantiële belang nog niet van was aangetoond, heeft de commissie negatief geadviseerd. Niet dus, zoals Pharming de pers wil laten weten, omdat kloneren niet zou mogen in Nederland, maar omdat ten eerste de doelstelling van dit specifieke project zich nog niet bewezen heeft en ten tweede de kloneringstechnologie nog ethisch problematische was. Kort na de uitspraak toonde Pharming trots aan de pers twee door haar in België (!) gekloonde kalveren.

Verdeelde adviezen komen voort uit andere gewichten die de commissieleden aan dezelfde toetsingscriteria geven. Zo weegt een minderheid de *doelstelling* van het onderzoek naar de genen die de ontwikkeling van het embryo sturen lager in (nieuwgierigheidsonderzoek zonder directe biomedische toepassing) dan de meerderheid (grensverleggend fundamenteel onderzoek). Ook acht de minderheid de ontstane misvormde en niet levensvatbare embryo's een onacceptabele aantasting van de *integriteit* (uiterlijk, zelfredzaamheid) terwijl de meerderheid hier minder gewicht aan hecht. Men heeft consensus over de afwezigheid van *alternatieven* en de afwezigheid van *lijden* (immers sterfte voor de geboorte).

Over het onderwerp 'soortoverschrijding' heeft de CBD een expliciete uitspraak gedaan, naar aanleiding van vragen uit de hoorzitting. Volgens de CBD is het ethische probleem niet zozeer de *herkomst* van het ingebrachte construct, maar de *werking* die dat construct heeft in het dier. Als een muis door een construct van een menselijk gen menselijke karaktertrekken gaat vertonen is er een ethisch probleem. Zolang de muizen overwegend muis blijven is er niets aan de hand. In alle behandelde aanvragen zijn de muizen niet in een dergelijke mate veranderd.

De bezwaren die vanuit de burgers en dierenbeschermingsorganisaties worden ingebracht, gaan terug op een verschillende opvatting over 'wat en hoe er getoetst zou moeten worden'. Met name de notie over de aantasting van het natuurlijke leven (intrinsieke waarde) krijgt volgens de burgers en dierenbeschermers te weinig gewicht toegekend in de CBD-adviezen. De discussie vindt bijna geheel plaats tussen specialisten van het ministerie van LNV en specialisten van dierenbeschermingsorganisaties en eindigt onbevredigend voor de dierenbeschermingsorganisaties in een juridische controverse over de veronderstelde geest van de wet en haar ambtelijke uitwerking.

Inmiddels heeft de minister van LNV naar aanleiding van een discussie over een motie (oktober 2000, motie nr. 33 (19744)) van mevrouw Swildens-Roozendaal (PvdA) toegezegd dat naast deze hoorzittingen op het concrete project/vergunning niveau, ieder half jaar een algemene discussiedag zal worden georganiseerd door het ministerie van LNV om de algemene procedures en uitgangspunten ter discussie te stellen.

Onderzoek: voorschrijdend inzicht en maatschappelijke onrust

In de afgelopen jaren is meer bekend geworden over de mogelijkheden en onmogelijkheden van genetische modificatie. Zo heeft onderzoek in drie laboratoria waar genetisch gemodificeerde dieren worden gemaakt en gehouden aangetoond dat er weinig 'monstertjes' de muizenkooien bevolken. De meeste gemodificeerde muizen zijn niet op het oog te onderscheiden van ongemodificeerde dieren. Wel blijkt dat er veel meer dieren in de eerste paar dagen na geboorte sterven (opgegeten door moedermuizen).

Tevens blijkt dat de afstand tussen onderzoekers en hun dieren door allerlei veiligheidsbarrières vergroot was. De onderzoekers hebben nog zelden alle gegevens in handen van de genetisch gemodificeerde dieren. Daar zitten nu gespecialiseerde diervverzorgers tussen. Echter het aantal proeven en daarbij behorende foklijnen kunnen door het huidige aantal diervverzorgers niet optimaal in de gaten worden gehouden. Het gevolg is dat de registratie en welzijnsbewaking in de knel komen, waardoor antwoorden op welzijnsvragen vanuit de ongeruste maatschappij niet adequaat kunnen worden beantwoord, noch door de onderzoekers noch door de inspectie van VWS (Hazekamp, Cohen e.a., 2000, 2001)

Conclusies

De drie ethische vragen (soortoverschrijding, maakbaarheid en welzijn) zorgen nog steeds voor maatschappelijke onrust. Alhoewel het welzijn minder wordt aangetast dan verwacht, kan de wetenschappelijke wereld ook niet goed het niveau van welzijn garanderen doordat zij te weinig investeert in monitoring. De ongerustheid ten aanzien van massale soortoverschrijdende activiteiten en vergaande maakbaarheid van dieren, lijkt ongrijpbaar in de projectgewijze vergunningverlening, waar het steeds om enkele genen gaat en een beperkte maakbaarheid.

De ethische vragen inzake soortoverschrijding en maakbaarheid van dieren komen niet tot hun recht in de kaders en procedures die daarvoor van overheidswege zijn opgestart. De expertcommissie Commissie biotechnologie bij dieren heeft in haar verdeelde adviezen de argumenten geëxpliciteerd die in de maatschappij leven. De minister heeft echter geen enkele maal de geboden beleidsruimte genomen en op inhoudelijke gronden het verdeelde advies gewogen. De minister heeft op formele meerderheidsgronden het advies overgenomen. Behalve dat de minister zich hiermee verwijderd van de burger, de NGO's en het parlement, is het de vraag of het volgen van een meerderheidsstandpunt van een niet-democratisch gekozen commissie wel legitiem is (Trappenburg, 2001).

Opvallend is dat het abstracte begrip 'eigen waarde' of 'intrinsieke waarde' bij de burger en parlement een gevoel van zelfevidentie opwekt terwijl de geformaliseerde besluitvorming terugdeinst om op deze grond

een vergunning te weigeren. De wetstekst biedt alle mogelijkheden (toewijzing van autoriteit en beslissingsbevoegdheden) om synchroon met de maatschappij een deel van de aanvragen op ethische gronden af te wijzen. Zijn het dan wellicht de spelers die het opgedragen spel niet spelen?

Literatuur

Cohen, N., A. H. Hazekamp e.a.

Judging transgenic projects; what should be known?

In: M. Balls, A.-M. van Zeller e.a. (red.), *Progress in the reduction, refinement and replacement of animal experimentation*, Amsterdam, Elsevier Science B.V., 2000, pp. 1475-1484

Commissie Transgene Organismen KNAW

Volksgezondheid en biotechnologie
Amsterdam, KNAW, 1995

Hazekamp, A.H., Tj. de Cock Buning

Adverse effects of transgenesis in farm animals

In: M. Balls, A.-M. van Zeller e.a. (red.), *Progress in the reduction, refinement and replacement of animal*, Amsterdam, Amsterdam, pp. 1095-1106

Hazekamp, A.H., N. Cohen e.a.

Gezondheid en welzijn van transgene dieren; data en voorlopige conclusies (tussenrapport) Utrecht, Universiteit Utrecht, Hoofdafdeling Dier & Maatschappij, 2000

Hazekamp, A.H., N. Cohen e.a.

Gezondheid en welzijn van genetisch gemodificeerde dieren

Den Haag, TA-reeks Ministerie van LNV, 2001 (in druk)

Linskens, M., H. Verhoog, e.a.

Het maakbare dier; ethiek en transgene dieren

Den Haag, NOTA, 1990

Memorie van toelichting behandeling Wet op de Dierproeven

Den Haag, Eerste Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 1995-1996, 22 450 (R 1425)/ 22 485, nr. 224, p. 7

Nota Rijksoverheid en Dierenbescherming

Den Haag, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1981, TK 1980-1981, 16966

Paula, L.E.

Het beest getemd; de ethische toetsing van biotechnologie bij dieren

Den Haag, Rathenau, 2001 (in druk)

Theune, E.

A calf is born; a reconstruction of the public debate on animal biotechnology
Wageningen, Universiteit Wageningen, 13 november 2001 (diss.)

Trappenburg, M.

Nog eens goed over nadenken

Rathenau special, augustus 2001, p. 13

Kennis over dierenwelzijn

Toepassing in recht en regelgeving

F.H. de Jonge and B.M. Spruijt*

Dierenwelzijn gaat over hoe dieren zich voelen. Het is dus een subjectief begrip, dat in objectieve termen vertaald moet worden om het te kunnen hanteren (De Jonge, 1997). Dat levert problemen op: bij wetenschappelijk onderzoekers, bij beleidsmedewerkers en niet in de laatste plaats bij mensen die betrokken zijn bij de ontwikkeling van wetgeving en toepassing van het recht.

Wetenschappelijk onderzoek naar dierenwelzijn houdt zich bezig met de vraag hoe je het begrip dierenwelzijn in objectieve termen kan vertalen en, ten tweede, welke factoren daar een positieve of negatieve invloed op hebben. Mede onder invloed van de toegenomen maatschappelijke belangstelling, heeft dit onderzoek zich in de afgelopen dertig jaar ontwikkeld tot een zelfstandig vakgebied. We kunnen dan ook voor de meeste 'gehouden dieren' aangeven welke factoren van belang zijn voor een goed dierenwelzijn. Maar het wordt moeilijker wanneer we in absolute termen uitspraken willen doen over *hoe* goed of slecht het dierenwelzijn is.

De vraag die in dit artikel centraal staat, is hoe deze wetenschappelijke kennis kan worden gebruikt in de ontwikkeling en toepassing van recht en regelgeving. Daarbij wordt in de Westerse cultuur over het algemeen van een utilistische ethiek uitgegaan. Dat wil zeggen dat impliciet of expliciet een afweging wordt gemaakt tussen de mate waarin de belangen van dieren worden geschaad en de mate waarin dat de mens voordeel oplevert. Daarbij doet zich een aantal problemen voor:

- De vertaling van het subjectieve begrip dierenwelzijn naar objectieve criteria blijkt mogelijkheden te genereren om eigen interpretaties en belangen te laten prevaleren boven wetenschappelijke argumenten.
- Dierenwelzijn blijkt *soms* het enige kader waarmee de belangen van dieren gewogen worden, maar vaak spelen expliciet of impliciet ook andere criteria een rol (bijvoorbeeld de integriteit van het dier, de intrinsieke waarde van het dier of niet alleen de belangen van het dier op individueel niveau, maar ook de belangen van het dier op soortsniveau).
- De manier waarop belangen van dieren worden gewogen hangt af van het type wetgeving waar dat dier onder valt (bijvoorbeeld de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWD), de Wet op de proefdie-

* Dr. F.H. de Jonge en prof. dr. B.M. Spruijt doen onderzoek op het gebied van ethologie en dierenwelzijn en zijn beiden verbonden aan de Universiteit van Utrecht en de Universiteit van Wageningen.

ren, de Visserijwet, het eigendomsrecht of het veterinair tuchtrecht). - Tenslotte blijkt dat bij het afwegen van belangen (van mens ten opzichte van dier) de afwegingskaders aan de kant van het dier, maar ook aan de kant van de mens, niet helder gedefinieerd zijn.

Het gevolg is dat wetgeving en beleid op het gebied van dier en recht vooral opvalt door een inconsistente afwegingssystematiek. In dit artikel willen we eerst ingaan op de wetenschappelijke kennis over dierenwelzijn. Vervolgens zullen we laten zien hoe deze kennis wordt toegepast in (de ontwikkeling van) wet- en regelgeving, met name waar het de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren betreft.

Wat is dierenwelzijn?

Een goed dierenwelzijn begint met een goede gezondheid. Gezondheid en welzijn zijn dan ook begrippen die sterk met elkaar verbonden zijn. Gezondheid richt zich vooral op fysieke aspecten. Welzijn is meer geassocieerd met emoties, gevoelens en stemmingen. Er zijn verschillende definities van dierenwelzijn die naast elkaar gehanteerd worden. Eén van de eerste definities verscheen in 1965 in een rapport van het 'Brambell Committee', dat na het verschijnen van het boek *Animal machines* was opgericht om de knelpunten op het gebied van dierenwelzijn te evalueren: 'dierenwelzijn is een veelomvattend begrip dat zowel het fysieke als geestelijke welzijn van dieren omvat. Iedere uitspraak over dierenwelzijn moet daarom gebaseerd zijn op beschikbare wetenschappelijke kennis over de gevoelens van dieren. Die kennis kan worden ontleend aan fysieke parameters, maar ook aan het gedrag' (Brambell Committee, 1965).

Als onderzoekers het over dierenwelzijn hebben, gaat het in de praktijk dus over de vraag of dieren gezond zijn en of dieren zich goed voelen. Als dieren *ziek zijn*, zullen zij zich over het algemeen niet goed *voelen* (64). Als dieren *klinisch gezond zijn*, is het echter niet noodzakelijkerwijze zo dat zij zich ook goed *voelen*. Op een foto kan een dier er dus ogenschijnlijk 'goed' uitzien, terwijl het tegelijkertijd een slecht welzijn kan ervaren.

De mate waarin een dier zich 'goed' of 'slecht' voelt, zou je kunnen uitdrukken in een schaal die varieert van uiterst slecht tot extreem goed dierenwelzijn. Is er een eenvoudige parameter om te meten *hoe* goed of *hoe* slecht het welzijn is? Nee, er is geen hormoon, gedrag of andere fysiologische variabele die in de praktijk op een eenvoudige en ondubbelzinnige manier kan aangeven in hoeverre dieren zich goed voelen. Er zijn wel hormonen, gedragingen en fysiologische variabelen die je aanwijzingen kunnen verschaffen over dierenwelzijn, wanneer ze in hun samenhang beoordeeld worden en wanneer daarbij de individuele achtergrond, soortspecifieke eigenschappen en huisvestingscondities van het dier mede in beschouwing worden genomen. Fraser formuleert het zo: '... we kunnen geen dierenwelzijn "meten"; we meten variabelen die relevant zijn voor dierenwelzijn. De meeste van deze variabelen kunnen net

zo objectief gemeten worden als alle andere soorten maten, maar er is geen "zuiver objectieve" manier waarop we deze variabelen kunnen combineren in één maat voor welzijn' (Fraser, 1995).

Wanneer dieren zich *gedurende een langere tijd* slecht voelen (een slecht welzijn ondervinden), zullen zij symptomen ontwikkelen die laten zien dat zij niet meer opgewassen zijn tegen de omstandigheden waaronder zij moeten leven. Dergelijke 'chronische stress-symptomen' omvatten onder andere: niet meer reageren op prikkels uit de omgeving ('depressie'); verminderde weerstand tegen ziekte; verminderde vruchtbaarheid; verstoorde regulatie van (stress) hormoonhuishouding; het vertonen van stereotype gedragingen (zich telkens herhalende, kennelijk zinloze gedragingen) of ander gestoord gedrag (beschadigend gedrag, agressie); orgaanbeschadigingen; of verminderde vitaliteit (vroegtijdige uitval). Deze symptomen worden wel 'negatieve welzijnsindicatoren' genoemd. Als dergelijke excessen optreden is het eigenlijk te laat. De zorg voor een goed dierenwelzijn betekent dus in feite dat deze symptomen voorkómen moeten worden (De Jonge en Goewie, 2000) .

Wetenschappelijke onderzoekers kunnen dus goed aangeven welke variabelen relevant zijn voor dierenwelzijn, en wat de minimum voorwaarden zijn om chronische stress-symptomen te voorkomen. Deze kennis sluit echter niet aan bij het type vragen dat in de praktijk op het gebied van Dier en Recht gesteld wordt. In zijn inaugurele rede geeft D. Boon (hoogleraar dier en recht) een voorbeeld waarin hij beschrijft hoe wetenschappelijke kennis over dierenwelzijn in het strafrecht werd gebruikt bij het oordelen over de toelaatbaarheid van het houden van legkippen op batterijhuisvesting: '... Een pluimveedeskundige werd in die procedure als deskundige gehoord, waarbij hem de vraag werd voorgelegd wat het verschil in welzijn van de dieren zou zijn, indien de oppervlakte per kip (in een batterijkooi) werd verruimd van 400 vierkante centimeter naar 600 vierkante centimeter. Hij moest het antwoord schuldig blijven. Wel kon hij aangeven dat het met het welzijn van de kippen op de batterijkooi heel slecht gesteld was ...' (Boon, 1998). Onderzoekers kunnen dus aangeven dat het welzijn van de batterijkip zeer slecht is en ze weten welke factoren daarvoor verantwoordelijk zijn. Maar wanneer hen gevraagd wordt *hoeveel* het dierenwelzijn verbetert onder invloed van minimale 'verbeteringen', dan moeten zij het antwoord schuldig blijven.

In het najaar van 1999 speelde dezelfde vraag opnieuw, nu op Europees niveau. Men liet zich, na een jarenlange lobby van dierenbeschermingsorganisaties, en met behulp van wetenschappelijke argumenten, overtuigen van het feit dat het welzijn van legkippen in batterijkooien ernstig was aangetast. De vraag was nu of batterijkooien in zijn geheel verboden moesten worden of dat een nieuwe soort 'verrijkte' batterijkooi toegestaan moest worden. In deze zogenaamde 'verrijkte batterijkooi' hebben leghennen 750 cm^2 (in plaats van $450\text{-}600 \text{ cm}^2$) tot hun beschikking: 600 cm^2 om op te zitten en 150 cm^2 voor een legnest

om eieren te leggen en ruimte met strooisel om te stofbadend. Die 150 cm² mag echter in twee verdiepinkjes van elk 75 cm² worden opgesplitst. Een gehele kooi is minimaal 45 cm hoog en daarin kan een kip net rechtop staan. De dieren zullen in dat geval dus letterlijk gebukt moeten gaan onder een hoogstens 22.5 cm hoog plafonnetje. Zou het welzijn verbeterd zijn?

Dierenwelzijn als een balans tussen positieve en negatieve emoties

Vanuit evolutionair perspectief zijn emoties van essentieel belang voor het succes van een soort. Voor een maximaal voortplantingssucces moeten dieren namelijk efficiënt omgaan met de beschikbare energie. Die efficiëntie wordt bereikt door gedrag dat versterkt wordt door positieve bekrachtiging, en afgeremd door negatieve bekrachtiging: dieren zullen gemotiveerd zijn om dingen te doen die ze 'plezierig' vinden en ze zullen gemotiveerd zijn om situaties te vermijden die ze 'vervelend' vinden. Het is dus belangrijk dat gedrag dat nuttig is voor de soort, ook plezierig is voor het individu. Daarbij heeft 'plezier' een duidelijk biologische functie, en moet het niet opgevat worden als een onbetekenend soort van bijverschijnsel.

Volgens Spruijt e.a. (2001) zullen dieren zoeken naar de meest economische manier om een maximum aan 'plezier' te bewerkstelligen. Daartoe zullen zij ook in staat moeten zijn 'plezier' te registreren en te anticiperen op de 'plezierige' gevolgen van hun eigen gedrag en dat van de omgeving. De consequenties van gedrag kunnen plezierig zijn (fourageren levert eten op), maar ook het uitvoeren van het gedrag zelf (bijvoorbeeld voortplantingsgedrag). Daarbij zal dezelfde stimulus niet altijd gedrag uitlokken dat in dezelfde mate 'plezier' bewerkstelligt: voedsel geeft bijvoorbeeld geen bevrediging wanneer een dier niet hongerig is en het effect van een buitenuitloop voor een varken is des te groter naarmate zijn gewone huisvestingssysteem saaier is. Of, zoals Spruijt e.a. het in hun overzichtsartikel formuleren: 'efficiency in behaviour requires that satisfaction is like a moving target'. Dat betekent bijvoorbeeld dat het welzijn van varkens met een continue beschikbaarheid van voer en een buitenuitloop, nog aanzienlijk verbeterd kan worden wanneer je voer en buitenuitloop juist *niet* continu beschikbaar zou stellen!

Vanuit evolutionair perspectief is het dus belangrijk dat gedrag dat nuttig is voor de soort, ook 'plezierig' is voor het individu. Daarom zal het uitvoeren van 'natuurlijk gedrag' vaak 'plezierig' zijn en bijdragen tot een positief welzijn. Als voorbeeld kunnen we het wroeten en scharrelen van varkens noemen. Onder natuurlijke omstandigheden spenderen varkens zo'n 6-8 uur aan wroeten en scharrelen. Dat doen ze zelfs wanneer ze zoveel krachtvoer krijgen, dat hun energiebehoefte ruimschoots vervuld is. Waarschijnlijk is wroeten en scharrelen een gedrag dat voor de overlevingskans van varkens zó belangrijk is, dat het uitvoeren van dat

gedrag op zichzelf al bevrediging teweegbrengt. Wanneer dieren geen gelegenheid krijgen om dergelijke 'behavioral needs' uit te kunnen voeren, zullen zij grote problemen hebben om zich aan hun omgeving aan te passen.

Daarnaast kunnen belangrijke verbeteringen in dierenwelzijn worden bereikt door de *impact* van negatieve stimuli (stress) te verminderen en de *impact* van positieve stimuli te vergroten. Het is bijvoorbeeld bekend dat de negatieve consequenties van stress (pijnprikkels, angstprikkels) veel minder zijn wanneer dieren kunnen voorspellen wanneer ze wel en wanneer ze niet met deze prikkels geconfronteerd zullen worden of wanneer ze de indruk hebben dat ze iets kunnen ondernemen om deze prikkels te vermijden of te beëindigen. Wanneer een stressvolle prikkel bovendien nog wordt gevolgd door een plezierige stimulus kan het negatieve effect nog verder verminderd worden. Zo is het bekend dat apen hun arm vrijwillig uit de kooi steken om bloed af te tappen, wanneer ze maar consequent beloond worden met een lekker stukje appel of banaan na afloop van de interactie.

Dieren hebben dus minder last van negatieve aspecten van hun omgeving wanneer ze het gevoel hebben dat ze veranderingen in hun omgeving kunnen voorspellen en invloed kunnen uitoefenen op die omgeving. Voor het ontwerpen van diervriendelijke huisvestingssystemen is het echter niet alleen van belang hoe je de negatieve effecten van een dierenonvriendelijke omgeving kan verminderen, maar het is tenminste zo belangrijk om de positieve gevolgen van diervriendelijke elementen uit de omgeving zo groot mogelijk te maken. Daarbij lijkt een zekere mate van variatie en onvoorspelbaarheid (of zelfs stress) van de omgeving juist essentieel. Als voorbeeld kunnen we het wroeten en scharrelen van varkens weer noemen. Eén van de interessante aspecten van wroeten en scharrelen is, dat varkens *meestal* niets interessants vinden, terwijl ze *zo nu en dan* een heerlijke regenworm of een verrukkelijke truffel naar boven halen. Op grond van dierpsychologisch onderzoek moeten we dan ook verwachten dat juist het enigszins onvoorspelbare karakter van dergelijke vondsten een maximale bevrediging bewerkstelligt (effect van *intermittent reward*).

Het welzijn van dieren hangt dus af van de mate waarin hedonistische effecten kunnen worden opgeroepen (de gevoeligheid van het hedonistisch systeem). Wanneer dieren langdurig blootgesteld worden aan chronische stress, lijkt juist de gevoeligheid van dit systeem af te nemen: dieren vertonen apathisch gedrag, reageren niet meer op stimuli uit de omgeving en vertonen symptomen die lijken op 'depressie'. Daarbij realiseert men zich niet altijd dat verstoringen in het vroege leven van dieren (zoals het vroeg scheiden van moeder en jong of andere stressoren vlak vóór of vlak na de geboorte) de stress op latere leeftijd kan vergroten, terwijl de gevoeligheid van dit hedonistische systeem vermindert. Zo vond Van den Berg (1999) dat speldeprivatie van jonge ratten op latere leeftijd leidde tot een verminderde motivatie voor zowel sociale als niet-sociale,

positieve gebeurtenissen. Deze permanente veranderingen werden bovendien in verband gebracht met veranderingen in de afgifte van opiaat-achtige stoffen in de hersenen. Zo bleek ook uit ander onderzoek dat biggetjes die opgroeien in een intensieve veehouderij, als volwassen varken meer last hebben van sociale stress, en onder invloed van stress eerder stoornissen in het voortplantingsgedrag ontwikkelen, dan hun neefjes en nichtjes die in een scharrelterrein waren opgegroeid (De Jonge e.a., 1996; De Jonge, 1997).

Ook bij landbouwhuisdieren worden symptomen waargenomen die gelijkenis vertonen met symptomen van depressieve patiënten: bij mestvarkens en aangebonden fokzeugen wordt zogenaamd 'apathisch gedrag' waargenomen, dat wil zeggen dat het dier niet meer reageert op prikkels uit de omgeving. Recent onderzoek toonde aan dat vleesvarkens, net zoals depressieve patiënten, verstoringen vertonen in de circadiane ritmiek (het dagelijks op en neer gaan) van stresshormonen. Er is niet vastgesteld of deze symptomen in varkens ook verminderen door het gebruik van anti-depressiva. Wel is aangetoond dat vleesvarkens deze verstoring in ritmiek niet meer vertonen wanneer zij meer ruimte krijgen en op ruim stro gehuisvest worden (De Jong, 1999). Wanneer een onderzoeker deze kennis vertaalt naar dierenwelzijn, zal hij uit de gegevens afleiden dat meer ruimte en huisvesting in ruim stro belangrijke verbeteringen kunnen betekenen voor het welzijn van varkens.

Criteria voor dierenwelzijn

Er is veel bekend over factoren die relevant zijn voor dierenwelzijn, maar welke criteria kunnen we gebruiken wanneer we die kennis willen toepassen in de ontwikkeling en toepassing van het recht? Negatieve welzijnsindicatoren of 'stresssymptomen' die onderzoekers kunnen waarnemen wanneer dieren niet langer in staat zijn zich aan de huisvestingseisen of productie-eisen van de veehouderij aan te passen, kunnen als indicator gebruikt worden voor een onacceptabel niveau van dierenwelzijn. De emeritus hoogleraar dierenwelzijn Wiepkema (1994) betoogt dan ook: 'Het referentiekader is: in een goede houderij treden chronische stresssymptomen niet op'. We moeten ons realiseren dat deze welzijnsindicatoren het meest duidelijk toetsbare instrument vormen: ze geven duidelijk aan of het welzijn beneden of boven een acceptabel minimum ligt. Volgens dit criterium is het niveau van dierenwelzijn in alle sectoren van de intensieve veehouderij overigens beneden een acceptabel minimum, ongeacht de vraag of deze sectoren zich aan de wettelijk voorgeschreven huisvestings- en verzorgingseisen houden of niet. De dierenwelzijnsindex is een instrument dat het niveau van dierenwelzijn weergeeft op een schaal van bijvoorbeeld 0 tot 1. Deze index geeft dus veel meer nuancering aan, maar er worden ook hogere eisen gesteld aan de vertaalslag van objectieve feiten naar het subjectieve begrip dierenwelzijn. De index wordt toegekend aan huisvestingsystemen nadat alle

voor het welzijn relevante factoren (stro, huisvesting, opfok, medicijnenverbruik) zijn gewogen. Die weging komt tot stand op grond van wetenschappelijke consensus.

Het voordeel van deze index is dat het mogelijkheden biedt om aan te geven *hoeveel* verbetering in dierenwelzijn wordt bereikt bij het implementeren van nieuwe huisvestingseisen. Zo leverden voorlopige berekeningen van een dergelijke index voor fokzeugen in Nederland bij voorbeeld de volgende waarden tussen 0 en 1 op: huisvesting van aangebonden zeugen: 0.11, huisvesting van zeugen in voerligboxsysteem (0.13), volledige groepshuisvesting (0.39), scharrelzeugenhouderij (0.48), biologische houderij (0.58) (Bokkers, 1993; Bracke 2001). De berekening van een dierenwelzijnsindex kan een uitstekend beleidsinstrument zijn, maar het nadeel is, dat de uiteindelijke weging alleen op grond van wetenschappelijke consensus tot stand kan komen en dat die consensus natuurlijk onder invloed van nieuwe wetenschappelijke inzichten kan veranderen. Het berekenen en up to date houden van de index vereist dus een grote inspanning.

Tenslotte geeft de 'lijst van vijf vrijheden' een handvat voor beleid. Deze lijst omvat:

- vrij zijn van dorst, honger en ondervoeding;
- vrij zijn van fysiek en fysiologisch ongerief;
- vrij zijn van pijn, verwondingen en ziektes;
- vrij zijn om het normale gedrag te kunnen uitvoeren;
- vrij zijn van angst en chronische stress.

Deze lijst is oorspronkelijk opgesteld door het 'Brambell committee' en in de Europese Council Directive 98/58/EC overgenomen als uitgangspunt voor Europees dierenwelzijnsbeleid. Het is feitelijk een lijst waarbij de eisen die aan een acceptabele huisvesting gesteld worden, duidelijk veel hoger zijn dan alleen het niet optreden van negatieve welzijnsindicatoren. Omdat momenteel zelfs geen enkele vorm van intensieve veehouderij vrij is van negatieve welzijnsindicatoren, kan men concluderen dat er tussen de theoretische (Europese) beleidsvoornemens en de dagelijkse praktijk van de intensieve veehouderij een groot gat gaapt.

De Gezondheids- en welzijnswet voor dieren

In 1992 werd de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWD) van kracht. Daarmee kreeg Nederland een (in de ogen van velen) bijzonder progressieve wetgeving ter bescherming van de gezondheid en het welzijn van dieren. Dat progressieve karakter komt allereerst tot uiting in artikel 36.1: 'Het is verboden om zonder redelijk doel of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zodanig doel toelaatbaar is, bij een dier pijn of letsel te veroorzaken dan wel de gezondheid of het welzijn van een dier te benadelen'. Bovendien komt het progressieve karakter tot uiting in het 'nee-tenzij'-principe, waarin aangegeven wordt dat het in

zijn algemeenheid verboden is dieren te houden *tenzij* de wet daarvoor een uitzondering maakt door middel van een Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB). In deze AmvB's kunnen ook voorwaarden worden gesteld ten aanzien van de *manier waarop* die dieren gehouden mogen worden. De AmvB's worden voorbereid en uitgewerkt door het ministerie van LNV, daarbij geadviseerd door de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA). In de afgelopen tien jaar zijn deze AmvB's voor de meest gangbare productiedieren opgesteld.

In eerste instantie lijken de meest eenvoudige wetenschappelijke criteria op het gebied van dierenwelzijn geschikt voor het uitwerken van de AmvB's. We hebben immers 'negatieve welzijnsindicatoren' en we weten voor de meeste productiedieren hoe we ze moeten huisvesten om het optreden van deze negatieve indicatoren te voorkomen. We moeten echter vast stellen dat het wetenschappelijk argument nauwelijks of geen invloed heeft gehad op de in de AmvB's beschreven huisvestings-systemen. Zoals ondertussen pijnlijk duidelijk is geworden, blijken de AmvB's vooral een nauwkeurige beschrijving en consolidatie te geven van de gangbare praktijk in de intensieve veehouderij. Hoe heeft dat zo kunnen komen?

In de Westerse cultuur gaan de meeste mensen uit van een utilistisch principe: dat wil zeggen dat men het acceptabel vindt om dieren te gebruiken, mits het voordeel dat mensen hieraan ontlene, opweegt tegen de schade die men dieren hierbij toebrengt. In principe sluit de formulering van artikel 36 van de GWD, door het noemen van het *productiedoel*, hier ook op aan. Aan de andere kant geeft de GWD geen enkele aanwijzing omtrent de vraag *hoe* een dergelijk productiedoel dan gewogen zou moeten worden, terwijl de GWD volgens sommige interpretaties zelfs uitsluitend de bescherming van gezondheid en welzijn beoogt. Dat hierover zelfs bij de minister verwarring bestaat, blijkt uit de toelichtingen die hij bij de diverse besluiten geeft: in de toelichting bij het 'ingrepenbesluit' (25 januari 1996) wordt namelijk betoogd dat er in het kader van de GWD een afweging dient te worden gemaakt tussen verschillende doelstellingen en belangen (waaronder dierenwelzijn en economisch belang), terwijl in de toelichting bij het 'Besluit aanwijzing voor productie te houden dieren' (10 december 1997) staat te lezen dat de GWD de gezondheid en het welzijn van dieren beoogt en dat er dus geen ruimte bestaat voor een zelfstandige toets op het productiedoel!

Of de GWD nu wel of niet een weging van productiedoelen en belangen van dieren beoogt, tijdens het beleidsproces waarin een AMvB tot stand komt, wordt wel degelijk gewogen! Dubbink beschrijft dit proces als volgt: 'In de praktijk blijkt het beleidsproces een puur strategisch steekspel te zijn tussen het ministerie en de belangengroepen van "direct betrokkenen", in casu de dierenbescherming en representanten van belangengroepen uit het bedrijfsleven. De uiteindelijke AmvB's moeten dan ook vooral gezien worden als de resultante van dit onderhandelingsproces, waarbij ... de 'rule by discussion' is afgeleden naar een 'rule by

bargaining'. Oordeelsvorming heeft plaatsgemaakt voor een proces van strategische interactie, waarbij partijen puur op basis van onderhandelingen en geleid door eigen belangen tot compromissen komen' (Dubink, 1998). In de praktijk blijkt de GWD voor het beschermen van gezondheid en welzijn van gehouden dieren dus nutteloos, omdat de wet geen dwingende expliciete toets op het (productie)doel vereist, terwijl die impliciet voortdurend gemaakt wordt. En daarbij lijken wetenschappelijke argumenten alleen ten dienste te staan van de sterkste belangengroep.

De nertsencasus

De verwarring over de manier waarop de GWD nu eigenlijk moet worden geïnterpreteerd, werd voor het eerst goed duidelijk in het debat over de nertsenhoudery naar aanleiding van de motie Swildens-Rozendaal c.s. die op 1 juli 1999 door de Tweede Kamer werd aanvaard. In deze motie wordt verzocht een groeistop op het bedrijfsmatig houden van nertsen af te kondigen omdat het doel van bontproductie de instandhouding van de houderij (waaraan welzijnsproblemen zouden kleven) niet rechtvaardigt. De groeistop wordt dus duidelijk beargumenteerd vanuit een visie waarin het schaden van de belangen van nertsen wordt afgewogen tegen de (van gering belang geachte) voordelen die het mensen biedt (de productie van bont). Laten we eens inhoudelijk naar de argumenten in deze afweging kijken.

Het houden van nertsen onder omstandigheden die in Europa gangbaar zijn, gaat gepaard met het optreden van 'negatieve welzijnsindicatoren', met name het optreden van stereotype gedragingen (schijnbaar doelloze, zich herhalende gedragingen) en beschadigend gedrag (staartbijten) (Mason, 1993). Het welzijn van nertsen onder gangbare condities is dus aangetast. Onder invloed van de maatschappelijke discussie is daarom in Nederland in 1995 een plan van aanpak opgesteld waarbij huisvestingseisen worden gesteld die het optreden van negatieve welzijnsindicatoren moeten helpen voorkomen. Dit plan van aanpak is opgesteld op grond van het rapport *Advies omtrent het houden van nertsen*, opgesteld door de emeritus hoogleraar ethologie Wiepkema, en is in 1995 nog verder aangescherpt door B.M. Spruijt (Spruijt, 1996). Uit de evaluatie van dit plan van aanpak blijkt om te beginnen dat de eerste fase van het plan van aanpak door vrijwel alle nertsenhouders is uitgevoerd, vervolgens dat het plan van aanpak een positief effect heeft op het welzijn van nertsen en ten slotte dat afwijkend gedrag nog niet volledig is uitgebannen en het vertonen van positief gedrag nog verder kan worden gestimuleerd (Vinke e.a., 2001). Kortom, in de nertsenhoudery is halverwege de uitvoering van een plan van aanpak nog sprake van aantasting van het welzijn.

Een belangrijke vraag is natuurlijk hoe de situatie bij de nertsenhoudery zich verhoudt tot de mate van welzijnsaantasting in andere productie-

sectoren. Daartoe werd in 1999 door Spruijt een vergelijkende studie opgezet waarin de welzijnsaantasting van zeugen, legkippen en nertsen in gangbare vormen van veehouderij werd vergeleken (Spruijt, 1999). Uit dit onderzoek komt naar voren dat zowel het aantal negatieve welzijnsindicatoren, als de ernst van deze indicatoren bij gangbaar gehouden nertsen (dus niet onder condities gespecificeerd in het plan van aanpak) *veel minder* zijn dan die bij zeugen (zowel zeugen gehouden in ligboxen als zeugen gehouden in groepshuisvesting) of legkippen (zowel batterijhuisvesting als alternatieve huisvestingssystemen). De conclusie is dan ook dat alle houderijssystemen gepaard gaan met welzijnsproblemen; dat de nertsenhouderij welzijnsproblemen kent die minder zijn dan die in andere (geaccepteerde) houderijsectoren; dat het plan van aanpak van de nertsenhouderij in Nederland een ongekeerde poging is geweest om een houderij tot stand te brengen waarin negatieve welzijnssymptomen helemaal afwezig zullen zijn; en, dat daar een voor Nederland ongekeerde bereidwilligheid van de sector aan ten grondslag lag.

Hoe staat het vervolgens met het productiedoel? Is het ene productiedoel (bontproductie) verwerpelijker dan het andere (de productie van vlees of eieren)? Volgens velen is dit inderdaad het geval. Als men die redering volgt, gaat men echter voorbij aan het feit dat de productie van vlees en eieren in de biologische veehouderij zonder aanzienlijke welzijnsproblemen kan plaatsvinden. De onvermijdelijke conclusie is dan ook dat het uiteindelijke doel van de intensieve (vlees)veehouderij weliswaar voedsel is, maar dat uitsluitend het motief om concurrerend op de wereldmarkt te kunnen produceren, ten grondslag ligt aan de dieronvriendelijke productiemethoden. De simpele afweging van het productiedoel bont (dat niet in een directe levensbehoefte zou voorzien) tegen het productiedoel voedsel (dat wel in een directe levensbehoefte zou voorzien) is dus op zijn minst een onzuivere.

Op 18 oktober 2001 werd een geheel nieuw wetsvoorstel aan de Kamer gezonden waarin wordt voorgesteld uitvoering te geven aan de motie Swildens-Rozendaal door een nieuwe wet, waarin de pelsdierhouderij in zijn geheel verboden wordt. Maar waarom is hier nu een nieuwe wet voor nodig? We hebben immers de GWD? Daartoe wordt in de toelichting een uiterst dubieuze argumentatie gegeven: '... Blijkens de considerans van die wet (te weten de GWD) hebben ook ethische overwegingen ten aanzien van dieren en handelingen met dieren een plaats in dat wetelijk kader.' Een expliciet ethisch afwegingskader heeft echter uitsluitend in het hoofdstuk over biotechnologie bij dieren plaats gevonden. En de toelichting vervolgt dan: 'Een bepaling waarin het wordt verboden dieren met een bepaald doel te houden omdat tegen dat doel ethische bezwaren bestaan, past daarom minder goed in die wet'. Het werkelijke probleem is echter vanzelfsprekend, dat een verbod op de nertsenhouderij onder de GWD pijnlijk duidelijk zou maken dat op grond van consistente ethische afweging alle andere vormen van intensieve veehouderij ook verboden zouden moeten worden.

Conclusie

De Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWD) is opgesteld om het welzijn van (gehouden) dieren te beschermen. Bij de uitwerking van deze wet in AmvB's vindt niet zozeer een uitwisseling van (wetenschappelijke) argumenten plaats, maar er wordt vooral onderhandeld tussen belangengroepen. In de GWD wordt niet duidelijk gesteld *of* en zo ja *hoe* belangen van mensen gewogen moeten worden. Dit leidt tot een inconsistente afwegingssystematiek waarbij wetenschappelijke kennis gebruikt en misbruikt wordt voor zover het de betreffende belangengroep uitkomt. Er is veel wetenschappelijke kennis over dierenwelzijn, maar in de praktijk wordt hier nauwelijks gebruik van gemaakt.

Literatuur

Berg, C. van den

Play-deprivation; long-lasting consequences of juvenile isolation in rats: involvement of opioid systems
Utrecht, Universiteit van Utrecht, 1999 (diss.)

Boon, D.

De eigenrichting van Pluk en het dier in de rechtspraak
Utrecht, Universiteit Utrecht, oratie 18 maart 1998

Bokkers, E.A.M.

Dierenwelzijnsindex voor zeugenhouderijsystemen
Dierenbescherming, Rapport 1995-5

Bracke, M.B.M.

Modelling of animal welfare
Wageningen, Universiteit Wageningen, 2001 (diss.)

Brambell Committee

Report of the technical committee to enquire into the welfare of animals kept under intensive livestock husbandry systems

Londen, Her Majesty's Stationary Office, Command Report 2836, 1965

Dubbink, W.

Dieren, dienders en democratie
Tijdschrift voor empirische filosofie, 1998, pp. 321-335

Fraser, D.

Science, values and animal welfare;

exploring the 'inextricable connection'
Animal welfare, 1995, nr. 4, pp. 103-117

Jong, I. de e.a.

Effects of environmental enrichment on behavioral responses to novelty, learning, and memory, and the circadian rhythm in cortisol in growing pigs
Physiology and behavior, 68^ejrg., nr. 4, 2000, pp. 571-578

Jonge, F.H. de e.a.

Rearing piglets in a poor environment; developmental aspects of social stress in pigs
Physiology and behavior, 60^e jrg., nr. 2, 1997, pp. 389-396

Jonge, F.H., de

Animal Welfare? An ethological contribution to the understanding of emotions in pigs

In: Dol, S. e.a. (red.), *Animals and consciousness and animal ethics*, Series Animals in philosophy and science, Van Gorcum, 1997, pp. 101-113

Jonge, F.H. de, E.A. Goewie

In het belang van het dier; over het welzijn van dieren in de veehouderij
Van Gorcum BV, 2000

Mason, G.J.

Age and context affect stereotypies of caged mink
Behaviour, 127^e jrg., 1993, pp. 191-229

Spruijt, B.M.

Het plan van aanpak ten behoeve van de verbetering van het welzijn van nertsen nader bekeken

Rapport op verzoek van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1996

Spruijt, B.M.

The welfare situation of farmed mink as compared to other farmed animals and the question of domestication of farmed mink

Utrecht, Utercht University, Animal Welfare Centre, 1999 (report)

Spruijt, B.M. e.a.

A concept of welfare based on reward evaluating mechanisms in the brain; anticipatory behaviour as an indicator for the state of reward systems

Applied animal behaviour science 72^e jrg., 2001, pp. 145-171

Vinke, C.M. e.a.

Stereotypic behaviour and tail-biting in farmed mink (mustela vison) in a new housing system

Animal welfare (in druk)

Wiepkema, P.R.

Discussienota 'Welzijn van dieren; een referentiekader'

LNV-studiedag 1994 "Draagvlak voor dierenwelzijn"

Procederen tegen dierenleed

S. van de Wouw*

Twee jaar geleden startte Stichting Wakker Dier een juridische campagne om de rechtspositie van dieren in de bio-industrie te verbeteren. In dit artikel zal een overzicht worden gegeven van de uiteenlopende ervaringen die Wakker Dier ondertussen heeft opgedaan. Wakker Dier is een campagne-organisatie die zich inzet voor de dieren in de veesector. Ze bepleit zowel biologische diervriendelijke veehouderij als vleesloze alternatieven. Daarbij worden vooral consumenten voorgelicht en de veesector onder druk gezet.

Om ook op juridisch gebied de rechtspositie van dieren te verbeteren startte Wakker Dier eind 1999 de juridische campagne die begon met een oproep aan advocaten en juristen om hulp. Dertig advocaten sloten zich spontaan aan en sindsdien wordt op zeer uiteenlopende wijze opgekomen voor de dieren in de veesector. Daarbij staat de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren (1992) centraal maar wordt ook vaak uitgeweken naar andere rechtsgebieden.

Dierenwelzijnswetgeving

De belangstelling van de maatschappij voor een goed dierenwelzijn neemt sterk toe. Dieren worden niet langer beschouwd als tussenproduct van bijvoorbeeld vlees. De maatschappij verwacht van de politiek dat zij zorg draagt voor een verbod op zeer dierenvriendelijke veehouderijsystemen. Vanaf 1992 zijn voor de veesector de minimale huisvestingsregels vastgelegd in de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren (GWWD). Hierin zijn algemene vangnetbepalingen opgenomen. Artikel 36 stelt bijvoorbeeld, populair gezegd, dat een aantasting van het welzijn van een dier in verhouding dient te staan tot het nut waarvoor dit leed wordt veroorzaakt. Dit artikel is van toepassing op alle veehouderijsystemen en hier werd bij de inwerkingtreding van de wet veel van verwacht. Daarnaast is het de intentie van de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren om voor specifieke diergroepen specifieke concrete huisvestingseisen te stellen in Algemene Maatregelen van Bestuur (AmvB's). Dit is ondertussen gebeurd voor varkens, legkippen en kalveren.

Helaas blijken de vangnetbepalingen uit de GWWD amper in de praktijk toegepast. Daarnaast worden de meeste landbouwhuisdieren nog steeds niet beschermd met concrete eisen die zijn vastgelegd in AmvB's. De AmvB's voor varkens (Varkensbesluit, 1994), legkippen (Wet hou-

* De auteur is werkzaam bij de Stichting Wakker Dier te Amsterdam.

dende vaststelling minimum-eisen voor het houden van legkippen, 1984) en kalveren (Kalverenbesluit, 1994) zijn een gevolg van Europese afspraken en voor het overgrote deel gelijk aan de minimale eisen die vanuit Europa zijn gesteld. Voor bijvoorbeeld de grootste diergroep, de jaarlijks vierhonderd miljoen vleeskuikens die worden vetgemest in Nederlandse schuren, zijn nog geen minimale welzijnseisen gesteld. Dit terwijl ook het ministerie in haar recente beleidsvoornemen dierenwelzijn (Brinkhorst, 2001) aangeeft dat hier grote welzijnsproblemen spelen. In dezelfde 'rechtenloze' situatie zitten de konijnen, eenden, kalkoenen en alle andere landbouwhuisdieren die in de bio-industrie hun leven slijten. Zij kunnen slechts beschermd worden met behulp van de algemene vangnetbepalingen uit de GWWD (onder andere artikel 36). De Algemene Inspectiedienst (AID) van het ministerie van LNV is belast met de controle op de welzijnsmaatregelen. Zij baseert zich op (onder andere) artikel 36 bij de aanpak van specifieke dierverwaarlozing. Zij maken echter om verschillende redenen nooit gebruik van de vangnetbepalingen om gangbare of opkomende dieronvriendelijke veepraktijken tegen te gaan. Allereerst is de AID onderbezet. Zij moeten naast de welzijnsmaatregelen nog vele andere wetten handhaven en kunnen deze taak nu al niet naar behoren uitvoeren. Hierover zal verder worden uitgewijd onder de alinea over handhaving. Daarnaast zijn handhavingsmaatregelen gebaseerd op vangnetbepalingen zeer tijdrovend. Het vereist een duidelijke wetenschappelijke onderbouwing. Er kan niet worden volstaan met een constatering van de feiten tijdens de vermeende wetsovertreding. Er moet daarnaast ook nog eens een gedegen onderbouwing volgen dat het welzijn onredelijk wordt aangetast. Aangetast welzijn kan daarbij aangetoond worden door afwijkend gedrag, fysiologische stressindicatoren, zoals bepaalde stoffen in het bloed van het dier, of een vergelijking met het natuurlijk gedragsrepertoire. Een dergelijke onderbouwing is zeer tijdrovend mede omdat nog erg weinig onderzoek gedaan is naar het welzijn van dieren. Een spraakmakend voorbeeld hiervan was de rechtszaak waarbij tegen twee veehouders een strafproces was aangespannen omdat ze de legkippen in een batterijkooi hielden van 300 in plaats van de wettelijk voorgeschreven 400 vierkante centimeter (Boon, 1998, p. 263). In beide zaken werden de pluimveehouders vrijgesproken omdat de extra welzijnsaantasting bij kippen in kooien van 300 vierkante centimeter ten opzichte van kippen in kooien van 400 vierkante centimeter per kip, niet bewezen werd geacht. Hoewel er veel wetenschappelijk bewijs is dat kippen in kooien in hun welzijn worden aangetast is er nog geen onderzoek bekend waarin dit extra ruimtegebrek werd onderzocht.

Ten slotte ligt het uiteraard meer voor de hand dat bij onaanvaardbare welzijnsaantasting allereerst het ministerie van LNV bekijkt of concrete welzijnseisen in een AmvB vastgelegd kunnen worden. Het is niet in eerste instantie de taak van de AID om deze concrete eisen af te dwingen middels proefprocessen. Omdat het ministerie van LNV nog amper

AmvB's heeft opgesteld en de vangnetbepalingen in de praktijk nooit worden toegepast om veepraktijken te toetsen, betekent dit dat vele dieren in de praktijk vogelvrij zijn. Het ziet er ook niet naar uit dat hier op korte termijn veel verbetering in komt. Hoewel dierenwelzijn op dit moment als belangrijk onderwerp wordt beschouwd op het Landbouwministerie, wordt vooral heil verwacht van marktwerking en marktsturing via subsidiebeleid. Het vastleggen van minimale welzijnseisen wordt als onwenselijk gezien mede omdat LNV beseft dat hierbij ook een extra handhavingstaak hoort waar LNV allerminst op zit te wachten (Brinkhorst, 2001).

Handhaving

De ondermaatse handhaving van de AID is jarenlang publiek geheim geweest. Wetten werden afgevaardigd en LNV ging er maar vanuit dat de AID de naleving wel zou afdwingen. De politiek leek geïnteresseerd in wettelijke bepalingen maar weinig in de praktische uitvoering van die wet. Wetten blijken dan vaak een wassen neus. Schrijnend voorbeeld daarvan is het Varkensbesluit, de AmvB waarin de concrete minimale huisvestingseisen staan opgesteld voor de varkenshouderij. In 1994 al werden minimale eisen voor de varkenshouderij van kracht. De naleving van deze minimale eisen was echter belabberd. De AID gaf in haar jaarverslag van 1995 aan dat het draagvlak voor naleving van de regels 'gering' was, dat het beleid was om bij overtredingen slechts waarschuwingen af te geven en dat controles werden geannuleerd vanwege 'toenemende weerstand'. Aansluitende besprekingen tussen AID, LNV en LTO leidden daarna tot een convenant waarbij de landbouw beloofde tot versnelde naleving van de minimale welzijnseisen te komen in ruil voor een gedoogbeleid van de AID. De varkenssector zou hiervoor een plan van aanpak opstellen. In 1997 constateerde landbouwminister van Aartsen echter dat van de belofte van de varkenssector niets terecht was gekomen (Van Aartsen, 1997). Nog steeds overtrad het overgrote deel van de varkenshouders de minimale welzijnsregels. Daarmee, constateerde minister van Aartsen, is de grondslag van het gedoogbeleid vervallen en de minister kondigde weer 'strikte handhaving' aan. Deze 'strikte handhaving' de jaren erna hield in dat een bedrijf gemiddeld één keer per zeventien jaar werd gecontroleerd op de welzijnseisen, zo blijkt uit gegevens van de AID (AID, 1999). Overtredingen werden in 90% van de gevallen afgedaan met een waarschuwing. Het wekt dan ook geen verwondering dat de jaarlijkse monitoring die de AID ondertussen was opgestart met betrekking tot de naleving van de welzijnsregels, elk jaar weer liet zien dat meer dan de helft van de varkensboeren deze minimale regels aan de laars lapt (A.I.D., 1999, 2000). De meest voorkomende overtreding betrof de lengte van de box waarin zeugen moeten liggen. Deze dieren liggen tussen stalen stangen welke een minimale lengte moeten hebben van twee meter. Dit betekent dat deze dieren één stap vooruit en

achteruit kunnen zetten. Zelfs dit wordt ze echter niet gegund; op een groot deel van de bedrijven zijn deze boxen ongeveer 1 meter 80 zodat zelfs dit ene stapje niet meer mogelijk is maar wel een paar extra zeugen in de stal gehouden kunnen worden. Zo blijkt zelfs een wet die al weinig bescherming biedt aan dieren, in de praktijk al helemaal weinig voor dieren te betekenen.

Wakker Dier was en is nog steeds verbijsterd door deze massale en structurele overtredingen en de slechte handhaving hiervan en startte in 2000 een campagne om de naleving van de minimale welzijnsregels af te dwingen. Minister Brinkhorst liet daarna ook diverse malen weten dat hij geen gedoogminister is (onder anderen Brinkhorst, 2000) en de controlefrequentie verhoogde hij van één keer per zeventien jaar naar één keer per tien jaar (Brinkhorst, 2000). In juli van dit jaar liet minister Brinkhorst de advocaat van Wakker Dier weten dat de controlefrequentie verder werd opgeschroefd en dat hogere boetes gegeven zullen worden (Brinkhorst, 2001). Recent heeft Wakker Dier dan ook de hoop gekregen dat het toch nog goed gaat komen met de naleving van de welzijnsregels in de varkenshouderij.

Van cruciaal belang is dat de spiraal wordt doorbroken dat wetsovertreding rendabel is. Al diverse malen heeft Wakker Dier van veehouders te horen gekregen dat een simpel rekensommetje liet zien dat het rendeert voor hun bedrijf om de wet te overtreden; een kip extra in een legbatterijkooitje of een paar biggen extra in een hok levert meer winst op dan de eventuele boete die slechts zelden wordt afgegeven. Een slap handhavingsbeleid is dan ook funest bij de moderne calculerende boer. Dit heeft veel dierenleed tot gevolg. Daarnaast bevoordeeld het de veehouders die de wet overtreden waardoor zij een concurrentievoordeel hebben ten opzichte van de veehouders die zich wel aan de wet houden. Ook minister Brinkhorst geeft in de eerdergenoemde brief aan Wakker Dier met betrekking tot de aanscherping van de handhaving aan dat het handhavingsbeleid moet worden aangescherpt om 'economisch gewin van de overtreding ongedaan te maken'.

Gelukkig durft de politiek er steeds vaker voor uit te komen dat de handhaving faalt. Landbouwminister Brinkhorst stelde in een schrijven aan de Tweede Kamer afgelopen zomer onomwonden vast: 'Voorts laat het niveau van naleving van de regelgeving met betrekking tot dierenwelzijn vaak zeer te wensen over. En het leidt ertoe dat - beeldend uitgedrukt - de overheid, in casu het ministerie van LNV, ruzie heeft met het merendeel van de veehouders bij de handhaving' (Brinkhorst, 2001)! Ook in het rapport over de toekomst van de veehouderij wordt onomwonden gesteld dat de huidige regelgeving 'onvoldoende gehandhaafd kan worden'. Dit rapport wordt onderschreven door het huidige kabinet.

Juridische campagne

In de juridische campagne van Wakker Dier wordt met name werk gemaakt van deze ondermaatse handhaving en het uitblijven van de invulling van artikel 36, het vangnetartikel van de GWWD.

De ondermaatse naleving van het Varkensbesluit heeft meer dan een jaar veel aandacht gehad wat heeft geleid tot frequentere controle, hogere boetes en een lichte verbetering in de naleving. Al in 1998 liet Wakker Dier onderzoek doen naar de naleving van het Varkensbesluit (Van de Wouw, 1998). Omdat Wakker Dier uiteraard geen toestemming heeft voor controle op varkensbedrijven gebruikte Wakker Dier een andere ingang om de specifieke bedrijfssituatie op bedrijven te beoordelen: de milieuvergunning. Elke veehouder heeft een milieuvergunning nodig bij wijzigingen op het bedrijf. Bij deze milieuvergunning bevindt zich ook een gedetailleerde staltekening welke gedurende de vergunningprocedure, maar ook daarna, voor eenieder ter inzage ligt bij gemeenten, het bevoegd gezag bij de milieuvergunningverlening. In deze milieuvergunningsprocedure geeft een veehouder aan hoe het bedrijf precies wordt ingericht. De aantallen dieren en de stalinrichting worden daarbij tot op detail aangegeven. Op deze manier was voor Wakker Dier te onderzoeken hoe varkenshouders hun dieren (gingen) houden. Uit dit onderzoek van milieuvergunningtekeningen bleek dat de stalinrichting op 70% van de bedrijven niet voldeed aan de minimale welzijnseisen. Vooral zeugenboxen bleken te kort (kleiner dan twee meter) en biggen zaten te krap (kleiner dan 0.3 vierkante meter per big). Deze cijfers waren opmerkelijk. Het verbaasde Wakker Dier dat zelfs de bedrijven die een milieuvergunning aanvragen voor nieuwbouw van stallen, daarbij de van kracht zijnde welzijnsregels niet hanteerden. Het verbaasde Wakker Dier tevens dat gemeenten dergelijke milieuvergunning afgaven welke in strijd waren met het Varkensbesluit. In vele bezwaarschriften op deze vergunningaanvragen, gaven gemeenten aan dat zij slechts controleerden op milieuregels zoals die voortvloeien uit de Wet Milieubeheer. De handhaving van het Varkensbesluit rekenden zij niet tot hun taak. Een proefproces van Wakker Dier bepaalde helaas dat gemeenten door mochten gaan met de afgifte van vergunningen die in strijd waren met dierenwelzijnswetgeving. Wakker Dier betoogde in dit proces bij de Raad van State dat bij de afgifte van een milieuvergunning, welke in strijd was met dierenwelzijnswetgeving, sprake was van een impliciete weigering; er wordt vergunning afgegeven voor een situatie die niet in gebruik mag worden genomen (op grond van een andere wet). Eerder bleken milieuvergunningen met strikte geluidsvoorschriften op die grond vernietigd te worden: een varkensbedrijf was zo ongelukkig gelegen ten opzichte van woningen dat bij ingebruikname van het vergunde bedrijf per definitie de geluidsvoorschriften overtreden zouden worden. De Raad van State oordeelde in die zaak dat daarmee de vergunning nooit legaal in gebruik kan worden genomen en erdaarom sprake was van een impliciete weige-

ring die expliciet gemaakt had moeten worden. Eenzelfde redenering gold naar de mening van Wakker Dier voor milieuvergunningen die in strijd waren met dierenwelzijnswetgeving. De Raad van State vond dit echter een stap te ver gaan; zij oordeelde dat het voor een gemeente ondoenlijk is om bij de afgifte van milieuvergunningen ook andere wetten waar zij niet het bevoegd gezag is, zoals de dierenwelzijnswetgeving, te betrekken. Om deze praktische reden werd het beroep ongegrond verklaard.

Daarmee bleef het opmerkelijke feit bestaan dat de AID haar taak om het Varkensbesluit te handhaven onvoldoende kan vervullen terwijl gemeenten rustig doorgaan met de afgifte van vergunningen voor het houden van varkens in strijd met de welzijnswetgeving. Samenwerking tussen deze overheidsinstanties op dit punt ontbreekt geheel. Het zou een kleine moeite zijn om de aanwezige informatie bij gemeenten op dit punt door te spelen aan de AID. Om deze logische samenwerking bij de handhaving op gang te brengen werden door Wakker Dier vijftig milieuvergunningdossiers verzameld welke in strijd bleken met het Varkensbesluit. Met deze vijftig dossiers werden strafrechtelijke procedures gestart tegen deze varkensbedrijven middels aangifte bij de AID. Bij gemeenten blijken echter andere belangen een belangrijker rol te spelen dan dierenwelzijn. Wakker Dier kreeg van diverse gemeenten te horen dat zij geen samenwerking met de AID op dit punt wenste omdat daarvoor geen draagvlak was bij het (voornamelijk agrarisch) gemeentebestuur. Daarmee werd een logische en simpele verbetering in de handhaving gefrustreerd en blijven milieuvergunningen voor onwettige situaties in varkensstallen als warme broodjes over de toonbank gaan.

Wakker Dier moest om die reden andere wegen bewandelen om de naleving van de dierenwelzijns-eisen te verbeteren. Gezien de grootschalige en langdurige overtredingen van het Varkensbesluit en de meermaalen gedane belofte vanuit het ministerie van LNV voor verbetering van deze situatie, koos Wakker Dier voor een offensievere aanpak. Middels advocatenkantoor van de Biessen, Prakken en Bohler, werd een sommatiebrief aan minister Brinkhorst verstuurd om betere handhaving af te dwingen. Aan deze sommatie gingen meerder Wob-verzoeken vooraf om het varkensbesluit-dossier volledig te krijgen. Meerdere beloften voor een betere handhaving en strengere vervolging waren door Brinkhorst en zijn voorgangers niet nagekomen. Hierdoor was sprake van onbehoorlijk bestuur (in strijd met de maatschappelijke zorgvuldigheid) waarbij de belangen van varkens en daarmee het belang van Wakker Dier werd geschaad. Nadat eerder al de controlefrequentie werd verhoogd naar één keer per tien jaar werd in juli aan de advocaat van Wakker Dier een verdere aanscherping van het handhavingsbeleid aangekondigd. Vanaf 1 augustus 2001 werden de boetes verhoogd, werden waarschuwingen vervangen door verbaliseringen en werd bij te krappe huisvesting de mogelijkheid geopend om het bedrijf te kunnen sluiten.

Een positieve stap waarbij in de praktijk nog moet worden bekeken of dit leidt tot een acceptabel handhavningsniveau.

Naast deze huisvestingsregels in het Varkensbesluit was ook een andere praktijk in de varkenssector Wakker Dier een doorn in het oog; het fokkerijbeleid van de varkenssector had ertoe geleid dat het aantal biggen per worp zover was gestegen dat de zeug deze biggen niet meer kon verzorgen. Om die reden werden de biggen aan kunstzeugen gelegd. De aanwezigheid van een zeug op jonge leeftijd is echter belangrijk voor biggen om gedragsstoornissen op een latere leeftijd te voorkomen. Het weghalen van biggen bij de zeug is daarnaast een grote bron van acute stress, wat direct terug te zien is in een groeivertraging en diarree. In Europese dierenwelzijnswetgeving welke als bijlage bij het Varkensbesluit in de Nederlandse wet was vastgelegd is echter vermeld dat biggen uit welzijnsoogpunt pas mogen worden gespeend (bij de zeug weggehaald) op een leeftijd van drie weken *tenzij de gezondheid of het welzijn van de dieren eerder spenen noodzakelijk maakt*. Varkensboeren beriepen zich erop dat het voor de biggen noodzakelijk was ze weg te halen bij de zeug omdat de zeug immers onvoldoende spenen had om de grote aantallen biggen te verzorgen. Echter, er was al jaren bewust op grote worpen gefokt zodat de sector dit probleem bewust had veroorzaakt. Aangifte van een specifieke varkenshouder met kunstzeugen bij de AID leidde tot nader onderzoek en een verzoek tot advisering vanuit de wetenschap over dit probleem.

Naast de varkenssector wil Wakker Dier ook de vleeskippensector via de juridische weg dwingen tot aanpassing. In de pluimveesector worden diverse kippenrassen gebruikt welke al veertig jaar zijn gefokt op snelle vleesaanzet. Hierdoor is een kuiken ontstaan dat op een slachtleeftijd van vijfeneenhalve week al meer dan twee kilo weegt. Deze zeer snelle groei en het gebrek aan beweging in de stallen leidt tot grote gezondheidsproblemen van de kuikens. Achttien miljoen kuikens sterven op deze manier jaarlijks in Nederland nog voor deze slachtleeftijd. Meestal betreft het zogenaamde 'doodgroeiers'. Bij deze kuikens is de vleesgroei zo sterk gestimuleerd dat diverse organen dit niet kunnen verwerken en dit zelfs leidt tot de dood. Wakker Dier zoekt op dit moment uit in hoeverre deze doorfok kan worden aangepakt op grond van artikel 36 van de GWWD. Uiteraard is de moeilijkheid hiervan dat het nog geheel onduidelijk is wat wordt verstaan onder een redelijke aantasting van het welzijn en wat als onredelijk kan worden beschouwd. Hoe kan het economisch belang worden afgewogen tegen dierenwelzijn? En in hoeverre speelt daarbij de maatschappelijke weerstand tegen de bio-industrie een rol? De moeilijkheid is ook dat bij een succesvolle procedure van Wakker Dier het zeer moeilijk is om een objectieve grens te trekken welke rassen dan nog wel gefokt mogen worden en welke niet.

Bij alle processen blijkt telkens weer dat het moeilijk is voor een organisatie die opkomt voor de dieren in de bio-industrie, om verbeteringen af te dwingen, zelfs al is bekend dat de wet wordt overtreden. Wakker

Dier is uiteraard niet bevoegd om controles op veebedrijven te verrichten en komt om die reden meestal moeilijk aan bewijsmateriaal. Daarnaast is de toepassing van artikel 36 voor gangbare veepraktijken zeer ongewis doordat er nog geen jurisprudentie over is. Om deze redenen beperkt Wakker Dier zich dan ook niet tot het enkel hanteren van de welzijnswetgeving. Ook milieuwetgeving kan dienen om de welzijns-situatie in de bio-industrie te verbeteren.

Overige procedures

Omdat Wakker Dier wilde voorkomen dat de varkensbedrijven welke in strijd met het Varkensbesluit werkten toch uitbreidingsvergunningen van gemeenten kregen, werd een campagne gestart waarin bezwaar werd gemaakt bij gemeenten tegen deze individuele milieuvergunningen (Wet Milieubeheer). Dit gebeurt niet op grond van welzijnswetgeving, want de Raad van State verklaarde deze beroepsgrond als niet ontvankelijk, maar op grond van milieuwetgeving. In 1997 constateerde de milieu-inspectie van het ministerie van Vrom dat bij drie van de vier uitbreidingsvergunningen voor bio-industriebedrijven de vergunning werd afgegeven in strijd met ammoniak- of stankregelgeving. Wakker Dier begon hierop bedenkingen in te dienen tegen deze vergunningen samen met de daarin gespecialiseerde Vereniging Milieu-offensief uit Wageningen. Indien gemeenten geen rekening houden met de bedenkingen en de uitbreiding toestaan gaan deze organisaties door naar de Raad van State. In meer dan 80% van de zaken die bij dit hoogste rechtscollege worden voorgelegd, worden de organisaties in het gelijk gesteld; de uitbreidingsvergunningen blijken afgegeven in strijd met milieuwetgeving. Dit gaat ondertussen al om meer dan duizend rechtszaken sinds 1992, toen Milieu-offensief werd opgericht. Hiermee heeft Wakker Dier een belangrijk wapen in handen om toch zeer dieronvriendelijke bedrijven tegen te houden. Daarbij richt Wakker Dier zich tegenwoordig niet meer alleen op de varkensbedrijven maar ook legbatterijbedrijven, kalvermesterijen en konijnenbedrijven worden gecontroleerd op de milieuvergunning. Het tegenhouden van een uitbreiding van een legbatterij scheelt al gauw tienduizenden kippen een ellendig leven.

Daarnaast biedt de milieuwetgeving ook een andere uitweg als dierenwelzijnswetgeving het laat afweten. In augustus van dit jaar startte Wakker Dier drie 'actualisatieprocedures', op basis van artikel 8:22 en 8:23 van de Wet Milieubeheer. Bij drie milieuvergunningen voor konijnenhouders werd gevraagd om aanpassing van de gebruiksvoorschriften. In de Wet Milieubeheer is vastgelegd dat bedrijven conform het Alarabeginsel ('as low as reasonably achievable') de hoeveelheid afvalstoffen op het bedrijf dienen te beperken. Ook kadavers vallen onder de afvalstoffen en veehouders dienen dus te voorkomen dat dieren dood gaan. In de konijnenhouderij gaat echter door slechte huisvestingsomstandigheden een groot deel van de konijnen voor de slachtleeftijd dood. De

Raad voor Dieraangelegenheden (wetenschappelijk adviesorgaan van LNV) kwam in 1997 tot een uitvalspercentage van maar liefst 25%. Wakker Dier heeft nu bij de drie actualisatieprocedures, op grond van het Alara-beginsel, de betreffende gemeenten gevraagd in de milieuvergunning betere huisvestingseisen vast te leggen zodat de sterfte onder de konijnen vermindert. Nu voor konijnen in het geheel geen concrete welzijnsregels zijn vastgelegd, probeert Wakker Dier andere creatieve manieren om de welzijnssituatie voor dieren in de bio-industrie te verbeteren. Daarbij bleek de afvolstoffenwetgeving dieren nog meer bescherming te bieden dan de dierenwelzijnswetgeving.

Conclusie en toekomst

Na de varkenspest, BSE-epidemie en MKZ-crisis is iedereen het er onderhand wel over eens dat er nog veel moet veranderen in de veesector op het gebied van dierenwelzijn. Hoe dit precies gaat gebeuren zal veel afhangen van de huidige debatten in de tweede kamer over dierenwelzijn. In oktober heeft landbouwminister Brinkhorst een aanzet gegeven tot een lange termijnplanning voor het dierenwelzijnsbeleid met zijn beleidsvoornemen 'houden van dieren'. De discussie die hierover op het moment plaatsvindt zal het beleid bepalen dat vanuit de rijksoverheid komende jaren gevoerd gaat worden. Duidelijk is dat er veel gaat veranderen, onduidelijk is welke rol wetgeving hierin gaat spelen. In het betreffende beleidsvoornemen wordt aangegeven dat de overheid meer ziet in marktwerking en stimuleringsbeleid dan in wetgeving. Zogenoemd een 'pragmatische en effectieve aanpak', daarmee impliciet erkennend dat de huidige wetgeving en handhaving van deze wetgeving niet het gewenste effect hebben, namelijk een daadwerkelijk acceptabel dierenwelzijnsniveau.

Dit is een terechte erkenning. Zoals in dit artikel beschreven is de huidige wetgeving, met name de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren (1992), niet toereikend om de vierhonderd miljoen dieren in de veesector voldoende bescherming te bieden. Als al concrete welzijnseisen zijn opgesteld, zoals bij varkens, legkippen en kalveren, laat de naleving zodanig te wensen over dat de wetgeving daarmee eerder een doekje voor het bloeden is geworden. De slechte naleving is natuurlijk onlosmakelijk gekoppeld aan de slechte handhaving waarin de kille cijfers laten zien dat deze volstrekt ontoereikend is om een naleving daadwerkelijk af te dwingen. Exemplarisch voor het uitblijven van voldoende welzijnswetgeving was de constatering dat konijnen meer bescherming kunnen verwachten van afvalstoffenpreventie-maatregelen waarbij sterfte onder konijnen kon worden beschouwd als het ontstaan van afvalstoffen, dan van de dierenwelzijnswetgeving waarin konijnen feitelijk vogelvrij zijn verklaard. Het huidige 'realisme' waarin dierenwelzijn (nog meer) afhankelijk wordt gesteld van marktmechanisme is echter een land als Nederland onwaardig. Een zichzelf beschaafd noemend land dient de grenzen

aan te geven waarop de mens het dier kan gebruiken voor haar doeleinden. Gedrag dat door de maatschappij als onaanvaardbaar wordt gezien, dient gewoon strafbaar te zijn. Naast gewenst subsidie- en ander stimuleringsbeleid voor een diervriendelijkere veehouderij, blijft wetgeving dan ook absoluut noodzakelijk. Mocht het ministerie van LNV daar zelf niet voor zorgen dan zal Wakker Dier in haar juridische campagne deze wetgeving en handhaving van wetgeving afdwingen.

Literatuur

Aartsen, J.J. van

Structuurverandering Varkenshouderij;

K/SAL trc 97/276

Den Haag, LNV, 1997

A.I.D.

Naleving van het Varkensbesluit

Kerkrade, A.I.D., 1999

A.I.D.

Naleving van het Varkensbesluit

Kerkrade, A.I.D., 2000

Boon, D.

Wetgeving Dierenwelzijn

Lelystad, Koninklijke Vermande, 1998

Brinkhorst, L.J.

Handhaving Varkensbesluit; TRC

2000/6173)

Den Haag, LNV, 2000

Brinkhorst, L.J.

Waarom zou een boer op D66

stemmen?

Democraat, nr. 6, 2000, pp. 6,7

Brinkhorst, L.J.

Naleving Varkensbesluit; TRC

2001/5102

Den Haag, LNV, 2001

Brinkhorst, L.J.

Heroriëntatie Pluimveehouderij; TRC

2001/6639

Den Haag, LNV, 2001

Brinkhorst, L.J.

Houden van dieren; beleidsvoornemen

dierenwelzijn

Den Haag, LNV, 2001

Wouw, S.C. van de

Naleving van het Varkensbesluit

Wageningen, VMO, 1998

De MKZ-uitbraak in 2001

Naar een verantwoord preventiebeleid

E.N. Noordhuizen-Stassen*

In februari 2001 sloeg het MKZ-virus toe in Europa. In Engeland is de uitbraak begonnen en tot op de dag van vandaag worden nog steeds nieuwe haarden gevonden. In maart 2001 werd het eerste geval van MKZ op een bedrijf in Olst gediagnostiseerd. Uiteindelijk zouden er 26 bedrijven positief bevonden worden. Niet een gewone dierziekte maar een aangifteplichtige dierziekte, die valt onder de A-categorie. Een dierziekte die in dezelfde categorie valt als BSE en varkenspest. In totaal worden er achttien dierziekten genoemd in deze categorie. Op Europees niveau zijn, met betrekking tot het handhaven van het beoogde vrij-handelsverkeer en de harmonisatie van de diergezondheidsstatus tussen de diverse lidstaten, de EU-richtlijnen aangaande de bestrijding van besmettelijke dierziekten van belang.

Op basis van onder andere deze richtlijnen is de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren voor het onderdeel 'bestrijding en wering dierziekten' ingevuld. Dierziekten kunnen om verschillende redenen onder een georganiseerde dierziektenbestrijding vallen, zoals:

- wanneer de dierziekte zich snel kan uitbreiden over grote gebieden in de EU en daarbuiten, ernstig schade kan berokkenen aan de betrokken diersoorten en niet of niet volledig kan worden voorkomen of bestreden met gangbare bedrijfsmaatregelen;
- wanneer de dierziekte naar het oordeel van de minister van VWS een ernstig gevaar voor de volksgezondheid met zich meebrengt;
- wanneer de nakoming van een internationale overeenkomst of een besluit van een volkenrechtelijke organisatie dat met zich meebrengt.

Aanleiding

Na de eerste positieve MKZ-gevallen in Engeland, heeft de Nederlandse overheid getracht het virus buiten de deur te houden. Vervoersverboden voor evenhoevigen zoals geiten, schapen, varkens en runderen werden uitgevaardigd. Bovendien werden er allerlei hygiënische maatregelen voor voertuigen en mensen genomen, gestuurd vanuit overheidswege maar ook vanuit de sector en de individuele bedrijven zelf. Door transport van kalveren uit Ierland is het virus Nederland binnengekomen. Deze kalveren zijn besmet geraakt door contact met uit Engeland afkom-

* De auteur is dierenarts en hoogleraar relatie mens-dier verbonden aan de faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht.

stige lammeren in een veerustplaats in Mayenne in Frankrijk. Uiteindelijk zijn er 26 bedrijven daadwerkelijk geïnfecteerd geraakt. Onze Nederlandse samenleving raakte gedeeltelijk ontwricht.

Een MKZ-uitbraak wordt door een drietal factoren in de hand gewerkt. Zo is het MKZ-virus een zeer agressief virus, dat wereldwijd voorkomt en dat zich makkelijk over grote afstanden verspreidt. Bovendien hebben we in Europa te maken met een heel gevoelige populatie van dieren, doordat er sinds 1992 niet meer tegen MKZ is gevaccineerd. Verder is de enorm toegenomen mobiliteit van mens en dier binnen Europa en daarbuiten van grote invloed, evenals het wegvallen van de grenzen binnen Europa. De infectie is Engeland binnengekomen door het gebruik van *swill* (keukenafval) waarmee varkens worden gevoerd. Hiervoor is ook keukenafval gebruikt van producten die uit Aziatische landen dan wel Zuid-Afrika afkomstig waren. Eeuwenlang werden varkens gevoerd met keukenafval. In Nederland is dit gebruik al langer verboden in verband met de (reeds langer bekende) verspreiding van ziektes. De epidemie heeft zo sterk om zich heen gegrepen doordat in Engeland op grote schaal schapen, via markten, worden verhandeld. Uiteindelijk is het virus Nederland binnengekomen door internationaal transport van kalveren.

Het is van heel groot belang om de MKZ-uitbraak zo snel mogelijk te elimineren. Niet alleen om het aantal zieke dieren zo gering mogelijk te laten zijn, maar ook omdat door de ingestelde vervoersverboden vele pluimvee- en varkensbedrijven in de problemen komen. Met name deze stallen dreigen overvol te raken met doorgroeiende vleeskuikens en vleesvarkens, met alle negatieve gevolgen voor de gezondheid en het welzijn van de aanwezige dieren. De regels schrijven voor dat, om een uitbraak zo snel mogelijk onder controle te krijgen, de dieren van de getroffen bedrijven en de bedrijven binnen een straal van minimaal één kilometer, ziek en gezond, moeten worden 'geruimd'

Tijdens de varkenspest-uitbraak en de recente MKZ-uitbraak werd er nadrukkelijk gevraagd om vaccinatie van de gevoelige populatie dieren. Uiteindelijk werden tijdens de MKZ-crisis noodvaccinaties, dat zijn ringentingen rond geïnfecteerde bedrijven, ingezet. Noodvaccinaties hebben tot doel de spreiding van het virus sterk te verminderen. Het middel wordt ingezet wanneer er onvoldoende destructiecapaciteit voor dode dieren is. Dit middel kan alleen heel beperkt ingezet worden. Gevaccineerde dieren hebben pas weerstand opgebouwd tegen MKZ na ongeveer een week. Bovendien moeten gevaccineerde dieren daarna verplicht voor de dood afgevoerd worden. Na bloedonderzoek is er namelijk geen onderscheid te maken tussen dieren geïnfecteerd met het MKZ-virus en dieren die gevaccineerd zijn. De MKZ-uitbraak heeft laten zien dat het ruimen terecht was, hoe rampzalig ook voor de betrokken bedrijven. Binnen de beschermingsgebieden van een kilometer zijn namelijk ook andere geïnfecteerde bedrijven gevonden. Uiteindelijk zijn er ongeveer 270.000 dieren ten gevolge van de MKZ-uitbraak gedood.

Het Europese nonvaccinatie beleid

In onze samenleving is er een grote roep om algemene vaccinatie van de veestapel tegen dierziekten zoals varkenspest en MKZ. Europees is hier moeilijk een draagvlak voor te vinden. Massale inenting tegen genoemde dierziekten zal dramatische gevolgen hebben voor de Nederlandse veehouderij, immers de grenzen zullen voor langere tijd dichtgaan, ook voor handel binnen Europa. De Nederlandse veehouderij produceert voor ongeveer 70% van haar producten, zoals vlees, melk, kaas, en eieren, maar ook levende dieren, voor de export. Een dergelijke maatregel zal dan op korte termijn leiden tot de vernietiging van grote aantallen gezonde dieren en grote hoeveelheden dierlijke producten ('vleesbergen').

Als we terugkijken naar de in 1992 genomen Europese beslissing om in Europa het non-vaccinatie-beleid voor een aantal dierziekten door te voeren, met als oogmerk vrije (inter)nationale handel mogelijk te maken, valt een aantal zaken op. Op basis van de kennis en het voorkomen van dierziekten heeft men toentertijd een risicoberekening gemaakt, waarbij ingeschat werd dat een MKZ-uitbraak eens in de vijf à tien jaar zou voorkomen en dat die uitbraak beperkt van omvang zou zijn. Vervolgens is de directe economische schade berekend: vijfhonderd à achthonderd miljoen gulden. Een dergelijke berekening paste in de geest van die tijd, een tijd met een economische versnelling. Maar toont geen respect voor mensen en dieren die tijdens uitbraken getroffen worden. De tijd heeft het beleid ingehaald.

De omvang van de uitbraak van MKZ is veel groter dan toentertijd ingeschat. Heel veel mensen en dieren worden direct en indirect getroffen. Economisch neemt de schade ook gigantische proporties aan. In Engeland gaat men uit van een schade van honderd miljard gulden, veroorzaakt door schade aan de veehouderij, maar ook voor een groot deel door schade aan het toerisme toegebracht. En de crisis is nog niet voorbij in Engeland. In Engeland zijn al meer dan tweeduizend MKZ-gevallen gediagnosticeerd, het laatste positieve bedrijf dateert van begin oktober. Terecht dient de indirecte schade van dierziekten, die zo maatschappij ontwrichtend zijn, meegewogen te worden. Het handelen van mensen kan niet alleen bepaald worden door de economie; sociale en ethische aspecten dienen volwaardig meegewogen te worden, anders worden zoals nu individuele mensen en dieren en de samenleving het slachtoffer.

Uitzieken?

Waarom laat men de dieren niet uitzieken, als enten op dit moment eigenlijk geen optie is? Tot in het begin van de jaren vijftig gebeurde dat ook. Er kwam een plakkaat op het hek en het bedrijf werd afgesloten. MKZ is een ernstige ziekte die gepaard gaat met hoge koorts, blaren in de bek waardoor koeien bijvoorbeeld dagen niet kunnen eten. Verder hebben de dieren blaren op de huid bij de klauwen en de spenen, de hoorn-

schoen kan bij varkens afvallen, wat zeer pijnlijk is en een bepaald percentage van de dieren (jongvee) zal dood gaan. De dieren lijden ernstig en een ieder die een dergelijk dier ziet zal tegenwoordig zeggen: hier moet op enigerlei wijze ingegrepen worden. Als de dieren opknappen kunnen ze restverschijnselen overhouden. Bovendien zijn ze bevattelijker voor allerlei andere dierziekten. Varkens en koeien vertonen deze klinische verschijnselen. Andere evenhoevigen (zoals schapen, geiten, giraffen, olifanten enzovoort) kunnen in meer of mindere mate ziekteverschijnselen vertonen. Geïnfecteerde dieren en in het bijzonder dieren met klinische verschijnselen zijn ook zeer besmettelijk voor andere dieren in de wijde omgeving.

Tijdens deze ramp is de biologische veeteelt naar voren geschoven als een van de oplossingen om een toekomstige uitbraak van MKZ buiten de deur te houden. De biologische veeteelt wordt gekenmerkt door een aantal positieve aspecten voor dieren, zoals meer ruimte en de mogelijkheid voor dieren om hun natuurlijk gedrag te ontplooiën. Andere gezondheids- en welzijnsaspecten kunnen juist weer minder zijn voor dieren in deze vorm van veehouderij. Door het buiten houden van bijvoorbeeld varkens kunnen een aantal dierziekten waar de mens gevoelig voor is weer terugkomen. Belangrijk is om te bedenken dat de biologische veeteelt minstens zo zwaar getroffen wordt door een ziekte als MKZ. De kans van infectie is zelfs groter door het meer open karakter van deze sector.

Dat hebben we duidelijk in het verleden in ons land gezien en dat laat de huidige uitbraak in Engeland ook zien, waar met name de traditioneel gehouden schapen worden getroffen. Het is niet voor niets dat er in de jaren vijftig in Nederland is besloten om over te gaan tot enting, omdat er wel heel regelmatig uitbraken van MKZ optraden. In Nederland werden alleen maar runderen ouder dan zes maanden gevaccineerd. De dieren ontwikkelen voor ongeveer driekwart jaar weerstand. Een dergelijke aanpak heeft jarenlang goed gefunctioneerd omdat de runderen als een soort buffer voor andere dieren functioneerden. Toch ging het ook in 1984 even mis en werd Nederland geconfronteerd met een zevental gevallen van MKZ.

De situatie is nu totaal anders. Er leven veel meer mensen en dieren in ons land. Er zijn alleen al vijftien miljoen varkens. Als er weer besloten wordt tot preventief enten van dieren, welke dieren komen er dan in aanmerking? Op morele gronden zouden dan alle evenhoevigen, die langer dan één jaar leven, moeten worden gevaccineerd. Dus ook fokzeugen, schapen en geiten. Vanuit andere sectoren wordt ook gevraagd het inenten toe te staan. Het verzoek van de dierentuinen om te mogen enten lijkt redelijk. Naast de eerder genoemde dieren zijn ook bijvoorbeeld giraffen en olifanten gevoelig voor MKZ. Zeldzame diersoorten worden bedreigd. Het nadeel van een dergelijke campagne is dat speciale fokprogramma's voor met uitsterven bedreigde diersoorten door vaccinatie worden belemmerd. Dieren kunnen niet meer uitgewisseld worden met

dierentuinen in andere landen. Deze dieren kunnen immers een drager van het virus zijn. Bovendien is het niet duidelijk of de vaccinatie effectief werkt bij alle evenhoevigen.

Getroffen groepen

Tijdens de recente MKZ-uitbraak werd de samenleving gedeeltelijk ontwricht. Er ontstond grote weerstand zowel bij burgers als bij veehouders en andere betrokkenen tegen de genomen maatregelen. Deze weerstand resulteerde zelfs in relletjes en burgerlijke ongehoorzaamheid. Dieren zijn toch clandestien vervoerd en de toegang tot bedrijven werd de RVV-medewerkers in eerste instantie ontzegd. Het is een intrigerende vraag waarom de weerstand zoveel groter was tijdens de MKZ-uitbraak dan tijdens de meest recente varkenspest-uitbraak van 1997. Te meer ongrijpelijk wanneer men het aantal gezonde gedode dieren met elkaar vergelijkt. Ongeveer twaalf miljoen varkens zijn er toentertijd gedood. De toename in weerstand wordt toegeschreven aan het feit dat de veehouderij bij herhaling geconfronteerd wordt met crises. Na de varkenspest-crisis, het dioxine-schandaal, de BSE-gevallen waarmee de melkveehouderij nog steeds te kampen heeft, en dan de MKZ-uitbraak. Daarnaast zal ongetwijfeld sterk meespelen dat de gemiddelde burger zich veel meer betrokken voelt bij runderen, schapen, geiten en andere evenhoevigen. Ze zijn immers nog zichtbaar in ons landschap of in dierenparken. Deze dieren zijn aalbaarder dan varkens en nogal wat evenhoevigen worden als hobby gehouden.

Nu deze ramp voorbij is, moet er wel wat gebeuren. Want iedere paar jaar een grote ramp zoals varkenspest of MKZ is maatschappelijk volstrekt onacceptabel en als samenleving kunnen we dit de individuele veehouder en hun dieren en andere betrokkenen niet aandoen. Veehouders en hun gezinnen zijn zeer zwaar getroffen door de maatregelen. Wanneer op een bedrijf een dergelijke dierziekte wordt gediagnosticeerd wordt het bedrijf geïsoleerd van de omgeving. Dat houdt in dat geen enkel vervoer van en naar het bedrijf van mensen, dieren en goederen meer mogelijk is. Tijdens de recente MKZ-uitbraak zijn op deze wijze veehouderij bedrijven drie weken geïsoleerd geraakt van de buitenwereld. In die periode konden bijvoorbeeld de kinderen niet naar school. Men zat gevangen op het eigen bedrijf. Het werk op het bedrijf moest wel gewoon doorgaan. Sommige bedrijven hebben meer dan een maand moeten wachten totdat het vee, waarvan ze wisten dat het afgevoerd en gedood moest worden, daadwerkelijk werd opgehaald. Dit alles heeft een zware tol van de getroffen mensen geëist. Voor de geleden materiële schade komen de dieereigenaren in aanmerking voor schadeloosstelling voor de dieren. Na taxatie wordt de vergoeding bepaald.

In 1997 bleek dat tijdens de varkenspestuitbraak er nog al wat mis was met de identificatie en de tracing en tracking van de dieren. Om snel adequate maatregelen te kunnen nemen tijdens de uitbraak van een

aangifteplichtige dierziekte is het heel belangrijk dat deze zaken op orde zijn. Naar aanleiding hiervan zijn er afspraken gemaakt om tot een sluitende identificatie en tracing en tracking te komen. Er zijn toen ook met de betrokken partijen kortingen op de bovengemelde vergoedingen afgesproken, wanneer bij een mogelijke volgende uitbraak onvolkomenheden aan het licht zouden komen.

Bovendien worden er kortingen opgelegd wanneer dierhouders weerstand zouden bieden aan de te nemen maatregelen tijdens een uitbraak. Na de recente MKZ-uitbraak bleek in eerste instantie dat op 1900 van de 2400 schadeloosstellingen een korting werd toegepast. Na evaluatie van de dossiers is getracht alle futiliteiten en onbewuste overtredingen van de regels niet te bestraffen. Uiteindelijk worden nu nog tweehonderd dierhouders geconfronteerd met een strafkorting. Een strafkorting die in de tonnen kan lopen. Ongetwijfeld zullen velen uit deze laatste groep de weg naar de rechter vinden. De vraag zal gesteld worden of een dergelijke hoge strafkorting te rechtvaardigen valt voor overtredingen of vergrijpen waarvoor in andere situaties veel lagere straffen gegeven worden.

Naast veehouders zijn ook andere direct aan de veehouderijsector gelieerde beroepen getroffen door deze uitbraken van varkenspest en MKZ. Inkomsten vielen weg bij onder andere loonwerkers, veevoederbedrijven, KI-bedrijven en dierenartsenpraktijken. Naast de materiële schade hebben vele dierenartsen psychische problemen ondervonden van het moeten uitvoeren van een aantal maatregelen. Tot op de dag van vandaag hebben dierenartsen last van het feit dat zij op grote schaal gezonde jonge biggen hebben moeten doden tijdens de varkenspest-crisis. Deze maatregel werd genomen om te voorkomen dat deze dieren op latere leeftijd geconfronteerd zouden worden met grote welzijnsproblemen. Het te doden aantal biggen had substantieel kleiner kunnen zijn wanneer aan het begin van de uitbraak direct een fokverbod was ingesteld. Na de MKZ-uitbraak zijn dierenartsen (tijdelijk) arbeidsongeschikt geraakt door onder andere bedreigingen tijdens hun werkzaamheden in het kader van MKZ-bestrijding.

Toekomstige preventie

Bij handhaving van de huidige regels voor aangifteplichtige dierziekten zal de Nederlandse veehouderij binnen afzienbare tijd opnieuw geconfronteerd worden met een uitbraak van één van de besmettelijke dierziekten. Anno 2001 zullen naast economische aspecten, ook sociale en ethische aspecten van een dergelijk beleid volwaardig meegewogen moeten worden. Anders zal het draagvlak voor het uitvoeren van maatregelen bij burgers en betrokkenen steeds meer afnemen. Daarbij zal men zich moeten houden aan de in onze samenleving geaccepteerde (dier-)ethische principes zoals: weldoen, niet onnodig laten lijden, respect voor de eigen waarde tonen en mens en dier rechtvaardig behandelen.

Dit vraagt inspanning van de overheid, de sector en de individuele betrokkenen.

In het beleidsvoornemen voor welzijn 'het houden van dieren' van 9 oktober 2001 wordt er naar gestreefd om het (inter)nationale transport te beperken tot maximaal acht uur per transport met dieren. Dit zal het welzijn van de dieren ten goede komen en de spreiding van dierziekten beperken. Er zijn reeds maatregelen genomen ten aanzien van de structuur van veemarkten. Veehouderijsectoren dienen zich maximaal in te spannen om de dierziekten buiten de deur te houden. In het kader van IKB en KKM worden er allerlei preventieve maatregelen uitgevoerd en voorgesteld. Met name de varkenshouderijsector zal zich moeten buigen over de problematiek rond de instelling van een fokverbod bij uitbraken van varkenspest en MKZ. Het instellen van een fokverbod bij varkens, met name direct aan het begin van een uitbraak, is een essentieel instrument om bij een voortschrijdende uitbraak het doden van grote aantallen jonge biggen te voorkomen. De draagtijd van varkens is relatief kort (114 dagen), waardoor het meteen aan het begin van een uitbraak instellen van een fokverbod en het uitvoeren van abortus tijdens de vroege dracht, het doden van grote aantallen gezonde biggen onnodig maakt. Een dergelijk fokverbod kan dan weer opgeheven worden op basis van inzicht in het verloop van de uitbraak. Tijdens de varkenspest- en MKZ-crisis werd dit middel telkens in een te laat stadium ingesteld, waardoor het positieve effect maar zeer beperkt was en de maatregel wel leidde tot schade wegens gemiste productie bij de veehouders. Door het ontbreken van passende vergoeding werd deze maatregel zo lang mogelijk uitgesteld. Deze problematiek zal opgelost moeten worden middels afspraken met de overheid voor een tegemoetkoming, dan wel door de sector zelf moeten worden opgelost door middel van het genereren van fondsen.

Zoals eerder aangegeven, is het eenzijdig overgaan tot vaccineren niet de oplossing. Door nu te vaccineren isoleren we ons in Europa. Vaccineren zou wel kunnen wanneer we slechts voor de eigen bevolking dierlijke producten produceren. Financiële injectie van het onderzoek naar markervaccins en discriminerende testen wordt nu in gang gezet. De ontwikkeling van deze testen en vaccins zal de mogelijkheid bieden op Europees niveau het non-vaccinatie-beleid ter discussie te stellen. Van belang is het om in Nederland te onderzoeken of de consument daadwerkelijk producten zoals vlees en melk wil consumeren wanneer, middels etikettering op de producten in de winkels, bekend is dat bepaalde producten van gevacceerde dieren komen en andere van ongevaccineerde.

Bij de aanpak van een bedrijf waar een positief geval van BSE is gediagnosticeerd speelt het 'vermeende' consumentengedrag al een rol. Op basis van wetenschappelijke gegevens is de aanpak op een bedrijf met BSE recent gewijzigd. In principe hoeven de jongere dieren op het bedrijf niet meer geruimd te worden, omdat die niet geïnfecteerd zijn met BSE. Aan de veehouder wordt de keuze gelaten om te kiezen voor totale dan

wel gedeeltelijke ruiming van zijn melkveestapel. Echter de veehouder heeft geen keuze, zijn melk zal gedurende zeven jaar niet opgehaald worden wanneer over wordt gegaan tot gedeeltelijke ruiming van het bedrijf. De zuivelindustrie veronderstelt dat de consument anders massaal weg zal lopen van de Nederlandse melk.

Verder heeft de consument ook een belangrijke taak in het sturen van allerlei processen. Wil men een verbetering van de gezondheid en het welzijn van dieren op de veehouderijbedrijven dan zal de consument dat middels haar koopgedrag moeten tonen. Dat is tot nu toe tijdens de recente crises nog niet gebeurd. Men bleef net zoveel dierlijke producten consumeren en juist ook de producten uit de intensieve veehouderij. Wij Nederlanders zijn er aan gewend dat deze producten relatief goedkoop zijn, zeker als je de prijzen vergelijkt met die in de ons omringende landen. Prijsverhoging voor ons voedsel betekent in principe ook een bijdrage vanuit de samenleving. Als consument hebben we een belangrijke taak. Door het koopgedrag wordt de productie van dierlijke producten gestuurd en dan krijgen de veehouders de ruimte hun productie aan de wensen van de consument/burger aan te passen.

Europees recht en het welzijn van landbouwhuisdieren

M. Haan*

Door de MKZ-uitbraken in Engeland en Nederland is het publiek ervan doordrongen dat 'Europa' over het lot van onze landbouwdieren beslist. Dit is echter al tientallen jaren zo. De soevereiniteit op het gebied van de landbouw is destijds vrijwel volledig overgedragen aan de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en berust nu bij de Europese Unie (EU). Daarnaast speelt de Raad van Europa (RvE) een rol op dit gebied.

In dit artikel zal in het kort worden geschetst hoe beide internationale organisaties werken, welke regelgeving zij voor het welzijn van landbouwhuisdieren in het leven hebben geroepen, en wat de verhouding tussen beide organisaties is. Aan het eind zal enige jurisprudentie van het Europees Hof van Justitie worden besproken.

De Europese Unie

Het verschil tussen de EU en de RvE kan met één woord worden aangeduid: economie. De huidige EU komt voort uit de Europese Gemeenschap (EG), de opvolger van de EEG, welke in de jaren vijftig is opgericht om Europa er economisch weer bovenop te helpen. Hiertoe werd de gemeenschappelijke (later: interne) markt ingesteld, een ruimte waarbinnen goederen vrij kunnen circuleren. Dit geldt uiteraard ook voor landbouwgoederen. Volgens het EG-verdrag, dat nog steeds geldt, worden dieren als goederen beschouwd, zodat ook dieren vrij moeten kunnen 'circuleren' binnen de interne markt. Om de interne markt beter te laten functioneren, stemmen de EU-landen onderdelen van hun nationale wetgeving onderling op elkaar af om zodoende vrije concurrentie tussen bedrijven te bevorderen. Zo ook de landbouwwetgeving.

De EU is weliswaar breder geïntereerd dan de EEG en de EG waren, maar de doelstellingen zijn nog steeds vooral economisch en sociaal van aard. De bescherming van het dierenwelzijn behoort – ondanks pogingen vanuit het Europees Parlement – nog steeds niet tot de formele doelstellingen van de EU (zoals opgenomen in artikel 2 van het EU-verdrag). Wel hebben de lidstaten in 1991 een 'Verklaring betreffende de bescherming van dieren' aan het EU-verdrag (ook bekend als het Verdrag van Maastricht) toegevoegd. Hierin worden de EU en de lidstaten verzocht om bij het opstellen en uitvoeren van EU-regelgeving 'ten volle rekening

* De auteur is werkzaam bij het ministerie van Landbouw Natuurbeheer en Visserij. Hij schreef dit artikel op persoonlijke titel.

te houden met de vereisten inzake het welzijn van dieren'. Deze oproep werd in 1997 herhaald in een 'Protocol betreffende de bescherming van dieren' dat behoort bij het Verdrag van Amsterdam (waarmee het EU-verdrag gewijzigd werd). Helaas bevatten beide documenten slechts vage uitspraken, die juridisch van weinig belang zijn.

Nu dierenwelzijn geen expliciete doelstelling van de EU is, kan de EU formeel geen maatregelen afkondigen die uitsluitend zijn gericht zijn op verbetering van het dierenwelzijn. Anders dan bij de RvE hebben dierenwelzijnsmaatregelen van de EU dan ook altijd tevens een (landbouw-) economische doelstelling. Een ander verschil met de RvE is dat EU-maatregelen vaak veel specifiek en dwingender van aard zijn. Anders gezegd, de juridische binding is veel sterker. Dat maakt dat EU-maatregelen eenvoudig bij de nationale rechter ingeroepen kunnen worden als een lidstaat ermee in strijd handelt. De normen in de regelgeving van de RvE zijn algemener en meer vrijblijvend.

Tenslotte moet gewezen worden op het subsidiariteitsbeginsel dat de laatste jaren steeds belangrijker wordt. Kort gezegd houdt dit beginsel in dat de EU alleen dan optreedt als dat echt noodzakelijk is en als gemeenschappelijk optreden (bijvoorbeeld vanwege de omvang van het onderwerp) toegevoegde waarde heeft. Hiermee wordt in zekere zin een drempel opgeworpen voor EU-optreden, hetgeen zeker ook invloed heeft op het voeren van een actief dierenwelzijnsbeleid. Veel meer dan voorheen moet de EU nu aantonen dat haar optreden op dit gebied noodzakelijk is en toegevoegde waarde heeft.

Hoe werkt de EU?

De belangrijkste organen van de EU zijn de Raad van Ministers, de Europese Commissie, het Europees Parlement en het Hof van Justitie. Elk orgaan speelt zijn eigen rol ten aanzien van de regels over landbouwdieren.

De EU gaat als volgt te werk. De intergouvernementele Raad van landbouwministers (Landbouwraad) formuleert het EU-landbouwbeleid op hoofdlijnen. Daar zijn de lidstaten zelf bij, en in dit forum kunnen zij hun nationale belangen vertegenwoordigen. Het beleid van de Raad vindt zijn neerslag in regelgeving (het EU-recht). Deze regelgeving heeft de vorm van een verordening, die als een soort 'superverdrag' rechtstreeks doorwerkt in de lidstaten, of de vorm van een richtlijn, die nog moet worden omgezet in nationaal recht. Maatregelen over dierenwelzijn worden vaak in richtlijnen neergelegd.

De regelgeving van de Raad wordt door de Commissie tenuitvoergelegd door middel van het aannemen van uitvoeringsrichtlijnen of -beschikkingen, welke eveneens deel uitmaken van het EU-recht. De Commissie is een supranationaal orgaan. Dit betekent dat niet de lidstaat, maar de Commissie het laatste woord heeft over de toepassing van EU-regelgeving. Daarbij moet de Commissie het Europese belang dienen en niet de belangen van afzonderlijke lidstaten. Als een lidstaat volgens

de Commissie in strijd met het EU-recht handelt, kan deze de lidstaat voor het Hof van Justitie dagen en zodoende naleving afdwingen.

Het Hof van Justitie kan de handelingen van Raad en Commissie toetsen op rechtmatigheid. Ook kan dit Hof, in procedures die de Commissie initieert, vaststellen of een lidstaat inbreuk maakt op het EU-recht, en daarbij de lidstaat eventueel hoge boetes opleggen. Een derde taak van het Hof is de uitleg van het gemeenschapsrecht, veelal in antwoord op vragen van nationale rechters.

Tenslotte kent de EU een Parlement. Dit orgaan neemt geregeld het initiatief als het gaat om verbetering van het dierenwelzijn. Door middel van resoluties kan het Raad en Commissie verzoeken bepaalde maatregelen te treffen. Een bekend voorbeeld is de Resolutie van 20 februari 1987, waarin het Parlement de EU oproept eigen dierenwelzijnsregels op te stellen, naast de destijds al geldende regelgeving van de Raad van Europa.

Casus: de MKZ-crisis

Aan de hand van de MKZ-crisis kunnen de rollen van de verschillende organen worden geïllustreerd. Het MKZ-dossier heeft weliswaar geen betrekking op specifieke EU-dierenwelzijnsregelgeving, maar het spreekt wel boekdelen over hoe er in EU-verband met dieren wordt omgegaan.

Toen de MKZ in 2001 uitbrak, was het de Commissie die bepaalde hoe de betreffende richtlijn van de Raad (richtlijn 85/511 tot vaststelling van gemeenschappelijke maatregelen ter bestrijding van mond- en klauwzeer) door de lidstaten moest worden toegepast. De Commissie heeft aan populariteit ingeboet door haar harde opstelling (niet enten maar ruimen), maar eigenlijk is dit ten onrechte. De Commissie heeft niets anders gedaan dan richtlijn 85/511, welke als bestrijdingsmethode 'stamping out' (ruimingen) voorschrijft, consequent toepassen door middel van uitvoeringsbeschikkingen. De richtlijn is, via de Raad, afkomstig van de lidstaten zelf. Als het non-vaccinatiebeleid ter discussie gesteld moet worden, dan zullen de lidstaten dat moeten doen in de Raad. Overigens heeft de Raad dit onderwerp inmiddels hoog op zijn agenda staan.

Ook het Hof van Justitie heeft zich gebogen over het MKZ-beleid van de EU. In de zaak Jippes (uitspraak van 12 juli 2001, nr. C-189/01, zie www.curia.eu.int) vroeg een Nederlandse hobbyboerin een ontheffing van het inentingsverbod om haar dieren te behouden voor MKZ. De minister van LNV weigerde deze ontheffing, zich daarbij baserend op twee uitvoeringsbeschikkingen van de Commissie. In het beroep dat volgde, oordeelde de Nederlandse bestuursrechter (het College van Beroep voor het bedrijfsleven, CBB) dat het in casu vooral ging om de proportionaliteit van zowel richtlijn 85/511 van de Raad als van de twee uitvoeringsbeschikkingen van de Commissie. Deze vragen kon de nationale rechter echter niet zelf beantwoorden, en daarom stelde hij prejudiciële vragen aan het Hof van Justitie. Na een uitvoerig onderzoek naar de onderbou-

wing van de maatregelen en de geschiktheid ervan voor de bestrijding van MKZ, besliste het Hof dat noch de maatregelen van de Raad, noch die van de Commissie disproportioneel waren. Het antwoord aan de Nederlandse rechter luidde dat de maatregelen rechtmatig waren. Overigens rees in deze procedure ook nog de vraag of er in de EU zoiets bestaat als een algemeen beginsel van dierenwelzijn, en zo ja, of de genoemde EU-maatregelen dan daarmee in strijd waren. Het Hof beantwoordde deze vraag ontkennend. Het concludeerde dat er, ondanks talloze verklaringen van de EU-organen dat ze het dierenwelzijn belangrijk vinden, (nog) geen sprake was van een algemeen rechtsbeginsel.

Raad van Europa

De RvE, ontstaan in de jaren veertig, heeft vooral een ethische grondslag. Onder auspiciën van de RvE is bijvoorbeeld het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (EVRM) totstandgekomen. Zoals gezegd zijn de verdragen over het welzijn van landbouwhuisdieren, anders dan de EU-regelgeving daarover, ingegeven door 'zuiver' ethische motieven. Deze verdragen hebben bovendien een respectabele leeftijd. Het eerste dierenwelzijnsverdrag (over vervoer) stamt uit 1968, en geldt nog steeds.

Voor de EU-landen is het belang van deze verdragen en de daarop gebaseerde Aanbevelingen (zie hieronder) afgenomen door de komst van bindende EU-regels over dezelfde onderwerpen. Dit neemt niet weg dat de RvE een rol kan blijven spelen ten aanzien van onderwerpen die de EU 'laat liggen', omdat ze te weinig economisch belang hebben en/of omdat ze de subsidiariteitstoets niet kunnen doorstaan. Het gaat dan met name om kleinere sectoren in de dierhouderij, zoals bijvoorbeeld de pelsdierhouderij. Gelijkschakeling van regelgeving door een EU-richtlijn zal zeker een positief effect hebben op de concurrentie tussen pelsdierbedrijven in de verschillende EU-lidstaten. Deze sector is echter dusdanig klein dat het niet de moeite loont hier een richtlijn aan te wijden. Bovendien is het zeer de vraag of EU-optreden te verdedigen is gelet op het subsidiariteitsbeginsel.

Behalve de EU-lidstaten zijn er nog tal van andere Europese landen aangesloten bij de RvE. Met enige overdrijving kan gesteld worden dat de verdragen van de RvE het enige dierenwelzijnsrecht is dat in die landen geldt.

Hoe werkt de Raad van Europa?

De RvE opereert intergouvernementeel. Dit houdt in dat de lidstaten zelf bepalen hoe de gesloten verdragen in een concreet geval worden toegepast. Nieuwe verdragen worden besproken in een Comité van Ministers. De Parlementaire Vergadering neemt vaak het initiatief tot nieuwe regelgeving. Beide organen zijn redelijk vergelijkbaar met de Raad en het Parlement van de EU. Het verschil zit hem in het ontbreken van een supra-

nationaal orgaan als de Europese Commissie. De verschillende verdragen over dierenwelzijn voorzien slechts in de oprichting van een uitvoerend orgaan of een secretariaat. Deze organen (Uitvoerend Comité, Comité van Deskundigen enzovoort), waarin alle verdragspartijen vertegenwoordigd zijn, kunnen een verdragspartij niet dwingend voorschrijven hoe het betreffende verdrag uitgevoerd moet worden. Ze zorgen wel voor enig toezicht op de naleving van het verdrag, en bereiden eventuele wijzigingen of aanpassingen van het verdrag voor. Daarnaast werken ze aan maatregelen ter concrete uitvoering van de (vaak nogal vage) verdragen, meestal in de vorm van Aanbevelingen. Deze Aanbevelingen kunnen specifiek zijn en gericht aan één of een paar lidstaten, maar ook meer algemeen van aard en gericht aan alle lidstaten.

Noch de verdragen noch de Aanbevelingen over dierenwelzijn voorzien in een rechterlijke instantie die handelingen van de bovengenoemde organen of van verdragspartijen kan toetsen. De normen uit de verdragen en de Aanbevelingen kunnen door nationale rechters toegepast worden, maar ze zijn vrijblijvend geformuleerd, zodat de juridische binding zwak is.

Als de juridische binding zwak is, hoe werkt het recht van de RvE dan wel door? De kern van het antwoord is dat als een verdragspartij 'te ver' gaat en zijn verdragsverplichtingen schendt, hij zich zal moeten verantwoorden ten overstaan van de andere verdragspartijen. Dit is meer een politiek dan een juridisch mechanisme. Een mooi voorbeeld is te vinden bij de wilde dieren. Voor bepaalde diersoorten geldt de Conventie van Bern, een verdrag gesloten in het kader van de RvE. België, Frankrijk, Nederland en Duitsland handelen in strijd met deze Conventie door de bescherming van de hamster (ook wel korenwolf genoemd) gebrekkig te regelen. Nadat een natuurbeschermingsclub zich hierover bij het Uitvoerend Comité had beklagd, kregen de betrokken landen van het Uitvoerend Comité de Aanbeveling op korte termijn afdoende beschermingsmaatregelen te treffen. Deze Aanbeveling is weliswaar (door vrijblijvende formulering) niet in rechte afdwingbaar, maar niettemin kunnen de verdragspartijen zich er moeilijk aan onttrekken.

Inhoudelijke bespreking regelgeving

EU-richtlijnen

Zoals gezegd dienen EU-dierenwelzijnsmaatregelen vooral om verschillen in dierenwelzijnregels tussen de lidstaten, en daarmee concurrentieverschillen, weg te nemen. In de considerans van de betreffende richtlijnen is dit economische doel dan ook altijd terug te vinden, naast het doel van het bieden van een minimumniveau van welzijn voor de dieren. Bij het bepalen van dit minimumniveau wordt een compromis gezocht tussen de ethologische behoeften van het dier (zoals gebleken uit wetenschappelijk onderzoek) en de economische haalbaarheid (uitgaande van

de bestaande manier van houden). Uit het woord minimumnorm kan al worden afgeleid dat de richtlijnen de mogelijkheid openlaten dat een lidstaat *strengere* welzijnsregels instelt of handhaaft, echter alleen voorzover dit het eigen grondgebied betreft. Ondanks de nadelige invloed op hun concurrentiepositie maken enkele Noordwest-Europese lidstaten (Duitsland, Nederland en Engeland) gebruik van deze mogelijkheid. Zij trachten hun eigen normen vervolgens wel tot EU-normen te promoveren, maar dit lukt helaas lang niet altijd.

Voor het houden van legkippen, kalveren en varkens bestaan al geruime tijd beschermende EU-richtlijnen (voor legkippen vanaf 1986, voor kalveren en varkens vanaf 1991). Deze richtlijnen bevatten oorspronkelijk slechts minimumnormen voor de oppervlakte waarop de dieren worden gehouden. Recent zijn daar nog andere welzijnsregels bijgekomen, zoals regels over het verrichten van pijnlijke ingrepen bij varkens en het aanbinden van kalveren. Voor enkele andere diersoorten (bijvoorbeeld ganzen en eenden) is een richtlijn in voorbereiding. Naast deze soortspecifieke richtlijnen is de meer algemene kaderrichtlijn voor de bescherming van landbouwhuisdieren uit 1998 van belang. Hierin is onder meer vastgelegd dat er regelmatig inspecties worden verricht naar de verzorging van dieren en dat er onderzoek plaatsvindt naar verbetering van het dierenwelzijn. Bovendien draagt de kaderrichtlijn de Commissie op ernaar te streven de huidige, relatief strenge EU-dierenwelzijnsnormen tot internationale normen te verheffen. Achter dit streven naar internationalisering zit enerzijds een dierenwelzijnsmotief, anderzijds natuurlijk ook weer een economisch motief. De EU heeft immers als gevolg van haar strenge normen een ongunstige concurrentiepositie (net als de lidstaten die strengere normen voor hun eigen grondgebied laten gelden).

Tijdens het vervoer van dieren kan er ook van alles misgaan met het welzijn. Het is bekend dat het 'gesleep' met dieren door heel Europa juist is ontstaan door de EU met zijn vrijhandelsregels, maar de EU doet wat terug in de vorm van richtlijnen. De basisrichtlijn stamt uit 1991, welke inmiddels is aangepast en verder uitgewerkt door nieuwere richtlijnen. Er zijn concrete normen gesteld voor de beladingsdichtheid en de reisduur. Daarnaast moeten veewagens en halteplaatsen aan bepaalde voorschriften voldoen (voldoende ventilatie, water aanwezig en dergelijke). Van oudsher is de controle op het dierenvervoer problematisch. Het gaat om enorme aantallen transporten, vaak door meerdere landen, waardoor intensieve controle lastig en kostbaar is. Door de MKZ-crisis krijgt het dierenvervoer weer meer aandacht, vooral vanuit het Europees Parlement. Deze aandacht is weliswaar primair ingegeven door de problemen met ziektes, maar het dierenwelzijn kan 'meeliften'. De transporten moeten minder over grote afstanden plaatsvinden, en er moet strenger toezicht komen.

Tenslotte de bescherming van het dierenwelzijn tijdens het slachten. Hiervoor bestaat een richtlijn uit 1993, waaraan een bijlage is toegevoegd

met concrete normen voor het fixeren, bedwelmen en slachten van alle dieren die voor de vleesproductie gehouden worden. Een wetenschappelijk comité doet structureel onderzoek naar betere slachtmethoden. Slachthuizen in de EU worden geïnspecteerd door deskundigen van de Commissie tezamen met hun collega's van de nationale overheden.

Verdragen en Aanbevelingen van de Raad van Europa

De relevante verdragen zijn de Europese Overeenkomst inzake de bescherming van dieren tijdens internationaal transport (1968), de Europese Overeenkomst inzake de bescherming van dieren gedurende het slachten of doden (1979) en de meer algemene Europese Overeenkomst inzake de bescherming van landbouwhuisdieren (1976).

Belangrijke Aanbevelingen gebaseerd op het vervoersverdrag zijn die ter bescherming van paarden (1981), rundvee, schapen en geiten en pluimvee (alle drie uit 1990). Deze regelgeving heeft na de komst van EU-vervoersrichtlijnen (vanaf 1991) aan belang verloren voor EU-lidstaten. Voor niet-EU-landen die wel lid zijn van de RvE zijn de Aanbevelingen zeker nog wel relevant.

Het algemene landbouwdierenverdrag is de basis voor de Aanbevelingen over leghennen en over varkens (beide uit 1986), runderen (1988), schapen en geiten (1992) en pelsdieren (1999). Deze laatste Aanbeveling kan hier als voorbeeld dienen. In dit document worden voor de verschillende soorten pelsdieren (nertsen, fretten, vossen enzovoort) de biologische karakteristieken opgesomd. Degene die pelsdieren houdt, dient hiermee rekening te houden. Verder stelt de Aanbeveling eisen aan de verzorging, de huisvesting, de fokselectie (het welzijn van de nakomelingen moet ook meewegen, naast productiviteitsoverwegingen) en het doden van pelsdieren. In bijlagen worden tenslotte voor de verschillende soorten pelsdieren concrete minimumnormen gesteld voor de afmetingen van de kooitjes. Inhoudelijk lijkt deze recente Aanbeveling veel op een EU-richtlijn. Als de Aanbeveling goed wordt nageleefd, is een EU-richtlijn voor pelsdieren eigenlijk niet meer nodig.

Jurisprudentie

Aangezien de EU bindende regels uitvaardigt, en bovendien een eigen rechtsprekende instantie heeft, gaat de meeste jurisprudentie over het EU-recht. In een enkele uitspraak komt een Aanbeveling van de RvE aan de orde. Opvallend is dat bijna alle dierenwelzijnszaken gaan over de bevoegdheid van lidstaten om strengere maatregelen te treffen. Het blijkt dat die bevoegdheid strikt uitgelegd wordt, wat overigens niet alleen aan het Hof ligt, maar ook aan de toepasselijke regelgeving en het heilige principe van het vrije verkeer van goederen.

In zaak C-128/94 (Hönig) werd de vraag gesteld of er strijd was met het vrije verkeer van goederen doordat Duitsland strengere normen voor het

houden van legkippen hanteerde dan de destijds geldende minimumnormen in de EU-richtlijn (waarin, anders dan in de huidige richtlijnen, nog niets was opgenomen over strengere normen). Het Hof van Justitie antwoordde dat dit niet in strijd met het vrije verkeer van goederen was. De Raad heeft, aldus het Hof, met het stellen van minimumnormen (waarmee wordt getracht dierenwelzijn en economie met elkaar te 'verzoenen') niet willen beletten dat progressieve lidstaten strengere normen uitvaardigen voor hun eigen land.

De zaak Hedley Lomas (C-5/94) ging over de export van vee vanuit Engeland naar Spanje. Engeland (waar de dierenbeschermingslobby relatief sterk is) wenste deze export aan banden te leggen, omdat Spanje volgens Engeland niet voldeed aan de voorschriften uit de destijds geldende EU-slachtrichtlijn. Deze vorm van eigenrichting vond geen genade in de ogen van het Hof van Justitie. Het is voorbehouden aan de Commissie om inbreuken op het EU-recht te sanctioneren.

In de kistkalverenzaak (C-1/96) speelde de Aanbeveling betreffende runderen een rol. Wederom was het Engeland dat de export van dieren, in dit geval kalveren, wilde beperken. De reden hiervoor was dat de kalveren in het importland gehouden zouden gaan worden in kleine kisten. De Britse regering voerde aan dat zowel Engeland als de importerende landen lid waren van de RvE en derhalve gebonden waren aan de Aanbeveling, welke negatief adviseerde over het houden in kisten. Op grond van de EU-richtlijn was deze vorm van houden wel toegestaan. Welke maatregel gaat voor? Het Hof antwoordde kortaf dat de Aanbeveling geen rechtens bindende bepalingen bevat en de richtlijn wel, zodat de richtlijn voorrang kreeg. Waren de exportbeperkingen op grond van de richtlijn mogelijk? Nee, bepaalde het Hof. De EU-richtlijn regelde het onderwerp *uitputtend*. Dit betekende dat strengere maatregelen uitsluitend conform de richtlijn mogelijk waren, dat wil zeggen: alleen op het eigen grondgebied. Met de exportbeperkingen legde Engeland in feite zijn strengere normen op aan de importerende landen, en dat was niet toegestaan.

Conclusies

Uit bovenstaand overzicht van het Europese recht over het welzijn van landbouwhuisdieren blijkt dat met name het EU-recht hiervoor van belang is. De EU heeft veel bevoegdheden als het over landbouw gaat. Al is de bescherming van het dierenwelzijn formeel geen doelstelling, de EU streeft wel degelijk naar verbetering hiervan. Daarbij moet echter niet vergeten worden dat gelijkschakeling van dierenwelzijnsregels ook goed is voor de interne markt, dat wil zeggen voor de economie. Enigszins problematisch is wel het subsidiariteitsbeginsel dat de laatste jaren opgeld doet. Dit beginsel werpt een drempel op voor actief optreden van de EU op dit beleidsterrein. Het Hof van Justitie heeft inmiddels enkele uitspraken gedaan over EU-dierenwelzijnsregelgeving. Hieruit blijkt dat het

EU-recht wel een minimumniveau van bescherming biedt, maar daarnaast lidstaten die meer bescherming willen bieden beperkingen oplegt.

Het recht van de RvE is vooral van belang voor landen die (nog) geen EU-lid zijn. Daarnaast speelt de RvE nog een belangrijke rol voor onderwerpen die de EU niet regelt vanwege het subsidiariteitsbeginsel. Inhoudelijk maakt het weinig uit of de welzijnsnormen in een EU-richtlijn of in een Aanbeveling staan. De juridische binding van EU-richtlijnen is echter wel sterker dan die van Aanbevelingen. Dit voordeel kan enigszins gerelativeerd worden, nu de naleving van EU-richtlijnen (zoals de vervoersrichtlijnen) door slechte controle te wensen overlaat.

Handel in exotische dieren

Organisatiestructuren en werkwijzen

C.M. Vinke*

De hedendaagse organisatiestructuren in de dierenhandel zijn niet eenduidig volgens een bepaald prototype te beschrijven. In de afgelopen eeuw dan wel in de afgelopen decennia is de dierenhandel, zoals wellicht elke handelsonderneming, sterk beïnvloed door de voortschrijdende mogelijkheden van de techniek, de infrastructuur en de maatschappelijke veranderingen en denkwijzen. Met name de sterk toegenomen toegankelijkheid van de wereldwijde continenten is debet geweest aan de meest rigoreuze omwentelingen in de dierenhandel, en bood de destijds vooral op nationale transacties geconcentreerde dierenhandelaren een ruim geschakeerde keuze aan nieuwe aantrekkelijke handelsprodukten: exotische dieren.

Aangezien een ondernemer niet meer in het bezit hoeft te zijn van een middenstandsdiploma, is in feite een inschrijving bij de Kamer van Koophandel voldoende om een handel in exotische dieren op te zetten. Als gevolg is het handelen in exotische dieren en planten vrij toegankelijk voor iedereen en niet aan voorwaarden gebonden. Deze vrijblijvendheid in ondernemerschap, de verwevenheid van legaliteit en illegaliteit dan wel de mogelijke verwevenheid met (andere) vormen van criminaliteit, de complexiteit van de wetgeving en het beleid rondom, onder andere, het exporteren, importeren dan wel het bezitten van (exotische) dieren, maken de handel en wandel van de dierenhandel vaak een onduidelijk en ongrijpbaar geheel voor de handhaving en opsporing, maar ook voor de maatschappij. In de onderhavige bijdrage zal worden getracht enig inzicht te geven in de organisatiestructuren en ontwikkelingen van deze handel door de jaren heen, en de handel- en denkwijzen binnen deze sector.¹

* De auteur is als onderzoeker werkzaam bij de Hoofdafdeling Dier en Maatschappij, Afdeling Ethologie en welzijn, van de Faculteit Diergeneeskunde aan de Universiteit Utrecht.

Van nationale onderneming naar internationaal netwerk

Dierenhandel is in feite een eeuwenoud fenomeen dat waarschijnlijk gelijktijdig is ontstaan met de domesticatie en houderij van bepaalde diersoorten. Reeds bij de Egyptenaren, de Grieken en de Romeinen wordt gesproken over waardevolle vogelcollecties en het bestaan van menagerieën. Eeuwenlang is het bezit van exotische dieren beperkt gebleven tot een aantal rijke aristocraten en enkele rondreizende circussen of kermissen. De laatste vijf decennia is de vraagmarkt naar exotische dieren echter rigoureus veranderd, zowel qua omvang als diversiteit. Als gevolg van de naoorlogse groei van de economie en de ontsluiting van exotische werelddelen voor een groter publiek door de luchtvaart, begint in de jaren zestig de vraag en het bezit van bijvoorbeeld exotische papegaaien, beo's, parkieten en aquariumvissen door particulieren toe te nemen. Het bezit van exotische dieren heeft ook heden ten dage zijn aantrekkingskracht nog niet verloren. De markt in exotische dieren heeft zich zelfs als trendgevoelig ontpopt. Het is een markt geworden die van tijd tot tijd zijn favoriete diersoorten introduceert, gestimuleerd door nieuwe 'produkten' of in antwoord op de vraag van de consument (vaak geïnitieerd door films en media). Men hoeft daarvoor slechts te kijken naar de toegenomen populariteit van insecten, reptielen en amfibieën.

De bestaande hedendaagse structuren in de dierenhandel zijn door de jaren heen uiteraard gegroeid en beïnvloed door de ontwikkelingen in onze samenleving. Aanvankelijk waren aan het begin van de vorige eeuw de handelaren in dieren individueel dan wel in een familieonderneming actief. Zij handelden voornamelijk in inheemse soorten (eventueel gecombineerd met wat landbouwdieren). Eén persoon kon in feite zowel de vangst, het transport als de verkoop van de dieren afhandelen. Het grensoverschrijdende karakter dat de handel in exotische dieren daarentegen kenmerkt, maakte het echter onmogelijk om geheel zelfstandig te opereren: een groot internationaal netwerk was een vereiste.

Distributieniveaus en specialisaties per diersoort

Binnen de dierenhandel hebben zich de laatste decennia diverse distributieniveaus en specialiteiten ontwikkeld. In Nederland valt een

- 1 Vinke (1995). Dit rapport, waarin onder meer de problematiek rondom de wetgeving en handhaving inzake bedreigde uithemse dier- en plantensoorten is geïnventariseerd en dat diverse structuurschetsen van de dierenhandel als sector bevat, werd vervaardigd in opdracht van het ministerie van Justitie en heeft als basis gediend voor onderhavige bijdrage. De uitspraken zijn destijds geformuleerd op basis van 46 diepte-interviews (ondermeer met groothandelaren, tussenhandelaren, detaillisten, bezitters/liefhebbers/kwekers van exotische dieren, controleurs en opsporingsambtenaren, opvangcentra, dierenentuinen en dierenbescherming); dossier- en ander documentenonderzoek (onder andere import-, export- en doorvoervergunningen) en informatie uit wetenschappelijke en populaire tijdschriften.

maximum van drie distributieniveaus vast te stellen. De dieren doorlopen deze distributieniveaus vanaf het moment van import binnen Nederland tot aan de consument.

Het eerste distributieniveau is dat van de groothandel. Deze groothandelaren – in Nederland een betrekkelijk kleine groep van ongeveer vijftig personen – houden zich bezig met het invoeren, uitvoeren en doorvoeren van dieren. De aantallen dieren waarin men per zending of transactie handelt lopen, afhankelijk van de diersoort, in honderd- of duizendtallen. Alleen zeer kostbare diersoorten worden bij wijze van uitzondering wel eens per stuk geleverd. Groothandelaren onderhouden contacten met leveranciers in andere landen en organiseren de (lucht)transporten van de dieren van het ene naar het andere land. Tevens dragen zij zorg voor het tijdig aanvragen en beschikbaar zijn van de juiste papieren, zoals import- of exportvergunningen en gezondheidsverklaringen. Bij sommige groothandelsbedrijven ligt de nadruk op de import, bij andere weer op de export en/of doorvoer.

Op het tweede distributieniveau, dat van de tussenhandel, wordt de verdere distributie van de handelsdieren afgehandeld. Op dit niveau gaat het, in tegenstelling tot de groothandel, om tien- of hondertallen per zending of transactie dieren. Het aantal tussenhandelaren schommelt gemiddeld rond de tweehonderd personen, maar deze aantallen wisselen sterk. Over de organisatie van de tussenhandel en bijhandel is het minst bekend. Naast een aantal goed functionerende bedrijven met een tussenhandelspositie, kan het hier ook particulieren betreffen die bij vlaggen in de dierenhandel actief zijn. Dit soort particulieren zien bijvoorbeeld mogelijkheden om wat extra verdiensten naast de lopende uitkering te genereren of denken 'goudgeld' te verdienen in de dierenhandel. Het betreft hier derhalve veelal tijdelijke, niet stabiele individuele ondernemingen.

Het derde distributieniveau staat in direct contact met de definitieve afnemer of de consument. Dit niveau bestaat uit de meer omvangrijke detailhandel van reguliere dierenspecialzaken, meer gespecialiseerde winkels, maar ook tuincentra. De aankoopantallen liggen hier op het niveau van de tientallen en de consument kan hier per stuk afnemen.

De indeling in drie niveaus is het meest duidelijk aanwezig in de vogel- en vissenhandel. In de reptielen- en amfibieënhandel en in de handel in zoogdieren komen aparte tussenniveaus minder vaak voor. In die gevallen levert de op grote schaal importerende handelaar tevens aan de detailhandel. In een aantal gevallen hebben deze importeurs/exporteurs zelfs een eigen winkel en verkopen direct door aan de particulier. Ofschoon de directe lijnen van groothandel naar consument ook bij de vogel- en vissenhandel bekend zijn, lijken deze lijnen toch veeleer tot stand te komen en bepaald te worden door de prijs van het handelsproduct. De distributieniveaus zijn in de praktijk dan ook betrekkelijk flexibel. Een ieder handelt afhankelijk van de omstandigheden en gelegenhe-

den, met als doel het verkrijgen of behouden van een voor hem of haar zo gunstig mogelijke handelspositie.

In een aantal gevallen wordt het reguliere dierenhandelscircuit 'omzeild' en wordt het transport en de import van een aantal dieren geheel en al verzorgd door particuliere liefhebbers (soms in verenigingsverband) en/of kwekers: het betreft hier kleinere, niet reguliere zendingen. Motieven die worden genoemd om zelfstandig dit soort handelstransacties tot stand te brengen zijn, onder andere, ontevredenheid met het reguliere aanbod, het zelf beter kunnen, onderdeel van de hobby en voor het imago.

In de dierenhandel kunnen specialismen worden onderscheiden op basis van de diersoorten waarin wordt gehandeld. In strikte zin van het woord kan er een onderscheid worden gemaakt tussen de vogelhandel, de reptielen- en amfibieënhandel (plus eventueel insecten), de vissenhandel en de zoogdierenhandel. Soms zijn er binnen deze specialismen weer specifiekere specialismen per familiegroep, bijvoorbeeld de specialismen loopvogels en watervogels of de specialismen zoetwatervissen en zoutwatervissen. In de groothandel zijn deze specialismen vaak iets minder specifiek: bijvoorbeeld zoogdierzendingen zijn vaak de 'bijhandel' van grote maar in een andere diersoort gespecialiseerde importeurs. Naast de handelsdieren worden ook vaak nog voederdieren verkocht (wormen, fruitvliegen, maden, muizen, ratten enzovoort) of exotische planten voor de aankleding van bijvoorbeeld het terrarium.

Het verloop van een handelstraject

Op het moment dat een exotisch dier in Nederland door de consument wordt gekocht, heeft het dier reeds een heel traject doorlopen. Onderscheiden worden de pré-transportfase, de transportfase en de tijdelijke opslag bij de handel en verkoop. Tijdens de pré-transportfase worden de dieren uit het wild weggevangen of gekweekt/gefokt in een ander land. Een en ander speelt zich af in landen buiten Europa. Na vangst, kweek of fok zal een vliegtransport moeten plaatsvinden om de dieren in Nederland op de markt te krijgen. Voordat de dieren naar Nederland worden overgevlogen kunnen zich na de vangst, kweek of fok ook nog subfasen voordoen waarbij bijvoorbeeld een verblijf in tijdelijke opslagstations en één of meerdere weg- en/of boottransporten noodzakelijk zijn.

Onder de transportfase wordt het transport over een langere afstand per vliegtuig verstaan van het export- naar het importland. Tijdens deze fase vinden eveneens diverse afhandelingsprocedures in de cargo-ruimten plaats evenals de controles van expediteurs, douane en veterinaire diensten bij vertrek en aankomst op de luchthavens. Onder de tijdelijke opslag en handel wordt de periode verstaan dat de dieren in de handel verblijven, hetzij bij de groothandel, hetzij bij de tussenhhandel, hetzij bij de detailhandel. Hierover iets meer.

Na de aankomst op de luchthaven – voor de Nederlandse dierenhandel meestal Schiphol, maar ook Frankfurt en Saventem worden veelvuldig gebruikt – worden de dieren in de cargoruimten meestal opgehaald door de importeur c.q. groothandelaar. Sommige importeurs hebben hiervoor speciaal chauffeurs in dienst, andere rijden het liefst zelf. Grotere importeurs hebben voor het binnenlands vervoer van dieren een speciaal ingerichte bestel- of vrachtwagen waarin, afhankelijk van de soorten die vervoerd moeten worden, bijvoorbeeld verwarming of extra ventilatie is aangebracht. De binnenlandse wegtransporten duren maximaal twee tot drie uur. Na aankomst worden de dieren normaliter zo snel mogelijk uit de transportbekisting gehaald waarna zij worden nagekeken en verzorgd. Afhankelijk van de behoeften van de diersoort kunnen importeurs reeds bij deze eerste opvang een aantal soortspecifieke aanpassingen aanbieden om de ‘acclimatisatie’ van de dieren na het transport sneller en beter te laten verlopen. Afhankelijk van de soort verblijven de dieren na aankomst, enkele dagen tot enkele weken op een handelsbedrijf. De tussenhandel of de detaillist kunnen dieren bij de groothandel bestellen, maar kunnen de dieren ook zelf bij de groothandel uitzoeken. Zelf uitzoeken geniet bij veel gespecialiseerde detaillisten de voorkeur, omdat zij ter plekke de beste kwaliteit dieren kunnen uitzoeken. De dieren verblijven enkele dagen of langer in de detailhandel, afhankelijk van de omzetsnelheid van de desbetreffende winkel. Een deskundige handelaar of detaillist geeft bij verkoop van zijn produkt advies aan de koper over de verzorging en huisvesting van de desbetreffende soort en wijst op eventuele soortspecifieke eigenschappen waar extra rekening mee moet worden gehouden.

Daar veel importeurs ook exporteren vindt de procedure ook in omgekeerde richting plaats. Bij een buitenlandse bestelling worden de dieren uit de verzamelbakken of -kooien gehaald en verpakt voor de export. Een aantal handelaren heeft zelfs speciale procedures ontwikkeld om de dieren optimaal voor te bereiden op het transport. Voordat de handelsdieren op transport worden gezet moet eerst een gezondheidskeuring plaatsvinden.² Deze keuring voor export wordt meestal uitgevoerd door een lokale dierenarts. Als ook de andere documenten zijn geregeld, kunnen de dieren vertrekken. Voor kortere transporten binnen Europa wordt meestal gebruik gemaakt van bestelwagens. Duitse en Belgische klanten komen de dieren ook vaak zelf ophalen.

Hoe wordt je dierenhandelaar en hoe ontstaat het netwerk?

Vaak wordt gesteld dat de handel in exotische dieren en planten in principe door iedereen mag en kan worden uitgevoerd. Het is echter de vraag

2 Het vervoer van dieren naar het buitenland moet worden begeleid door een door Onze Minister aangewezen ambtenaar afgegeven certificaat (zie artikel 58, lid 1 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren, bij besluit van 1 september 1995, Stb. 422).

of iedereen het ook daadwerkelijk kán. Een goede dierenhandel voeren vereist immers een aantal vaardigheden en de dierenhandel dient aan een aantal voorwaarden te voldoen. Afgezien van een aantal materiële aspecten en mogelijkheden, zoals onder andere het kunnen beschikken over bedrijfsruimte(n) eventueel met quarantaine mogelijkheden, moet elke groothandelaar die een beetje winst wil boeken met zijn handel in ieder geval de nodige soortenkennis hebben en op de hoogte zijn van de primaire soortspecifieke behoeften van de desbetreffende soorten. Daarnaast moet hij een gedegen kennis bezitten van de wetgeving³ en transportmogelijkheden, moet hij zijn talen spreken en de nodige sociale vaardigheden bezitten om de internationale handelscontacten te onderhouden. Vaak missen deze groothandelaren deze vaardigheden en het gebeurt dan ook met grote regelmaat dat 'nieuwkomers' er niet in slagen om een handelspositie te verwerven of te behouden.

De meeste handelaren zijn uit hobbyïsme in de dierenhandel beland of zijn ermee opgegroeid omdat hun ouders reeds een bedrijf hadden. De hobby is vervolgens uitgegroeid tot een zelfstandige handel. Sommige handelaren spreken van een uit de hand gelopen hobby. De eerste handelscontacten worden meestal opgedaan tijdens bijeenkomsten, beurzen, markten of op het familiebedrijf. Op die manier bouwt elke handelaar in spé zijn eigen netwerk op. Afhankelijk van de beoogde doelen kan zo'n netwerk georiënteerd zijn op het uitbreiden van de handelscontacten voor de afzet en de inkoop, of ontstaan uit de behoefte aan informatieuitwisseling over voeding, ziekten, transporten of kweekmethoden. Uiteraard heeft het netwerk van de éne handelaar een overlap met dat van een andere handelaar. Het netwerk van met name de groothandelaren is zeer breed internationaal georiënteerd. Het netwerk van de tussenhandelaren is, vaak binnen het specialisme van de diersoort, meer georiënteerd op de contacten met de groothandelaren en de kwekers, liefhebbers en de detailhandelaren. Desalniettemin staat het gehele handelscircuit met elkaar in contact middels de personen die op de grens van de verschillende distributieniveaus werkzaam zijn.

Het hebben en onderhouden van een netwerk en handelscontacten is iets anders dan samenwerken. Vanwege de grote onderlinge concurrentie werken de meeste handelaren veelal zelfstandig, eventueel ondersteund door wat (familie)personeel. Langdurige samenwerking komt in de dierenhandel slechts zelden voor: de meeste relaties verdwijnen na een paar jaar. Men werkt meestal samen op die momenten dat het werken met meerdere personen vermoedelijk zal leiden tot grotere (financiële) voordelen dan bij een individuele onderneming is te verwachten. Daarnaast wordt meer samengewerkt bij toenemende risico's veroorzaakt door externe factoren. De voornaamste door dierenhandelaren genoemde externe factoren om tot samenwerking te komen zijn stren-

3 Zie voor diverse betrokken nationale en internationale wetgeving o.a. Boon (1999); Spaandonk (1999); Vinke en Koopmans (1996).

gere wetgeving, de soms falende controle- en handhavingsresultaten van de overheid (i.e. 'pakkans' kleiner), de publieke opinie (vaak geïnitieerd door natuurbeschermingsorganisaties en media) en de complexiteit van het transport.

De dierenhandel kan door zijn flexibiliteit en brede scala aan potentiële mogelijkheden het best gezien worden als een netwerk met opportunistisch getinte samenwerkingsverbanden. Van een goed georganiseerde professionele structuur met samenwerkingsverbanden en goede marktafbakening is in deze handelssector geen sprake. Zelfs het tegendeel is waar: binnen de dierenhandel kunnen de onderlinge irritaties soms hoog oplopen. Voor de groothandel kunnen bijvoorbeeld incidentele tussenhandelaren of bijhandelaren een bron van oneigenlijke concurrentie vormen. Omdat een deel van dit soort handelaren minder investeert in accommodatie, faciliteiten of verzorging kunnen zij de dieren veelal aanbieden tegen aanzienlijk lagere prijzen. Meestal proberen zij zo snel mogelijk hun handel kwijt te raken door de dieren uit de transportbekisting door te verkopen (de dieren worden dus niet 'uitgekist'). Dit doorverkopen vindt soms plaats vanuit de schuur ('schuurhandel') of onderweg vanuit de auto op de parkeerplaats ('achterbakhandel'). De onderlinge irritaties komen met regelmaat tot uiting in een goed onderhouden 'roddelcircuit'.

Verstrengeling tussen legale en illegale handel

Eind 1995 wordt een handelsnetwerk in reptielen onderzocht onder de codenaam *Aura*. Het gaat om de vermoedelijke smokkel van onder andere uit het wild gevangen kraaghagedissen en blauwtongskinken afkomstig uit Indonesië, die via Nederland naar Amerika worden vervoerd. Om de doorvoer van deze wildvang dieren, die op basis van de Amerikaanse wetgeving niet in de Verenigde Staten mogen worden ingevoerd, mogelijk te maken, worden de dieren in Nederland opnieuw verpakt, waarbij gelijktijdig de wildvang-status op de vergunning wordt 'omgekat' in een nakweek-status.⁴

Een belangrijke reden waarom de controle en handhaving van de wetgeving in bedreigde en uitheemse dier- en plantensoorten vaak wordt gefrustreerd, is dat de dierenhandel een weinig transparant circuit is. Dit komt met name door het feit dat de legale en de illegale handelsactiviteiten met elkaar verstrengeld kunnen zijn: een handelaar die normaal een legaal handelsbedrijf voert, kan tussen zijn legale handelsactiviteiten door vrij onopvallend ook illegale transacties laten plaatsvinden ('het grijze circuit'). Van een prototype 'illegale handelaar' is derhalve geen sprake, hetgeen het opsporen van illegaliteit soms tot een moeilijke opgave maakt. De keuze voor het uitvoeren van een legale of een illegale handelstransactie lijkt meer een persoonlijke afweging op

4 Bron: Zwarte straf voor hoofddader in 'Aura-zaak'. Dibevo Vakblad januari, 2000, pp. 7.

dat moment, waarbij individuele normen en waarden, maar ook andere, meer door de buitenwereld beïnvloedde aspecten een rol kunnen spelen. De bereidheid in het dierenhandelscircuit om op bepaalde momenten de wet te overtreden, is toch aanzienlijk te noemen. Aan deze bereidheid tot wetsovertreding liggen verschillende motieven ten grondslag.

In de eerste plaats kan de winst bij een illegale handelstransactie groter zijn dan bij een legale handelstransactie. Men betaalt immers over de illegale transactie geen belasting. Bovendien kunnen de winsten van de illegale handel hoger zijn, omdat men op illegale wijze vaak zeldzamere en (dus) veel duurdere soorten in handen kan krijgen, die op legale wijze niet zouden kunnen worden verhandeld (in verband met het laatste wordt ook vaak de term 'collectiedrang' genoemd).

In de tweede plaats wordt de keuze voor illegale handelstransacties deels bepaald door de wens tot behoud of het verwerven van een concurrentiepositie binnen het handelscircuit. En tot slot zijn de mogelijkheden om illegaal te handelen groot: de wetgeving is ingewikkeld, de controle is moeilijk, de EU-grenzen zijn open en de fraude met vergunningen en belastingontduiking zijn in het relatief specialistisch en moeilijk te doorgronden circuit van de dierenhandel nauwelijks te traceren. Bovendien wordt in de handelssector zelf het huidige beleid van handhaving en vergunningsverlening als onrechtvaardig en inconsequent gezien. In de praktijk blijkt men hierdoor soms extra te worden gemotiveerd een wetsovertreding te begaan.

Illegale activiteiten in de dierenhandel kunnen door individuen of door een groep worden ondernomen. De individuele activiteiten vinden meestal plaats indien het risico om ontdekt te worden gering is. Met name het smokkelen van dieren over een kortere afstand brengt weinig risico's met zich mee en is vaker een individuele onderneming. Samenwerking is het grootst bij illegale activiteiten om zeer zeldzame diersoorten te bemachtigen, waarbij illegale transporten over een lange afstand moeten worden uitgevoerd. Ook hier lijken de samenwerkingsverbanden, zoals hierboven reeds beschreven bij de legale handelsactiviteiten, vaak de resultante te zijn van een zorgvuldige afweging tussen kosten en baten. De illegale samenwerkingsverbanden lijken derhalve meer projectmatig dan structureel (i.e. 'projectmatige netwerkcriminaliteit').

Regelmatig wordt de vrees uitgesproken dat de dierenhandel wellicht ook verstrengheld is met andere vormen van criminaliteit, waaronder de drugshandel. Afgezien van het feit dat exotische dieren veelal voorkomen in enkele tropische landen van waaruit ook drugs wordt verhandeld, en afgezien van het feit dat er zelfs enkele meldingen zijn dat de opslag van exotische dieren voor het transport soms nabij de loodsen van de drugsopslag plaatsvindt, zijn er slechts weinig aanwijzingen dat de dierenhandel en de drugshandel structureel met elkaar verweven zouden zijn. Het blijft vooral bij een aantal vindingrijke incidenten waarbij bijvoorbeeld cocaïne cocons zijn gevonden in de lichamen van slangen, of

waarbij cocaïne in het water opgelost bleek te zijn (in een dubbele zakconstructie) bij tropische vissen.

In Nederland lijken het gelijktijdig voorkomen van dierenhandel en drugs meer incidenteel dan structureel en de dierenhandel lijkt, in tegenstelling tot de drugshandel, voorsnog niet te worden geleid door beroepsmatige en professionele criminelen. De enige belangrijke overeenkomst met de drugshandel waarop moet worden gewezen, is het proces van de toenemende criminalisering in wisselwerking met strengere wetgeving, handhaving en beleid. Terwijl de criminalisering in de drugshandel volledig is, bevindt de dierenhandel zich wellicht nog in een aanloopfase van het proces, aangezien de internationale reguleringen rond deze handel relatief recent (vanaf 1973) tot stand zijn gekomen (CITES- Convention on International Trade in Endangered Species of wild fauna and flora): veranderingen zijn dus niet uit te sluiten. Gezien de steeds strengere wetgeving, de druk vanuit de publieke opinie en de ontwikkelingen in de markt van vraag en aanbod, is het ontstaan en het verloop van criminaliseringsprocessen binnen deze sector zeker een blijvend aandachtsgebied voor de toekomst.

Aangezien een mondiaal verbod op de handel in exotische dieren, zeker op de korte termijn, niet gerealiseerd zal worden, moeten voorsnog oplossingen in andere richtingen worden gezocht, waarbij naar mijn smaak een verbetering van het welzijn van de handelsdieren voorop moet staan. Twee recente voorbeelden die daartoe een eerste aanzet zouden kunnen zijn, zijn de binnen de EU van kracht geworden nieuwe quarantinevoorschriften voor vogels (afkomstig uit niet EU-landen) (2000/666/EG) en het Nederlandse beleid om de inbeslagname en opvang van dieren centraal en meer inzichtelijk te reguleren.⁵ Maar ook naar de sector toe, dan wel in samenwerking met de sector, kan een beter en gericht beleid worden gekozen. Zowel vanuit het oogpunt van soortbescherming als individubescherming, zou een structuur of regeling moeten worden ontworpen, van waaruit de concurrentiepositie van een legale handel ten opzichte van een illegale handel wordt verbeterd. De introductie van een erkenningsregeling met een aantal strikte voorwaarden ten aanzien van dierenwelzijn, administratie en registratie, scholing en klantenvoorlichting zou hierbij een praktische en effectieve oplossing kunnen zijn.⁶

5 Correspondentie met parlement: 18 juni 1999/ DN99/2708. Opvang in beslag genomen dieren (budep) (TRC 1999/418); 14 november 2000/ DN2000/4893. Coördinatie opvang in beslag genomen dieren en planten (TRC 2000/10615).

6 Zie adviezen Vinke (1997).

Literatuur

Boon, D.

Wetgeving dierenwelzijn

Koninklijke Vermande Editie

1999-2000, 1999

Milieuwetgeving van de Europese Gemeenschap

Deel 4- Natuur. Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen, Luxemburg, 1993

Spaandonk, J.A.M. van

Katern CITES. Toelichting op de

Overeenkomst inzake de internationale handel in bedreigde in het wild levende dier- en plantensoorten

Koninklijke Vermande Editie 2000, 1999

Vinke, C.M.

Onderzoek naar de organisatiestructuren van de legale en illegale dierenhandel

Faculteit der Rechtsgeleerdheid,

Afdeling Straf- en Procesrecht,

Universiteit Leiden (beleidsrapport),

1995

Vinke, C.M., I.M. Koopmans

De illegale handel in dieren en planten

Milieu & recht, nr. 3, 1996, pp. 52-57

Vinke, C.M.

Onderzoek naar de welzijnsomstandigheden van exotische dieren in de dierenhandel

Hoofdafdeling Dier & Maatschappij,

Faculteit Diergeneeskunde, Universiteit

Utrecht (beleidsrapport), 1997

Justitiële verkenningen (Judicial explorations) is published nine times a year by the Research and Documentation Centre of the Dutch Ministry of Justice in co-operation with the publishing house Gouda Quint BV. Each issue focuses on a central theme related to criminal law, criminal policy and criminology. The section Summaries contains abstracts of the internationally most relevant articles of each issue. The central theme of this issue is (vol. 27, nr. 9, 2001): *Animals and the law*.

Animal protectors and animal protection law in the Netherlands from 1864 to the present

K. Davids

This contribution deals with the relation between the animal protection movement and the development of animal protection law in the Netherlands from the end of the nineteenth century till the present. After a brief survey of the rise of the animal protection movement since 1864 (when the first, and largest, Dutch society for the protection of animals was founded in The Hague), the article focuses on the question, how and to what extent the animal protection movement has influenced the evolution of animal protection law and why she has been successful or not. The author shows that the gradualist tactics of the movement, its cooperation with other interest groups and its strong ties of the movement to social and political elites were indeed at various stages instrumental in the introduction and design of new laws and regulations concerning the protection of animals at the local, provincial and national level, but that more sweeping and more comprehensive legislation could only be realized in the later twentieth century after the social and political context in which the movement operated had been thoroughly transformed and its social base and tactics had markedly changed.

The rattling pea; possibilities and limitations of ethical theories about animals and nature

M. Cornelisse

We cannot just do with animals as we please. Cruelty towards animals has always been criticized, sometimes for religious reasons, sometimes because it was considered to corrupt human dignity. Theories of animal ethics attempt to find a different sort of justification. Animals can and do suffer and that is a morally relevant fact, according to Bentham and Singer. For other philosophers it is not the suffering alone, but a combination of capacities and characteristics that human and non-human animals share. In this contribution these positions are sketched and found to be limited and inevitably anthropocentric. In search of a different approach, the author examines the ideas of Aldo Leopold and Arne Naess. Because of their ecological premises, their theories are definitely more ecocentric. However, on closer examination the new insights of ecophilosophy create many new dilemmas as well.

These dilemmas raise doubts about the applicability of accepted moral standards of impartiality and equality in this domain. The diversity of nature itself, as well as the diversity and complexity of interactions between man and nature, calls for a pluralistic theory. On outline is given of Peter Wenz' *Environmental justice*.

Ethical questions relating to genetically modified (lab) animals

Tj. de Cock Buning

Genetically modified animals have raised several public and political debates the last decade. Three main ethical themes can be distinguished: (1) Are species barriers allowed to cross and to mix? (2) Worries about the fundamental instrumentalisation of animals; (3) Worries about the animal welfare. Firstly, a brief review is given of the parliamentary history regarding animal protection acts. An important notion is the concept of 'intrinsic value of the animal', accepted by the parliament already in 1981 as the starting point for governmental policy regarding animals. Secondly, three acts are discussed regulating the humane and careful use of (lab) animals. One of them, the Animal Health and Welfare Act 1992, is unique in the world because of section 66. Here an explicit ethical committee of experts is enacted to advise the minister directly about the acceptability of every 'proposed' experiment to modify an animal genetically. Thirdly, the activities of this committee are evaluated in the light of the three ethical questions prompted by the public and parliament. It is concluded that the erected legal framework is sound in its construction, but in practice only partly addresses the worries of the public.

Animal welfare science; how to apply its concepts in legislation?

F.H. de Jonge and B.M. Spruijt

Animal welfare science deals with animal feelings. Therefore, scientific knowledge has to be translated into a subjective concept before it can be applied. Although animal welfare science has been well developed during the past thirty years, this translation generates interpretative problems when concepts are to be applied in the development and execution of legislation. Under Dutch legislation (especially the so called Gezondheids- en welzijnswet voor dieren), concerns for animal welfare should underlie the rules and conditions under which animals are allowed to be kept for commercial purposes. However, under the influence of the 'rule by bargaining', scientific arguments are readily adjusted to the interests of those who appear the most powerful in the debate. As a result, Dutch legislation can be characterized by an implicit and inconsistent weighing of human and animal interests.

European law and the welfare of farm animals

M. Haan

European law on the welfare of farm animals stems from two institutions: the European Union (EU) and the Council of Europe (CoE). First and foremost, the EU is still an economic institution. Forming a part of the EU agricultural policy, the EU has adopted several legally binding directives containing minimum standards of animal welfare. One should bear in mind, however, that these directives have an economic aim as well as an ethical aim. As of late, the principle of subsidiarity puts a burden on the EU. The EU can only adopt measures on animal welfare when action on the EU-level has proven to be necessary and useful. In a number of cases the European Court of Justice explained the issue of the competence of member states to adopt stricter welfare measures. The CoE has provided a number of treaties on animal welfare. The provisions of these treaties are elaborated in Recommendations, which can be specific (addressed to one or more parties) or general (addressed to all parties). The contents of the general Recommendations are quite similar to that of EU-Directives. The latter are more useful in court since they are legally binding. The risk of international criticism should keep members of the CoE from neglecting general Recommendations.

Organisational structures and working methods in legal and illegal trade in exotic animal species

C.M. Vinke

The trade in exotic animal species is said to be one of the most lucrative. Additionally, the trade in exotics seems to have some unclear aspects, as the trade can be conducted both in a legal and illegal way. The non-transparent organization structure of the animal trade often results in confusing situations in our society, or during control and reinforcement of the law. Nevertheless, the Dutch organization of wholesalers and traders does not show indications of structural contacts with forms of other regular criminal organizations and/or activities, interviews with participants, however, showed a paradox relation: the motivation for illegal actions increases parallel to stricter laws, regulations and policies. Although an international stop of the trade in exotic animals is not sorted as a realistic possibility, the improvement of the welfare situation of animals in trade seems to have future perspectives, referring to some recent regulations. The organization of a more professional sector might be a next option for policymakers.

Het WODC op Internet: www.wodc.nl

Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie is onlangs via Internet bereikbaar geworden. Het WODC is een kenniscentrum op justitieel terrein dat een wetenschappelijk bijdrage levert aan de ontwikkeling en de evaluatie van justitiebeleid. Op deze nieuwe site is de volgende informatie te vinden:

1. Doelstelling en organisatie (o.a. organigram, beschrijvingen van de verschillende afdelingen en de namen van de medewerkers);
2. Producten en diensten;
  - overzicht en uitgebreide samenvattingen van de nieuwste rapporten;
  - inhoudsopgaven en voorwoord met korte samenvattingen van artikelen in het tijdschrift *Justitiële verkenningen*;
  - inhoudsopgaven en voorwoord met korte samenvattingen van artikelen in het Engelstalige tijdschrift *European Journal on Criminal Policy and Research*;
  - jaarlijsten van rapporten en genoemde tijdschriften;
  - elektronische publicaties (o.a. onderzoeksprogrammering van justitie);
3. Interessante verwijzingen (overzichten van congressen en studiedagen);

In de toekomst wordt de aangeboden informatie uitgebreid met specifieke producten als databases (literatuurbestand) en aan producten en diensten gekoppelde bestelmogelijkheden (via e-mail) en/of aanvraagformulieren. Voor vragen over producten en diensten van het WODC en voor het snel en efficiënt leveren van statistische en literatuur-informatie kunt u terecht bij de WODC-informatiedesk (e-mail:

wodcinfo@wodc.minjust.nl). Wij hopen op deze wijze bij te dragen aan de verspreiding van relevante kennis en informatie buiten het ministerie van Justitie.

Hans van Netburg (WODC-webmaster)
 tel.: 070-3 70 69 19
 fax: 070-3 70 79 48
 e-mail: cnetburg@best-dep.minjus.nl

WODC-Thesaurus 'Het criminaliteitsvraagstuk (geheel herziene uitgave)

Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie heeft een geheel herziene druk uitgebracht van de WODC-thesaurus. Deze gestructureerde standaard trefwoordenlijst inzake het *criminaliteitsvraagstuk* bestrijkt de volgende terreinen: criminologie, victimologie, criminaliteitspreventie, delicten/criminaliteitsvormen, politie, justitie, openbaar ministerie, rechterlijke macht, strafrechtspleging, gevangeniswezen en reclassering. Na het uitkomen van de eerste uitgave van de WODC-thesaurus in 1993 is deze met succes toegepast als instrument bij het toegankelijk maken van publicaties op het gebied van het *criminaliteitsvraagstuk*. Niet alleen bij de Afdeling Documentaire Informatievoorziening van het WODC maar ook op andere afdelingen binnen het ministerie van justitie wordt de WODC-thesaurus gebruikt. Daarnaast maken andere organisaties waaronder politiebibliotheken, het openbaar ministerie, gevangenisbibliotheken en de rechterlijke macht gebruik van dit hulpmiddel. De afgelopen jaren is de hoeveelheid publicaties op het terrein van justitie en politie sterk toegenomen, zowel nationaal als internationaal. De IRT-affaire en de daaruit

voortvloeiende commissies Wierenga en Van Traa brachten nieuwe vormen van opsporingsmethodieken aan het licht. Het jeugdstrafrecht werd gewijzigd. Allerlei grensoverschrijdende criminaliteitsvormen zijn meer in de belangstelling komen te staan. Nieuwe alternatieven voor de vrijheidsstraf werden en worden getest om de problemen rond de capaciteit op te lossen. Nieuwe termen als integriteit, integrale veiligheid, fenomeenonderzoek, proactieve opsporing, forensische accountancy, taakstraf, internet, televerhoor, stelselmatige daders en zelfredzaamheid zijn de afgelopen jaren veelvuldig gebruikt. Natuurlijk zijn er ook termen die verouderen of termen die belangrijk leken maar niet of nauwelijks gebruikt werden. Deze zijn uit de thesaurus verwijderd of vervangen door andere termen. Hier en daar is de schrijfwijze van een begrip aangepast. Dit alles heeft ertoe geleid dat een grondige herziening van de WODC-thesaurus noodzakelijk was. Hopelijk zal de herziene thesaurus de komende jaren weer een nuttig instrument zijn voor de ontsluiting van de nog steeds groeiende informatiestroom rondom het criminaliteitsvraagstuk. Als extra hulpmiddel is bij deze uitgave een geografische thesaurus als bijlage toegevoegd. Deze thesaurus is oorspronkelijk samengesteld door de Centrale Bibliotheek van het ministerie van justitie en nu in samenwerking met het WODC aangepast met behulp van de in augustus 1996 uitgegeven officiële lijst van landennamen van de Nederlandse Taalunie.

Inlichtingen:

Hans van Netburg
tel.: 070-3 70 69 19
e-mail: cnetburg@best-dep.minjus.nl

Bestelwijze:

De WODC-thesaurus 1997 kost f 30,- per ex.

tel.: 070-3 70 65 54 (mw. A. Eind)
Fax: 070-3 70 79 48
e-mail: aeind@best-dep.minjus.nl

Themanummers Justitiële verkenningen

Regelmatig worden, bij voorbeeld ten behoeve van het onderwijs, grote aantallen exemplaren van *Justitiële verkenningen* nabesteld. Voor de bepaling van de oplage is het wenselijk vroegtijdig op de hoogte te zijn van de mogelijke vraag. Om die reden geven wij, onder voorbehoud, de thema's die de redactie op dit moment in voorbereiding heeft. Over de inhoud van de nummers kan met de redactie contact worden opgenomen. Ook personen die een bijdrage willen leveren aan een van de aangekondigde nummers worden verzocht contact op te nemen met de redactie.

JV1, 2002, Januari/februari: Antillen en Aruba

JV2, 2002, Maart: Sport en criminaliteit

JV3, 2002, April: Toekomststudies

Congressen

Zoektochten naar 'dé Waarheid'; over valkuilen, doodlopende wegen en gevaarlijke kruisingen

Recentelijk verscheen het rapport 'Post-Fort; evaluatie van het strafrechtelijk onderzoek (1996-1999)' van de hand van de onderzoekers Van de Bunt, Fijnaut en Nelen. In dit rapport wordt uiteengezet op welke wijze politie en justitie in de periode 1996-1999 hebben getracht om de ware toedracht van de IRT-affaire te achterhalen. Naar aanleiding van de publicatie van dit rapport organiseren het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie en de sectie criminologie van de Vrije Universiteit

Amsterdam een studiedag onder de titel *Zoektochten naar 'dé Waarheid'*. Sprekers o.a.: Prof. Dr. H.G. van de Bunt (opening en inleiding, hoogleraar Criminologie, Vrije Universiteit Amsterdam en Erasmus Universiteit Rotterdam, dagvoorzitter); prof. dr. G.H. de Vries (hoogleraar Filosofie van Kunst en Cultuur, Universiteit van Amsterdam); Prof. Mr. B.E.P. Myer (Hoofd-advocaat-generaal ressorts-parket Amsterdam en bijzonder hoogleraar strafrecht (mensenrechten-), Vrije Universiteit Amsterdam); prof. dr. C.J.C.F. Fijnaut (hoogleraar rechtsvergelijking, Katholieke Universiteit Brabant); prof. dr. mr. E.R. Muller (hoogleraar geschillenbeslechting, Universiteit Leiden; directeur van het Crisis Onderzoek Team Universiteit Leiden en directielid van de Nederlandse Politie Academie; secretaris van de Enquêtecommissie Opsporingsmethoden (Commissie-Van Traa) en van de Tijdelijke Commissie evaluatie opsporingsmethoden (Commissie-Kalsbeek); drs. H. Geveke (directeur Onderzoek en Advies van B&A Groep Beleidsonderzoek & Advies bv.; projectleider van twee deel-onderzoeken van de Commissie-Oosting); M. Haenen (redacteur NRC-Handelsblad); prof. dr. C. Schuyt (lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en hoogleraar sociale wetenschappen, Universiteit van Amsterdam)
Datum: 11 december 2001, 09.00u.-16.45u.

Plaats: Agora-zaal, Vrije Universiteit Amsterdam, De Boelelaan 1105, Amsterdam

Informatie en aanmelding: Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, mevr. C. Hoeksel, secretariaat strafrecht & criminologie, kamer 5A-42, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, telefoon: 020-4446231, fax: 020-4446230; E-mail: c.g.l.hoeksel@rechten.vu.nl

NVK Congres: Diamanthandel; een criminologische studie waard

Op 12 en 13 december a.s. organiseert de Nederlandse Vereniging voor Criminologie (NVK) een congres met een tweetal thema's: diamanthandel en de opleiding tot criminoloog. Op de eerste congresdag staat de diamanthandel centraal. Op deze dag wordt in een zestal lezingen inzicht gegeven in de wereld van de diamanten, de met winning en handel gepaard gaande criminaliteit en de opsporing en vervolging ervan. In dit kader wordt tevens de vraag aan de orde gesteld in hoeverre de criminologische wetenschap een bijdrage levert of kan leveren aan het inzicht in dergelijke vormen van criminaliteit. Behalve over diamanthandel zal de eerste congresdag dus ook iets te leren over hetgeen criminologen (moeten) kunnen en waaraan behoefte bestaat. Dit heeft directe consequenties voor de opleiding van criminologen. In aansluiting daarop staat op de tweede congresdag het onderwijs in de criminologie centraal. De aanleiding hiervoor is dat er in 2002 in Nederland een nieuwe opleiding criminologie van start gaat. Daarbij is voor het eerst sprake van een volledige doctoraalopleiding criminologie. Tegen deze achtergrond wordt de tweede dag van het congres gewijd aan de inhoud en inrichting van deze nieuwe opleiding. Daarbij zal onder meer het curriculum van de opleiding worden gepresenteerd. In de discussie hierover zal kunnen worden geprofiteerd van de langdurige ervaring die in België met de criminologie-opleiding is opgedaan. Het middagprogramma van de tweede dag zal bestaan uit een 'ontdekking van de Antwerpse diamantwereld', bestaande uit een wandeling door de diamantwijk en een bezoek aan een diamantair. Registreer snel en eenvoudig op www.criminologie.nl

Programma NVK-congres 12 en 13 december 2001 te Antwerpen
 12 december: Voordrachten door:
 'Diamanthatel als object van criminologische studie' (prof. dr. C.J.C.F. Fijnaut, KU Brabant);
 'Internationale aspecten van diamanthatel: van Afrika naar Europa' (dr. J. Peleman, directeur International Peace Information Service, Antwerpen);
 'Diamanthatel in Antwerpen en de Joodse gemeenschap' (dr. D. Siegel, VU Amsterdam);
 'Opsporing en vervolging van criminaliteit rond diamanthatel' (mr. J. Poels, eerste substituut procureur des konings, afdelingshoofd sectie georganiseerde misdaad, parket Antwerpen);
 'Criminologisch onderzoek naar diamanthatel' (prof. dr. T. Van der Beken, Universiteit Gent);
 Samenvatting en discussie (prof. mr. dr. H.G. Van de Bunt, Voorzitter NVK, EU Rotterdam en VU Amsterdam).
 13 december: Criminologie opleiding.
 Voordrachten: 'De nieuwe Nederlandse criminologie-opleiding' (dr. R. van Swaaningen, EU Rotterdam, programma-coördinator criminologie-opleiding);
 'De Belgische criminologie-opleiding' (prof. dr. P. van Petegem, Universiteit Antwerpen);
 'Werkkring criminologen in België' (mr. E. Devroe, Dienst Strafrechtelijk Beleid Ministerie van Justitie, Vrije Universiteit Brussel);
 Forumdiscussie met prof. dr. S. Snacken (VU Brussel, Universiteit Gent);
 prof. dr. B. Hoogenboom (Universiteit Nijenrode);
 mr. D. Reynders (Adviseur-Generaal Dienst Strafrechtelijk Beleid, Ministerie van Justitie);
 dr. R. van Swaaningen; prof. dr. P. van Petegem; mr. E. Devroe.
Datum: 12 en 13 december 2001
Plaats: Antwerpen
Informatie: www.criminologie.nl

5 Jaar na Van Traa (herhaling)

In 1999 verscheen het eindrapport van de parlementaire commissie

opsporingsmethoden, de commissie-Van Traa. In datzelfde jaar verscheen het rapport van de tijdelijke commissie evaluatie opsporingsmethoden, de commissie-Kalsbeek. Op 1 februari 2000 traden de Wet Bijzondere Opsporings Bevoegdheden (Wet-BOB) en de daarop gebaseerde algemene maatregelen van bestuur in werking. Bijna gelijktijdig verscheen in de vorm van een aanwijzing opsporingsbevoegdheden het Handboek Wet-BOB van het openbaar ministerie. Het gezag van het openbaar ministerie over de opsporing werd versterkt. Het bewaken van de integriteit en het vergroten van de beheersbaarheid van de opsporing lagen daaraan ten grondslag. Politie en OM anticipeerden op de nieuwe ontwikkelingen: zo zijn landelijke en (inter)regionale teams opgezet en/of heringericht, zijn werkmethoden en -processen bij de politie en het OM herijkt, en heeft het gezag over en de sturing van de opsporing door het OM een nieuw invulling gekregen. Sprekers o.a.: A. Spel, C.W.M. Dessens, J.A. Hulsenbek, J. Wilzing, A.B. Hoogenboom, H.A. Jansen, J.R. Klunder, J.J.A.M. Crijns, W.M. van Gemert, C.F. Korvinus, J.H.M. Willems, I.E.W. Gonzales, M.E.F.H. van Erve.

Datum: 13 december 2001, 10.00u.-16.30u.

Plaats: RAI Congrescentrum Amsterdam

Informatie en aanmelding: Studiecentrum Kerckebosch, Postbus 122, 3700 AC Zeist. Tel.: (030)-6984222; fax: 030-6984223. E-mail: info@kerckebosch.nl

Internationalised criminal courts and tribunals; practice and prospects

Het congres bespreekt een nieuwe vorm van geïnternationaliseerde rechtspraak. Deze wordt gekenmerkt doordat tribunalen zijn samengesteld

uit een combinatie van nationale en internationale rechters die een combinatie van nationaal en internationaal recht toepassen. Deze kenmerken beogen enerzijds nationalisme van tribunalen te voorkomen, terwijl ze anderzijds verzekeren dat de tribunalen voldoende binding hebben met de staat waarin bepaalde misdrijven zijn gepleegd. Geïnternationaliseerde strafrechtelijke tribunalen zijn derhalve te beschouwen als een vorm van rechtspraak die de voordelen van normale nationale rechterlijke instanties beoogt te verenigen met de voordelen van volledig internationale straftribunalen. Recent zijn ten aanzien van vier gebieden dergelijke gemengde tribunalen opgericht: Kosovo, Oost-Timor, Sierra Leone en Cambodja. Dit is het eerste congres dat aan deze nieuwe vorm van internationale rechtspraak is gewijd. Het congres zal de praktijk van de vier tot nu toe gevormde 'internationalised criminal courts and tribunals' bezien en aan de hand hiervan een aantal algemene thema's bespreken: hoe dienen deze instanties te worden opgericht en samengesteld, wat is het toepasselijke internationale en nationale recht, wat is de verhouding tussen deze tribunalen enerzijds en nationale en internationale tribunalen (waaronder het permanente Internationaal Strafhof) anderzijds en tot slot: is deze vorm van geïnternationaliseerde rechtspraak een model dat navolging verdient?

Datum: 25-26 januari 2002 van 9.00-17.00 uur

Plaats: KNAW, Het Trippenhuys, Kloveniersburgwal 29, Amsterdam
Inlichtingen: mr. J.K. Kleffner (ACIL), 020-5253181, e-mail: kleffner@jur.uva.nl; Aanmelding: Congresbureau, Universiteit van Amsterdam, Postbus 19268, 1000 GG Amsterdam, tel. (020) 5254791, fax

(020) 5254799, e-mail congres@bdu.uva.nl; Nadere info: een uitgebreid programma met lijst van sprekers is te downloaden (PDF) op http://www.jur.uva.nl/acil/conference_announcement_04_acrobat.pdf

Master in European Criminology (M.A.) K.U.Leuven (België)

De Afdeling Strafrecht en Criminologie van de Faculteit Rechten aan de K.U.Leuven (België) organiseert sinds september 1999 het postgraduate programma, het 'Master in European Criminology'. Het M.A. in European Criminology staat open voor studenten en 'professionals' die zich willen verdiepen in de relevantie van recent ontwikkelde criminologische theorieën en deze willen toetsen aan het beleid op nationaal, Europees en internationaal niveau. Het M.A. programma loopt over één academiejaar. Het is een volledig Engelstalig programma dat op een evenwichtige manier *onderwijs met onderzoek* combineert. Het programma wordt uitgevoerd in samenwerking met een aantal prominente universiteiten en onderzoeksinstituten in Europa: het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) in Den Haag (NL), Het Max-Planck-Institut für Ausländisches und Internationales Strafrecht in Freiburg (D), het Criminologisch Instituut van de Universiteit in Sheffield (UK) en het Criminologisch Instituut van de Eberhard-Karls-Universiteit in Tuebingen (D). Voor meer informatie over het M.A. in European Criminology kunt u contact opnemen met: Hilde Van Lindt (Academic Coordinator), Centre for Advanced Legal Studies, Tiensestraat 41, B-3000 Leuven. Tel.: 32/16/32 52 68 of 32 53 00; Fax: 016/ 32 55 35. E-mail: hilde.vanlindt@law.kuleuven.ac.be Website: <http://www.law.kuleuven.ac.be/cals>

Hijmansbeurs

De faculteit der rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam heeft in 1997 de Hijmansbeurs ingesteld. Deze beurs beoogt mensen die al een aantal jaren werkervaring hebben binnen een juridisch beroepsveld zoals de rechterlijke macht, de advocatuur, de overheid of het bedrijfsleven, te stimuleren een proefschrift te schrijven of te voltooien. De beurs bedraagt maximaal fl. 10.000 per jaar.

Aanvragen van de brochure bij:
Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Afdeling Onderzoekzaken, mw. mr. J.R. van Herwaarden, Postbus 1030, 1000 BA Amsterdam, tel.: 020-5253475; email: herwaarden@jur.uva.nl

Algemeen
 Strafrecht en strafrechtspleging
 Criminologie
 Gevangeniswezen/tbs
 Reclassering
 Jeugdbescherming en -delinquentie
 Politie
 Verslaving
 Slachtofferstudies
 Preventie van criminaliteit

Literatuur-informatie

Van de artikelen die in deze rubriek zijn samengevat, kunnen bij de documentatie-afdeling van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van justitie tegen betaling kopieën worden aangevraagd. Wij attenderen u erop dat volgens art. 16b, lid 1 van de Auteurswet 1912, de kopieën uitsluitend mogen dienen tot eigen oefening, studie of gebruik. Door de documentatie-afdeling worden boeken, tijdschriftartikelen, rapporten en jaarverslagen met betrekking tot bovengenoemde gebieden toegankelijk gemaakt. De documenten die vanaf 1987 zijn verschenen, worden ingevoerd in een geautomatiseerd systeem. Op aanvraag kunnen literatuurlijsten m.b.t. specifieke onderwerpen worden toegestuurd. Boeken en rapporten kunnen te leen worden gevraagd. Tijdschriftartikelen kunnen in beperkte mate tegen vergoeding gekopieerd en toegezonden worden. In beide gevallen kan men zich wenden tot de Informatiedesk van het WODC, Postbus 20301, 2500 EH 's-Gravenhage, tel.: 070-370 65 53 (09.00u.-15.00u.).
 Email: wodc@infowodc.minjust.nl

Strafrecht en strafrechtspleging

1

Farkas, M.A., R.G. Zevitz

The law enforcement role in sex offender community notification; a research note

Journal of crime and justice, 23e jrg., nr. 1, 2000, pp. 125-139

In de VS worden jaarlijks circa 24000 seksuele delinquenten vrijgelaten nadat ze hun straf hebben uitgezeten. Pas ingevoerde federale wetgeving gebiedt dat rechtshandhavers worden geïnformeerd wanneer een hoge-risico-delinquent weer terugkeert in de samenleving. Zij op hun beurt moeten dan het publiek informeren. Vaak wordt dat gedaan met 'notification teams' die zijn samengesteld uit diverse disciplines, instanties, slachtoffers en ooggetuigen. Hoe functioneren deze teams? De auteurs deden met een vragenlijst onderzoek onder 188 rechtshandhavers in de staat Wisconsin naar attitudes, ervaringen, praktijken en resultaten van deze teams. De respondenten waren positief over de teams, maar de nieuwe wetgeving kostte wel veel tijd en geld. Zaken die beter geregeld moeten worden, zijn extra training voor rechtshandhavers en de communicatie met de media.

Met literatuuropgave.

2

Freiberg, A., R. Fox

Evaluating the effectiveness of Australia's confiscation laws

The Australian and New Zealand journal of criminology, 33^e jrg., nr. 3, 2000, pp. 239-265

In dit artikel bespreken de auteurs de Australische wetgeving inzake de beslaglegging op de opbrengsten van criminele activiteiten. In de afgelopen tien jaar is deze wetgeving aanzienlijk aangescherpt aangezien dit middel gezien werd als een krachtig wapen in

de strijd tegen de georganiseerde criminaliteit. De auteurs constateren dat deze wetgeving steeds verder aangescherpt wordt, ondanks het feit dat over de effecten weinig of niets bekend is. Er is weinig onderzoek gedaan naar de effecten van dergelijke wetgeving op de bestrijding van de georganiseerde misdaad. In dit artikel geven de auteurs aan hoe in de afgelopen tien jaar deze ontnemingswetgeving in de praktijk is toegepast, of het op een juiste manier is toegepast en of de beoogde effecten zijn gerealiseerd. De auteurs komen tot de conclusie dat dergelijke wetgeving een nuttig instrument is in de strijd tegen georganiseerde criminaliteit. Tegelijkertijd waarschuwen zij voor de pretentie dat dergelijke wetgeving leidt tot generaal preventie van criminaliteit, die ingegeven is door financieel gewin. Het effect zit veeleer in het met succes afronden van criminele winsten in individuele gevallen. Tenslotte pleiten de auteurs voor een continue evaluatie van bestaande wetgeving op dit terrein, resulterend in een betere toepassing, alvorens zwaarder wettelijk geschat in stelling te brengen in de strijd tegen – georganiseerde – criminaliteit.

3

Fyfe, N.R., H. McKay

Desperately seeking safety; witnesses' experiences of intimidation, protection and relocation

The British journal of criminology, 40^e jrg., nr. 4, 2000, pp. 675-691

De rol van getuigen bij politieonderzoek en het afgeven van verklaringen tijdens terechtzittingen is van cruciaal belang voor het succes van een strafrechtelijke vervolging. Sinds het midden van de jaren negentig raakt men in het Verenigd Koninkrijk steeds bezorgder om de intimidatie van getuigen, die gericht is op ontmoediging om aangifte te doen of om op te

treden als getuige. Met dit onderzoek wilden de auteurs meer inzicht krijgen in de wijze waarop intimidatie van invloed is op getuigen in strafrechtelijk onderzoek. Zij richtten zich op de ervaringen van die getuigen, die het doelwit zijn van ernstige en in sommige gevallen zelfs levensbedreigende intimidatie. Zij maakten gebruik van diepte-interviews met twintig ernstig bedreigde getuigen, om te bepalen op welke wijze intimidatie plaatsvond. Ook de gevolgen van intimidatie voor de betrokkenen werden bepaald. Veertien van deze getuigen kwamen zelfs in aanmerking voor deelname aan het Strathclyde Police Witness Programme. In deze gevallen was er sprake van noodzakelijke verhuizing van de getuigen (en hun gezin) naar een ander deel van het land om hen te kunnen beschermen. De auteurs geven een beschrijving van de vele sociale- en mentale moeilijkheden, waarmee deze mensen te maken krijgen bij het opbouwen van een nieuw leven. Met literatuuropgave.

4

Gainey, R.R., B.K. Payne e.a.

The relationship between time in jail, time on electronic monitoring, and recidivism; an event history analysis of a jail-based program

Justice quarterley, 17e jrg., nr. 4, 2000, pp. 733-752

Veel aandacht, zowel op het theoretische als het empirische vlak, is al besteed aan de relatie tussen de tijd die doorgebracht wordt in de gevangenis en recidive. Aanmerkelijk minder aandacht is besteed aan de relatie tussen alternatieve sancties, zoals huisarrest met elektronische bewaking en recidive. In dit artikel wordt de relatie tussen zowel de detentietijd als de tijd doorgebracht in elektronisch huisarrest en recidive onderzocht aan de hand van gegevens

van daders die tenminste enige tijd in elektronisch huisarrest hebben doorgebracht. De resultaten suggereren dat hoe langer men elektronisch huisarrest heeft gehad, hoe geringer de kans op recidive wordt. Er zijn echter verschillen naar gelang het type dader. Ondanks het feit dat er enige aanwijzingen zijn voor een curvilineaire relatie tussen detentietijd en recidive is deze relatie niet sterk in verhouding tot andere controlevariabelen. Tenslotte worden de theoretische en praktische implicaties van de bevindingen van dit onderzoek nader besproken. Met literatuuropgave.

Criminologie

5

Fijnaut, C.

Transnational crime and the role of the United Nations in its containment through international cooperation; a challenge for the 21st century

European journal of crime, criminal law and criminal justice, 8^e jrg., nr. 2, 2000, pp. 119-127

Reeds rond de vorige eeuwwisseling waarschuwden politieke en academische kopstukken in heel Europa voor het ernstige gevaar van internationale criminaliteit. Er werden vele uitleveringsverdragen gesloten en in 1923 werd Interpol opgericht om te komen tot bestrijding van internationale ofwel transnationale criminaliteit. Zowel toen als nu richt de internationale discussie zich op bepaalde niet te verontachtzamen problemen, die in dit artikel worden besproken. Allereerst probeert de auteur transnationale criminaliteit nader te definiëren en beschrijft aan de hand van voorbeelden in welke vormen deze voor kan komen: als georganiseerde misdaad, bedrijfs-criminaliteit, professionele misdaad en politieke criminaliteit. Al deze ernstige vormen van criminaliteit nemen de

laatste decennia aanmerkelijk toe. Tot nu toe is slechts duidelijk waardoor deze toename tot stand kon komen. Mogelijke antwoorden op het 'waarom' ervan blijven steken in gissingen: het kan liggen in de enorme economische ongelijkheid in de wereld, waardoor de arme bevolkingsgroepen wel gedwongen worden tot criminaliteit, of gewelddadige politieke conflicten in vele landen en regio's werken bepaalde vormen van transnationale criminaliteit in de hand. Nader onderzoek naar de oorzaken zal noodzakelijk zijn en bij het tegengaan ervan zal internationale samenwerking nodig zijn. Volgens de onderzoeker ligt hier een belangrijke rol weggelegd voor de Verenigde Naties, met volledige medewerking van alle lidstaten.

Met literatuuropgave.

6

Fox, J.G., J.J. Sobol

Drinking patterns, social interaction, and barroom behavior; a routine activities approach

Deviant behavior, 21² jrg., hr. 5, 2000, pp. 429-450

Onduidelijk is het in hoeverre bars, door alles wat daar plaatsvindt, oorzaak zijn van of bijdragen aan allerlei soorten probleem- of regelovertrekend gedrag. We kunnen daarbij denken aan niet alleen overmatig drankgebruik, maar ook aan criminaliteit en de kans op victimisatie in de omgeving van de bar. Bars kunnen dus katalysatoren zijn van interacties tussen potentiële daders en slachtoffers. Wat is de invloed van het management, welke rol spelen toezicht en omgeving, welke vormen van regelovertrekkingen zijn er, hoe worden klanten slachtoffer van criminaliteit? Deze vragen probeerden de auteurs door eigen observatie te beantwoorden in twee bars in New York, waar zij zich onopvallend tussen de klanten (over

het algemeen jongeren) begaven. Het personeel werd niet van te voren ingelicht. Theoretische leidraad bij hun waarnemingen was de routine-activiteiten theorie. Het blijkt dat als er goed toezicht wordt gehouden, dit een positief effect heeft op gedrag: vrouwen werden minder lastig gevallen en er ontstonden minder ruzies. In de omgeving van de beide bars veroorzaakten klanten overlast, regelovertradingen en criminaliteit. De auteurs vinden dat bareigenaren wettelijk verantwoordelijk moeten kunnen worden gesteld en maatregelen moeten nemen. Met literatuuropgave.

7

Frehsee, D.

Kritische Kriminologie und Strafrechtswissenschaft

Kriminologisches journal, 32^e jrg., nr. 4, 2000, pp. 242-255

Bij kritische criminologie denkt men over het algemeen aan de labeling theorie, uitgaande van de normatieve constructie van criminaliteit door het stellen van normen en waarden en labeling als reflexieve vorming van afwijkende identiteiten. In dit artikel wordt strafrechtswetenschap gedefinieerd als strafrechtsdogmatiek. Labeling theorie en strafrechtswetenschap hebben steeds meer raakvlakken nu veel juristen ervan uitgaan dat de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van de delinquent is gebaseerd op een externe constructie, uitgaande van de behoefte van de maatschappij aan een sociale reactie. Kritische criminologen en kritische strafrechtwetenschappers vinden in het criterium rechtsstatelijkheid een gemeenschappelijke basis voor hun kritiek. Tegelijkertijd is de invloed van de kritische criminologie op de praktische strafrechtpolitiek begrensd en is hierdoor mogelijk eerder de ontwikkeling van een

technocratisch doelstrafrecht zonder principes bevorderd. Nog steeds is sociale orde een kwestie van macht. Maar ook macht wordt diffuser en subtieler en de opgave, de macht te bekritisieren wordt daardoor moeilijker en belangrijker. Met literatuuropgave.

8

Gadd, D.

Masculinities, violence and defended psychosocial subjects

Theoretical criminology, 4^e jrg., nr. 4, 2000, pp. 429-449

Ter verklaring van het geweld dat mannen plegen tegen vrouwen worden tegenwoordig twee perspectieven gehanteerd. De eerste wordt de 'structured action theory' genoemd. Deze zegt dat mannen kiezen voor geweld tegen vrouwen om zodoende een positieve mannelijke identiteit te bewerkstelligen. De andere benadering wordt 'discourses of violence' genoemd. Deze theorie houdt in dat mannen geweld tegen vrouwen gebruiken als instrumentele controlestrategie. De auteur staat een andere benadering van mannelijk geweld voor, namelijk een psychoanalytische benadering. Met gebruikmaking van het onderzoeksmateriaal van één geval betwist de auteur het idee dat geweld tegen vrouwen noodzakelijk plaatsvindt uit overwegingen van masculiniteit. Hij ontwikkelt een benadering waarin zowel het sociale als het psychische een plaats heeft, en waarin ook 'verandering' kan worden meegenomen. Met literatuuropgave.

9

Garland, D. e.a.

The culture of high crime societies; some preconditions of recent 'law and order' policies

The British journal of criminology, 40^e jrg., nr. 3, 2000, pp. 347-375

De auteurs proberen de opkomst te verklaren van nieuwe strategieën van criminaliteitsbeheersing in Engeland en de VS door een theorie van aanpassing te ontwikkelen. In wat zij noemen 'de late moderniteit' is een criminaliteitscomplex ontstaan dat wordt gekenmerkt door de volgende aannames en opvattingen: hoge criminaliteitscijfers worden gezien als een normaal sociaal feit; er is sprake van een wijdverbreide en intensieve emotionele investering in criminaliteitskwesaties, waarbij het gaat om zowel fascinatie als angst, woede en wrok; die kwesaties worden gepolitiseerd in emotionele termen; het beleid wordt gedomineerd door de zorg om de slachtoffers van criminaliteit en om openbare veiligheid; het strafrechtelijk apparaat wordt gezien als niet adequaat en niet effectief; er bestaat een omvangrijke markt op het gebied van particuliere beveiliging; in media, populaire cultuur en architectuur bestaat een sterk criminaliteitsbewustzijn. Deze visie verandert niet gauw en is betrekkelijk ongevoelig voor veranderingen in de criminaliteitscijfers. Van deze visie gaat een sterk effect uit op politiek en beleid. De auteurs zien dit criminaliteitscomplex als onverbreekelijk verbonden met een visie op de hedendaagse wereld als onderhevig aan moreel verval en aan de neergang van het fatsoen en het gezin. Aanhangers ervan menen dat de oplossing gezocht moet worden in het ongedaan maken van de culturele en politieke bevrijding die geassocieerd wordt met de revolutie van de jaren zestig. Met literatuuropgave.

10

Gibson, C.L., J.P. Wright e.a.

An empirical assessment of the generality of the general theory of crime; the effects of low self-control on

social development

Journal of crime and justice, 23e jrg., nr. 2, 2000, pp. 109-134

Dit onderzoek is volgens de auteurs één van de zeer weinige die proberen om direct of indirect de relatie te meten tussen een laag niveau van zelfcontrole enerzijds en een brede reeks van sociale consequenties anderzijds. De terminologie maakt duidelijk dat het hierbij gaat om een toetsing van de zelfcontroletheorie van Gottfredson en Hirschi uit 1990. Deze theorie houdt in dat mensen met een laag niveau van zelfcontrole zich niet alleen vaker dan anderen schuldig zullen maken aan verschillende vormen van crimineel gedrag, maar ook een reeks andere negatieve sociale kenmerken zullen vertonen. De onderzoeksresultaten vormen een ondersteuning voor de theorie. Een laag niveau van zelfcontrole blijkt gerelateerd te zijn aan een lage betrokkenheid bij school, een geringere kwaliteit van gezins-samenhang en beperkte maatschappelijke doeleinden en ambities. Bovendien hebben mensen met een lage zelfcontrole vaker delinquente vrienden en ervaren ze een hogere druk van die vrienden om ook delinquent gedrag te vertonen. Een laag niveau van zelfcontrole blijft een goede voorspeller van delinquent gedrag, ook wanneer rekening is gehouden met andere bekende sociale correlaten van crimineel gedrag. De auteurs eindigen met een bespreking van de beperkingen van hun onderzoeksoptzet. Met literatuuropgave.

11

Goodey, J.

Biographical lessons for criminology
Theoretical criminology, 4e jrg., nr. 4, 2000, pp. 473-498

In dit artikel wordt een lans gebroken voor de biografische benadering van

crimineel gedrag. Criminologisch onderzoek zou op een zinvolle wijze ontwikkeld kunnen worden vanuit de individuele levensgeschiedenis of 'biografie' waarin criminologische gevolgtrekkingen een plaats zouden kunnen hebben. Hierbij wordt speciaal aandacht besteed aan de ideeën van Denzin over 'epifanie' oftewel betekenisvolle keerpunten in het leven van mensen. Aan de hand daarvan zou de relatie van een individu met 'criminaliteit' geïnterpreteerd kunnen worden binnen een brede sociaal-culturele samenhang. Aan het eind van het artikel wordt de 'hegemonische masculiene biografie' naar voren geschoven als instrument om de individuele biografie en sociaal-structurele factoren opnieuw te introduceren in de criminologie. Met literatuuropgave.

12

Gordon, R.M.

Criminal business organizations, street gangs and 'wanna-be' groups; a Vancouver perspective

Canadian journal of criminology, 24^e 2000, pp. 39-60

Bevindingen uit drie, in 1993 gepubliceerde, Canadese studies en een ongepubliceerd proefschrift met betrekking tot 'bendes' vormen de basis voor een meer uitgebreid onderzoek 'the Greater Vancouver Gang Study'. Deze studie omvat onderzoek onder 128 volwassen en jonge benedeleden die onder enige vorm van toezicht stonden en waarvan er uiteindelijk 33 deelnamen aan de interviews. Het onderzoek had tot doel: een typering te geven van deze mensen (bijvoorbeeld t.a.v. leeftijd en etnische afkomst); classificaties en definities van bendes en andere criminele groepen te testen; en te bepalen waarom individuen betrokken raken bij 'bendes'. Het onderzoek richtte zich op drie criminele

groeperingen in Vancouver, te weten criminele commerciële organisaties die zich vaak op de achtergrond houden; georganiseerde straatbendes en perifere bendes die minder georganiseerd of gestructureerd zijn en duidelijker zichtbaar dan de straatbendes. De oorzaken voor het in golfbewegingen opkomen van straatbendes en perifere groepen blijven ongrijpbaar. Maar uit het onderzoek komt wel naar voren wat de belangrijkste redenen zijn voor aansluiting bij criminele organisaties, bendes of minder georganiseerde criminele groepen. De redenen omvatten economische- en etnische marginaliteit, materieel gewin, aantrekkingskracht van groepen leeftijdgenoten, waarbinnen men zich gesteund voelt en vluchten uit een gezinssituatie, waarin sprake is van mishandeling.

Met literatuuropgave.

13

Gorman-Smith, D., P. Tolan e.a.

A developmental-ecological model of the relation of family functioning to patterns of delinquency

Journal of quantitative criminology, 16e jrg., nr. 2, 2000, pp. 169-198

De auteurs beginnen met de notie dat persoonsgerichte benaderingen om delinquenten en criminele carrières te begrijpen, hebben geleid tot de vaststelling van verschillende aparte wegen naar en patronen van delinquent gedrag. Bovendien is gebleken dat verschillende samenstellingen van risicofactoren gerelateerd kunnen worden aan verschillende soorten van delinquent of crimineel gedrag. Als dat zo is, kan het begrijpen van deze relaties belangrijke implicaties hebben voor interventie en preventie van crimineel gedrag. Toch zijn er maar weinig onderzoeken waarin is nagegaan hoe de combinatie van verschillende risicofactoren kan

variëren in relatie tot verschillende delinquente carrières. In het onderhavige onderzoek wordt aan de hand van een op de persoon gerichte analyse nagegaan hoe verschillende patronen in het functioneren van gezinnen gerelateerd is aan delinquentiepatronen. Bovendien worden deze relaties in een context geplaatst door te onderzoeken hoe ze variëren in verschillende gemeenschappen, bijvoorbeeld verschillende woonwijken. Het onderzoek sluit aan bij eerder onderzoek waarin wordt uitgegaan van vier basispatronen van delinquent gedrag bij een steekproef van mannelijke adolescenten uit verschillende minderheidsgroepen, die wonen in de achterstandswijken van grote steden.

Met literaturopgave.

14

Green, P.J., T. Ward

State crime, human rights, and the limits of criminology

Social justice, 27^e jrg., nr. 1, 2000, pp. 101-115

Binnen de criminologie wordt tot nog toe weinig aandacht besteed aan het feit dat in sommige landen veel vaker sprake is van 'staatscriminaliteit' (dat wil zeggen wetsovertredend gedrag door staatsfunctionarissen) dan in andere. Een van de redenen hiervoor kan zijn dat het moeilijk is deze vorm van criminaliteit te definiëren. De auteurs trachten aan te geven hoe dit verzuim van aandacht voor dit belangrijke fenomeen kan worden goedge maakt. Zij stellen dat 'staatscriminaliteit' onafhankelijk van staatsstructuren kan worden beschreven, door zich te baseren op de 'rechten van de mens' en 'deviantie'. Het concept van 'legitimiteit' kan volgens de schrijvers beschouwd worden als de schakel tussen 'staatsdeviantie' en 'rechten van de mens'. De term 'staatscriminaliteit' zou

slechts toegepast mogen worden, indien er sprake is van een overlapping van de volgende twee fenomenen, namelijk schending van de mensenrechten en organisatorisch afwijkend gedrag van staatsambtenaren. Deze vorm van criminaliteit kan alleen als zodanig worden gedefinieerd als er sprake is van zowel objectief illegitiem handelen en subjectief deviant gedrag. Om de universaliteit van deze benadering te bepalen maken de onderzoekers gebruik van voorbeelden uit verschillende politieke contexten: het Verenigd Koninkrijk en Turkije, waarbij democratische en autoritaire staatsvormen als onderdeel van een continuüm worden beschouwd. Met literaturopgave.

15

Grundies, V.

Kriminalitätsbelastung junger Aussiedler

Monatsschrift für Kriminologie, 83e jrg., nr. 5, 2000, pp. 290-305

In de laatste jaren zijn de criminaliteitscijfers onder jonge etnische germaanse immigranten uit Oosteuropa (in het bijzonder uit Polen, Roemenië en de vroegere Sovjetunie, de zogenaamde 'Aussiedler') aanzienlijk gestegen. Aangezien deze populatie in de officiële statistieken niet separaat wordt opgevoerd zijn uit de politiestatistieken geen duidelijke aanwijzingen hiervoor te herleiden. Identificatie van etnische germaanse immigranten is thans mogelijk met de geboorteplaats als indicator uit de gegevens van het Freiburger cohortonderzoek. Dit onderzoek maakt het verder mogelijk om zowel voor immigranten als voor 'andere' Duitsers het leeftijdsverloop en de ontwikkeling in tijd van de politieregistratie onder de loep te nemen. Terwijl in de tweede helft van de jaren tachtig de cijfers van immigranten en 'andere' Duitsers slechts weinig

verschillen vertoonden, stegen de criminaliteitscijfers wat de immigranten betreft duidelijk in de eerste helft van de jaren negentig. Ook op grond van het land van herkomst van de diverse immigranten kunnen duidelijke verschillen worden vastgesteld. Met literatuuropgave.

Gevangeniswezen/tbs

16

Gainey, R.R., B.K. Payne

Understanding the experience of house arrest with electronic monitoring; an analysis of quantitative and qualitative data

International journal of offender therapy and comparative criminology, 44e jrg., nr. 1, 2000, pp. 84-96
De auteurs staan op het standpunt dat een beter begrip van hoe delinquenten hun straf ervaren van groot nut is voor zowel theorie als beleid. Daarom onderzoeken zij met kwalitatieve en kwantitatieve data hoe 49 delinquenten, die gestraft zijn met elektronisch huisarrest deze sanctie hebben ondergaan. De resultaten werden verkregen met (telefonische) interviews waarbij vragenlijsten werden afgenomen. De meeste delinquenten waardeerden het elektronisch huisarrest als geschikter dan een straf in de gevangenis. Huisarrest is veiliger, maar heeft ook veel aspecten waardoor het echt als straf wordt ervaren. Het restrictieve element is het belangrijkste: 'niet meer even een wandeling kunnen maken' en 'niet meer even boodschappen kunnen doen'. Belangrijk is ook dat huisarrest wordt ervaren als bevorderend voor reïntegratie: in de gevangenis zou men moeten omgaan met andere delinquenten terwijl men nu de band met familie, vrienden en werk kan blijven onderhouden. Met literatuuropgave.

17

Gover, A.R., D.L. MacKenzie e.a.

Boot camps and traditional facilities for juveniles; a comparison of the participants, daily activities, and environments

Journal of criminal justice, 28^e jrg., nr. 1, 2000, pp. 53-68

Boot camps: oorspronkelijk opleidingskampen voor mariniers, maar sinds de jaren tachtig ook heropvoedingskampen en een optie voor jonge delinquenten om met op (semi)-militaire leest geschoeide programma's te resocialiseren. Tot nu toe is er niet veel onderzoek gedaan naar bootcamps en hoe zij verschillen van traditionele inrichtingen. Daarom vergeleken de auteurs 27 boot camps met 22 traditionele inrichtingen verspreid over de VS. Ze legden daar de situatie met video vast, interviewden leiding (die kregen ook een vragenlijst) en delinquenten. Zo kregen de auteurs een beeld van het verleden van de delinquent, organisatorische elementen, beheers- en controlemiddelen en de mate waarin militaire aspecten aanwezig waren in programma's. In de boot camps zaten minder delinquenten die ernstige regelvertredingen hadden begaan; die zaten juist in de traditionele inrichtingen. In de boot camps waren de delinquenten fysiek actiever, maar erg actief bezig zijn blijkt niet een belangrijke factor bij het terugdringen van recidive. Veel van de resultaten van het onderzoek wijzen erop dat traditionele inrichtingen succesvoller zijn. Ze hebben meer personeel en zijn minder gestructureerd, waardoor de delinquent meer kans heeft op persoonlijke aandacht. De auteurs bekritisieren het feit dat het bijna al de onderzochte boot camps en inrichtingen ontbrak aan informatie over de delinquent na vrijlating. Evaluatie van effectiviteit van

gehanteerde methoden is dan onmogelijk.

Met literaturopgave.

Jeugdbescherming en -delinquentie

18

Geraghty, T.F., S.A. Drizin

Book review; charting a new course for juvenile justice: listening to outsiders

The journal of criminal law and criminology, 90^e jrg., nr. 1, 1999, pp. 363-389

Jeugdrechters staan voor de moeilijke taak rechtzaken, waarbij jeugdige delinquenten betrokken zijn, zo correct mogelijk te behandelen. Tot nu tot was het vaak zo dat beslissingen louter genomen werden op grond van de begane misstap en de daarbij behorende wettelijke strafmaat, zonder te kijken naar eventuele oorzaken. Ook was er vaak sprake van snelle besluitvorming, waarbij men zich liet leiden door persoonlijke politieke motieven i.p.v. dat men zocht naar niet-politieke oplossingen, gebaseerd op gedegen vooronderzoek.

Momenteel is er volgens de auteurs gelukkig sprake van een verandering van inzicht, mede dankzij de publieke aandacht en een aantal publicaties door deskundigen op het gebied van het jeugdstrafrecht en de jeugdhulpverlening. In dit artikel worden een drietal boeken besproken die te samen als raamwerk kunnen dienen voor nieuw beleid ten aanzien van de jeugdrechtspraak in de eenentwintigste eeuw. In *Superpredators; the demonization of our children by the law* (1999) door P. Elikann komt de persoonlijke zorg van de auteur t.a.v. de effecten van de publieke opinie en cultureel maatschappelijke omstandigheden op het formuleren van jeugdrechtbeleid tot uitdrukking.

American youth violence (1998) door F.E. Zimring is een wetenschappelijke

benadering van het probleem van geweldpleging door jeugdigen. En in *Forensic evaluation of juveniles* (1998) door T. Grisso worden voorstellen gedaan om te komen tot een heldere, toegewijde jeugdrechtbank, waarbij forensische en klinisch psychologische ondersteuning is geïntegreerd.

19

Gordon, J.A., L.J. Moriarty e.a.

The impact of a juvenile residential treatment center on minority offenders
Journal of contemporary criminal justice, 16^e jrg., nr. 2, 2000, pp. 194-208

In dit artikel gaan de auteurs in op een onderzoek, waarin de effecten op delinquente jongeren die behandeld zijn in een residentiële behandelinrichting vergeleken werden met delinquente jongeren die gedetineerd waren in een traditionele justitiële jeugdinrichting. De uitkomst van dit vergelijkende onderzoek was dat jongeren die behandeld werden in een residentiële behandelinrichting minder snel en minder vaak recideerden in vergelijking met de controle-groep. In de behandelinrichting kregen die jongeren programma's die gericht waren op rehabilitatie en resocialisatie. Een andere opvallende uitkomst was dat niet-blanke jongeren vaker opnieuw veroordeeld werden voor een nieuw delict dan blanke jongeren, ongeacht het type inrichting waar ze gedetineerd waren geweest. De auteurs pleiten op basis van het onderzoek voor een grotere nadruk op behandeling gericht op resocialisatie als alternatief voor de huidige eenzijdige nadruk binnen de Verenigde Staten op het straffen van jeugdige delinquenten.

Verslaving

20

Fishbein, D.

Neuropsychological function, drug abuse, and violence

Criminal justice and behavior, 27^e jrg., nr. 2, 2000, pp. 139-159

Het bepalen van biologische oorzaken van geweld bij gebruikers van verdovende/stimulerende middelen is waardevol bij het ontwikkelen van therapeutische behandelingsvormen voor gebruikers die ongevoelig zijn voor conventionele behandeling. Bij druggebruikers met chronisch gewelddadig gedrag blijkt de gewelddadigheid ernstiger te zijn dan bij andere geweldplegers. Zij hebben ook een slechtere prognose voor wat betreft hun stoornis en vertonen meer crimineel gedrag. Aan geweld liggen wellicht dezelfde mechanismen ten grondslag als aan druggebruik, gegeven het gelijktijdig voorkomen en de gemeenschappelijke kenmerken van gedragsaspecten (inclusief jeugdpsychiatrische kenmerken en persoonlijkheidsstoornissen die een biologisch fundament hebben). Dit zal de schrijfster nader bestuderen aan de hand van zeer uitgebreid literatuuronderzoek en de uitkomsten van een door haar uitgevoerde voorstudie (1998). Zij komt tot de conclusie dat neuropsychologisch disfunctioneren een consistent kenmerk is van zowel druggebruik als gewelddadig gedrag. Ook is dit disfunctioneren mogelijk van invloed op eigenschappen die vaak als verboden van beide worden gezien (bijvoorbeeld impulsiviteit, onvolgende vermogen om afgewogen beslissingen te nemen, ongeremdheid en onvermogen om consequenties van het eigen handelen te overzien). Tevens blijkt dat beschadiging van bepaalde delen van de voorhoofdschors expliciet verband houdt met de ontwikkeling van complexe

gedrags- en cognitieve kenmerken, die leiden tot verergering van de drugsverslavingsproblematiek en zich uiten in gewelddadig gedrag. Met literatuuropgave.

Slachtofferstudies

21

Farral, S., J. Bannister e.a.

Social psychology and the fear of crime; re-examining a speculative model

British journal of criminology, 40e jrg., nr. 3, 2000, pp. 399-413

In het sociaal-psychologische model van Van der Wurff over angst voor criminaliteit is deze angst geassocieerd met vier factoren: de mate waarin het individu zich beschouwd als aantrekkelijk doel voor criminelen, de mate waarin het individu aan groepen of personen kwade bedoelingen toedicht, de mate van zelfvertrouwen van het individu en de mate waarin de plek waar het individu zich bevindt en het tijdstip victimisatie bevordert. Van der Wurff vergeleek dit model empirisch met een socio-demografisch model en vond dat het sociaal-psychologische model beter in staat is angst voor criminaliteit te verklaren. De auteurs repliceren deze analyse en willen ook een holistisch model ontwikkelen waarbij beide modellen tot hun recht komen. Zij gebruiken daarbij dezelfde vragen als Van der Wurff, maar niet dezelfde respondenten (V.d.W. deed het onderzoek in Nederland), maar 1629 Schotse. Terwijl Van der Wurff claimde dat het sociaal-psychologische model 24 procent van de variantie van de angst voor criminaliteit kan verklaren, vonden de auteurs een percentage van 17,6 procent. Dit betekent dus dat Van der Wurff's model minder goed angst kan verklaren dan hij claimde. De auteurs vonden ook grote verschillen tussen mannen en vrouwen: mannen

hebben vooral angst voor personen die zij niet vertrouwen, terwijl vrouwen zich al snel - vooral in bepaalde situaties - als potentieel slachtoffer zien. Dit gegeven is een kernelement van hun socio-demografisch model, dat samen met het model van Van der Wurff een goede basis is angst voor criminaliteit nader te onderzoeken. Met literaturopgave.

22

Fattah, E.A.

Victimology; past, present and future
Criminologie, 33e jrg., nr. 1, 2000, pp. 17-46

De auteur is van mening dat, ondanks de populariteit van de victimologie, de slachtofferkunde, er geen samenhangende geschiedenis van deze discipline is geschreven, en dat er evenmin een poging is ondernomen om de huidige stand van zaken en de waarschijnlijke toekomstige ontwikkelingen ervan systematisch te schetsen. Met dit artikel probeert hij in deze leemtes te voorzien. Pas na de Tweede Wereldoorlog is wetenschappelijk onderzoek op gang gekomen naar de slachtoffers van crimineel gedrag. Als zodanig is de victimologie een integraal onderdeel geworden van de criminologie. De auteur verwacht dat deze discipline het in zich heeft om te zorgen voor de paradigmawisseling waar de criminologie al zo lang en zo wanhopig naar snakt. Op theoretisch gebied zijn verschillende modellen ontwikkeld om de enorme verschillen te verklaren in het risico om slachtoffer van criminaliteit te worden, om een verklaring te bieden voor het feit dat dat risico veel groter is in bepaalde gebieden en onder bepaalde groepen dan andere en om het intrigerende verschijnsel te ontrafelen van het herhaalde slachtofferschap. Op het gebied van de wetgeving is in veel landen veel tot stand gekomen voor de slachtoffers van delicten. Op basis van

deze ontwikkelingen in verleden en heden schetst de auteur de volgens hem waarschijnlijke ontwikkelingen in de toekomst. Hij denkt dat er een overgang zal komen van utopisch idealisme naar een hard realisme. Er zal meer wetenschappelijk onderzoek komen en minder belangen-behartiging. Met literaturopgave.

23

Felson, R.B., E.P. Baumer e.a.

Acquaintance robbery
Journal of research and crime and delinquency, 37e jrg., nr. 3, pp. 284-305

Bij meer dan een derde van alle aangegeven diefstallen, zo vermeldt het National Crime Victimization Survey (NCVS), was de dader een bekende van het slachtoffer. Dit gegeven zou grote consequenties moeten hebben voor de criminologie omdat aangenomen mag worden dat het in deze gevallen gaat om geheel andere motieven van daders, die immers geen vreemden zijn, en omstandigheden. Maar onderzoekers houden zich voornamelijk bezig met diefstallen waar de dader geen bekende is. Vandaar de studie van de auteurs, die beide categorieën diefstallen (dader is wel/geen bekende) met elkaar vergelijken met gegevens uit het NCVS met data van 1992-1995, waarbij zij uitgaan van de rationele keuze theorie en de routine-activiteiten theorie. De auteurs komen tot de vaststelling dat het vooral bij zwarten, jonge vrijgezelle mannen en degenen met een laag inkomen de kans relatief groot is gevictimiseerd te worden door een bekende. De kans dat een scholier wordt gevictimiseerd door een bekende is ook relatief groot. Dat komt door twee factoren: contacten met delinquente leeftijdgenoten en weerstand om de politie in te lichten.

Andere verschillen met diefstal door een onbekende zijn dat het slachtoffer vaker verwond wordt en dat de buit in veel gevallen groter is. Met literatuuropgave.

medewerking. Alcohol- of drugsgebruik tenslotte blijkt significant verband te houden met het weigeren mee te werken aan vervolging. Met literatuuropgave.

24

Goodman, L., L. Bennett e.a.

Obstacles to victim's cooperation with the criminal prosecution of their abusers; the role of social support
Violence and victims, 14^e jrg., nr. 4, 1999, pp. 427-444

De laatste twintig jaar wordt er steeds minder tolerant gedacht over huiselijk geweld. Dit heeft geleid tot wetswijzigingen, waardoor daders beter vervolgd kunnen worden. Desondanks weigeren slachtoffers nog vaak mee te werken aan gerechtelijke vervolging. Tot nu toe is er nog weinig onderzoek gedaan naar het waarom hiervan. In dit onderzoek wordt een groot aantal factoren bestudeerd, die mogelijk voorspellend zijn voor de medewerking van slachtoffers van huiselijk geweld aan de vervolging van hun belagers. Aan de studie namen 92 vrouwen uit Washington DC deel, die zich als slachtoffer meldden bij de politie. Zij beantwoordden een groot aantal vragenlijsten met betrekking tot hun situatie. Hoewel de studie zich met name richt op steun door de omgeving en maatschappelijke instellingen, wordt ook nagegaan welke invloed de ernst van het gebruikte geweld, de demografische situatie van het slachtoffer, haar psychische gezondheid (inclusief depressieve symptomen), eventuele emotionele afhankelijkheid van de dader en alcohol- of drugsgebruik heeft op de medewerking aan vervolging. Het blijkt dat concrete, praktisch hulp, de ernst van het gebruikte geweld en het hebben van kinderen met de dader alle drie significante voorspellers zijn voor

Wegens logistieke problemen zijn er in de afgelopen periode nauwelijks nieuwe publicaties in het WODC-documentatiesysteem ingevoerd. De redactie hoopt de lezer in het eerste nummer van 2002 weer een lijst nieuw binnengekomen, uitleenbare publicaties te kunnen presenteren.

De WODC-rapporten

Om zo veel mogelijk belanghebbenden te informeren over de onderzoeksresultaten van het WODC wordt een beperkte oplage van de rapporten kosteloos verspreid onder functionarissen, werkgroepen en instellingen binnen en buiten het ministerie van Justitie. Dit gebeurt aan de hand van een verzendlijst die afhankelijk van het onderwerp van het rapport opgesteld wordt. De rapporten in de reeks Onderzoek en Beleid (O&B) zijn tot en met nr. 161 uitgegeven door Gouda Quint BV en zijn voor belangstellenden, die niet voor een kosteloos rapport in aanmerking komen, te bestellen bij Gouda Quint BV, postbus 23, 7400 GA Deventer, telefoon: 0570-63 31 55. Een complete lijst van de WODC-rapporten is te vinden op de WODC-Internetsite (www.wodc.nl). Daar zijn ook de uitgebreide samenvattingen te vinden van alle vanaf 1997 verschenen WODC-rapporten. Volledige teksten van de rapporten (vanaf 1999) zullen met terugwerkende kracht op de WODC-site beschikbaar komen. Hieronder volgen de titelbeschrijvingen van de in 1999, 2000 en 2001 verschenen rapporten.

Onderzoek en Beleid

Wetten, J.W., N. Dijkhoff en F. Heide
De positie van vrouwen in de asielprocedure
1999, O&B nr. 172

Kleemans, E.R., E.A.I.M. van den Berg, H.G. van de Bunt m.m.v. M. Brouwers, R.F. Kouwenberg, G. Paulides

Georganiseerde criminaliteit in Nederland; rapportage op basis van de WODC-monitor
1999, O&B nr. 173

Bol, M.W., G.J. Terlouw, L. Blees en C. Verwers

Jong en gewelddadig; ontwikkeling en achtergronden van de gewelds-criminaliteit onder jeugdigen
1999, O&B nr. 174

Klijn, A., J. van der Schaaf, G. Paulides

De rechtsbijstandssubsidie herzien; een evaluatie van de toegangsregeling in de Wet op de rechtsbijstand
1999, O&B nr. 175

Tak, Peter J.P.

The Dutch criminal Justice System; Organisation and Operation
1999, O&B nr. 176

Kruissink, M., A.M. van Hoorn, J.L.M. Boek m.m.v. E.M.Th.

Beenakkers, M.G.J. Kockelkoren, P.A.M. Verrest, G. Paulides
Infiltratie in het recht en in de praktijk
1999, O&B nr. 177

Vinne, H. van der gen

Geweld in vermogensdelicten; een dieptestudie op basis van de WODC-Strafrechtsmonitor
1999, O&B nr. 178

Gilhuis, P.C., E.F. ten Heuvelhof, H.G. van de Bunt, W. Huisman, M. Lokin, J.W. Reintjes, R.J.M. van den Bogert, A. de Lange en C.C.J.H. Bijleveld

De effecten van klassieke en alternatieve reguleringsinstrumenten in milieuhandhaving
1999, O&B nr. 179

Schreuders, M.M., F.W.M. Huls, W.M. Garnier en K.E. Swierstra (red.); C.C.J.H. Bijleveld (WODC), P.P.J. Groen (WODC), F. Heide (WODC), W. van der Heide (WODC), R.F. Meijer (WODC), P.R.

Smit (WODC), H.W.J.M. Huys (CBS) en C.S. Wang (CBS)

Criminaliteit en rechtshandhaving 1999; ontwikkelingen en samenhangen
1999, O&B nr. 180

Steinmann, P.L.M., F.P. van Tulder en W. van der Heide

Prognose van de sanctiecapaciteit 1999-2003
1999, O&B nr. 181

Leuw, Ed. m.m.v. M. Brouwers en J. Smit

Recidive na de tbs; patronen, trends en processen en de inschatting van gevaar
1999, O&B nr. 182

Heiden-Attema, N. van der, M.W. Bol

Moelijke jeugd; risico- en protectieve factoren en de ontwikkeling van delinquent gedrag in een groep risicjongeren
2000, O&B nr. 183

Bunt, H.G. van de, J.M. Nelen (red.)

De toekomst van de bijzondere opsporingsdiensten
2000, O&B nr. 184

Eshuis, R.J.J., N. Dijkhoff

Nevenfuncties zittende magistratuur
2000, O&B 185

Leuw, Ed., L.L. Motiuk (bijdragen van); inleiding van H.J.C. van Marle

Toezicht op seksuele geweldplegers na invrijheidstelling – Safe reintegration of sexual offenders
2000, O&B 186

Kesteren, J. van, P. Mayhew en P. Nieuwbeerta

Criminal Victimization in Seventeen Industrialised Countries; key findings from the 2000 International Crime Victims Survey
2000, O&B, nr. 187

Vervaele, J.A.E., A.H. Klip (red.), A.J. Berg, N.M. Dane, O.J.D.M.L. Jansen

Administratieve en strafrechtelijke samenwerking inzake fraudebestrijding tussen justitiële en bestuurlijke instanties van de EU-lidstaten
2000, O&B, nr. 188

Huls, F.W.M., M.M. Schreuders, M.H. Ter Horst-van Breukelen, F.P. van Tulder (red.)

Criminaliteit en rechtshandhaving 2000; ontwikkelingen en samenhangen
2001, O&B, nr. 189

Jungmann, N., E. Niemeijer, M.J. ter Voert

Van schuld naar schone lei; evaluatie Wet Schuldsanering natuurlijke personen
2001, O&B, nr. 190

Ed. Leuw en N. Mertens

Evaluatie beginselenwet Tbs/wet Fokkens
2001, O&B nr. 191, 2001

Onderzoeksnotities**Luykx, F., M. Grapendaal**

Justitie in de buurt; een evaluatie van vier experimenten
WODC, Onderzoeksnotities, nr. 1, 1999

Wartna, B.S.J.

Recidive-onderzoek in Nederland; een overzicht van Nederlands onderzoek naar hernieuwd crimineel gedrag
WODC, Onderzoeksnotities, nr. 2, 1999

Baas, N.J. en E. Niemeijer

Kwaliteitssystemen voor de rechtsprekende macht; een internationale verkenning
WODC, Onderzoeksnotities, nr. 3, 1999

Passas, N.

Informal value transfer systems and criminal organizations; a study into so-called underground banking networks
WODC, Onderzoeksnotities, nr. 4, 1999

Wartna, B.J.S., W.M.E.H. Beijers en A.A.M. Essers

Ontkennende en bekende verdachten; over de proceshouding van verdachten van strafzaken tijdens het politieverhoor
WODC, Onderzoeksnotities, nr. 5, 1999

Aron, U., F. Heide

Bandopname van het nader gehoor
WODC, Onderzoeksnotities, nr. 6, 1999

Etman, O., J. Korpel

Eén jaar 'Koppelingswet' in de praktijk; tussenrapportage over de implementatie en het eerste uitvoeringsjaar

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 7, 1999

Beenackers, E.Th.M.

Effectiviteit van sanctieprogramma's: bouwstenen voor een toesingskader; een literatuurstudie

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 1, 2000

Bijleveld, C., A. Taselaar

Motieven van asielzoekers om naar Nederland te komen; verslag van een expert meeting

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 2, 2000

Verrest, P.A.M.

De sturing en controle van de politie in het Franse en Nederlandse vooronderzoek in strafzaken

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 3, 2000

Eshuis, R.J.J., M.N. van Es

Werklast versnelling handelszaken

WODC, Onderzoeksnotities nr. 4, 2000

Meijer, B.G.

Cameratoezicht in het publieke domein in EU-landen

WODC, Onderzoeksnotities nr. 5, 2000

Heiden-Attema, N. van der, B.S.J.**Wartna**

*Recidive na een verblijf in een JBI; een vervolgstudie naar de geregistreeerde criminaliteit onder jongeren die werden opgenomen in een justitiële behandel-
inrichting*

WODC, Onderzoeksnotities nr. 6, 2000

**Breugel, A.M.M. van, L. Boender-
maker**

Eisen in jeugdzaken; een inventarisatie van meningen over de 'requireerichtlijn in kinderezaken'

WODC, Onderzoeksnotities nr. 7, 2000

Baas, N.J.

Rekrutering en (permanente) educatie van de zittende magistratuur in vijf landen; een internationale verkenning

WODC, Onderzoeksnotities nr. 8, 2000

**Heiden-Attema, N. van der, B.S.J.
Wartna**

Recidive na een strafrechtelijke maatregel; een studie naar de geregistreeerde criminaliteit onder jongeren met een pibb, een jeugd-tbr of een pij

WODC, Onderzoeksnotities nr. 9, 2000

Beenackers, E.M.Th.

Effectiviteit van sanctieprogramma's: op zoek naar interventies die werken; met name bij zeden- en gewelds-delinquenten en delinquenten met cognitieve tekorten - een literatuuronderzoek

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 1, 2001

**Heide, W. van der, D.E.G. Moole-
naar, F.P. van Tulder**

Prognose van de sanctiecapaciteit 2000-2005

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 2, 2001

Kruissink, M. en A.A.M. Essers
Ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit; periode 1980-1999

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 3, 2001

Moolenaar, D.E.G.

Tussen uitspraak en detentie; een verklaring voor het verschil tussen twee methoden om de behoefte aan sanctiecapaciteit te meten

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 4, 2001

Bernasco, W.

Trajectvorming in en rond de justitiële jeugdinrichtingen

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 5, 2001

Baas, N.

Probleemouders, probleemkinderen? Een literatuurstudie van transgenerationale overdracht van problemen die tot kinderbeschermingsmaatregelen (kunnen) leiden

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 6, 2001

**Beke, B.M.W.A., W.J.M. de Haan,
G.J. Terlouw**

Geweld verteld; daders, slachtoffers en getuigen over 'geweld op straat'

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 7, 2001

WODC-documentatie

Onderstaande tijdschriften werden in 2001 geraadpleegd ten behoeve van de selectie van artikelen voor het literatuuroverzicht van *Justitiële verkenningen*.

Adolescence
Advocatenblad
Algemeen politiebld
American journal of orthopsychiatry
American journal of sociology
American sociological review
Ars aequi
Australian and New Zealand journal of criminology
Balans
Binnenlands bestuur
British journal of criminology
Bulletin on narcotics
Canadian journal of criminology
Child welfare
Contemporary sociology
Contrast
Corrections compendium
Crime and delinquency
Crime and justice international
Crime, law and social change
Criminal behaviour and mental health
Criminal justice and behavior
Criminal justice ethics
Criminal justice review
Criminal law review
Criminologie
Criminology
Custodes
Delikt en delinkwent
Deviance et société
Deviant behavior
Europe 2000
European journal of crime, criminal law and criminal justice
European journal on criminal policy and research
Eurocriminology
Evaluation review
Facta
Federal probation
Handhaving
Howard journal of criminal justice
International journal of drug policy
International journal of offender therapy and comparative criminology
International journal of the sociology of law
International review of victimology

Intersec

J*: tijdschrift over jongeren

Journal of contemporary criminal justice

Journal of crime and justice

Journal of criminal justice

Journal of criminal law and criminology

Journal of family violence

Journal of law and society

Journal of quantitative criminology

Journal of research in crime and delinquency

Journal of Scandinavian studies in criminology and crime prevention

Jurimetrics

Justice quarterly Kriminalistik

Kriminologisches Bulletin

Kriminologisches Journal

Law and human behavior

Maandblad geestelijke volksgezondheid

Migrantenrecht

Migrantenstudies

Modus

Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform

National Institute of Justice journal

Nederlands juristenblad

Nederlands tijdschrift voor de psychologie en haar grensgebieden

Nemesis

Neue Kriminalpolitik

New England journal on criminal and civil confinement

Nul tot 25

Opportuun

Penal issues

Perspectief

Police journal

Policing and society

Politie magazine

Politie officier, de

Polizei, die

Prison journal

Prison service journal

Proces

Puntkomma

Psychologie en maatschappij

Recht der werkelijkheid

Rechtsgeleerd magazijn Themis

Rechtshulp

Reclassering

Revue de droit pénal et de criminologie

Revue de la gendarmerie nationale

Revue de science criminelle et de droit pénal comparé

Sancties

SEC; kwartaalblad voor samenleving en criminaliteit

Security journal
Security management
Social and legal studies
Social forces
Social justice
Social problems
Sociological quarterly
Sociologische gids
Theoretical criminology
Tijdschrift voor alcohol, drugs en andere psychotrope stoffen
Tijdschrift voor criminologie
Tijdschrift voor de politie
Tijdschrift voor de sociale sector
Tijdschrift voor psychiatrie
Trema
Trends in organized crime
Vigiles
Violence and victims
Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft
Zeitschrift für Rechtssoziologie
Zeitschrift für Strafvollzug und Straffälligenhilfe

Jaargang 2001	Nr.	Blz.
Boer, M. den <i>Bestrijding georganiseerde misdaad in Europa; een vergelijkend perspectief</i>	2	25
Bouddouft, S. <i>Marokkaanse migratiepolitiek; toezicht op arbeidsmigranten en hun valuta</i>	5	72
Breeuwsma, G. <i>Verlos mij van des mensen overlast ...; een psychologische benadering</i>	1	10
Brienen, M.E.I. en E.H. Hoegen <i>Het Nederlandse slachtofferbeleid; een rechtsvergelijkend perspectief</i>	3	43
Brussel, G. <i>'Onbemiddelbaren' in Amsterdam; naar een integrale zorg</i>	6	39
Burgers, J.P.L. <i>Onveiligheid in de stad</i>	1	25
Buskens, L.P.H.M. <i>Wachten op de koning; recente discussies over islam, familierecht en politiek in Marokko</i>	5	18
Cleiren, C.P.M. <i>De andere kant van het gelijk; strafgeding of mediation?</i>	3	122
Cock Buning, Tj. de <i>Ethische vragen rondom proefdieren; genetische manipulatie</i>	9	43
Cools, M. <i>Private opsporing in België; de detectivewet en de nieuwe criminologische markt</i>	4	42
Cornelisse, M. <i>De rammelende erwt; ethisch denken over dieren en de natuur</i>	9	33
Corstens, G.J.M. <i>Europees strafrecht; een Europees O.M. en het subsidiariteitsprincipe</i>	2	103
Boon, D. <i>Mens en dier; gezworen vijanden</i>	9	23
Dauids, K. <i>Dierenbescherming in Nederland vanaf 1864</i>	9	10
Dijk, F. van, J.J. de Waard <i>De markt voor private opsporing; vraag en aanbod</i>	4	25
Dijk, P. van <i>Slachtoffers in de strafrechtspleging; enige recente ontwikkelingen</i>	3	31
Doomernik, J. <i>De mythe van het restrictieve immigratiebeleid</i>	8	31
Duijkersloot, A.P.W., R.J.G.M. Widdershoven <i>Europa en bestuurlijke handhaving; trends en uitdagingen</i>	2	68
El Manouzi, A.B.L. <i>De Marokkaanse politie; rechtsvacuüm, interne crisis en de erosie van legitimiteit</i>	5	47

Engbersen, G., J. van der Leun <i>Uitsluiting van illegale immigranten; risico's van het restrictieve vreemdelingenbeleid</i>	8	80
Erp, J. van, M. Verberk <i>Evaluatie regelgeving Terwee; bevindingen van slachtoffers</i>	3	20
Ferwerda, H.B., L.H.M. Gelissen <i>Voetbalcriminaliteit; veroveren hooligans het publieke domein?</i>	1	84
Ficq, B.J.P.M. <i>De nieuwe vreemdelingenwet; eerste ervaringen in de asieladvocatuur</i>	8	61
Fijnaut, C.J.C.F. <i>Europol en Eurojust; politieke en justitiële samenwerking in strafzaken</i>	2	11
Frijns, J. <i>Herstelbemiddeling in de praktijk; uitzicht door inzicht</i>	3	81
Gunther Moor, L., C.D. van der Vijver <i>Privatisering van opsporing; een kader voor normering</i>	4	77
Haan, M. <i>Europees recht en het welzijn van landbouwhuisdieren</i>	9	85
Harchaoui, S. <i>Hedendaags kwaad revisited; kanttekeningen bij de Marokkaanse criminaliteit in Nederland</i>	5	99
Hauber, A.R. <i>Openbaar vervoer; reizigers, agressie en onveiligheid</i>	1	110
Heslinga, Y.H. <i>De professionalisering van slachtofferhulp; activiteiten en ontwikkelingen</i>	3	10
Het Süßmuth-rapport <i>Migratie vormgeven-integratie bevorderen</i>	8	41
Hoogenboom, A.B. <i>Bedrijfsspionage; infiltratie en inlichtingenwerk in de private sector</i>	4	54
Jonge, F.H. de, B.M. Spruijt <i>Kennis over dierenwelzijn; toepassing in recht en regelgeving</i>	9	55
Klerks, P., M. Scholtes <i>Particuliere recherche; een informatiemarkt in ontwikkeling</i>	4	9
Koers, J. <i>Het E.U.-rechtshulpverdrag; wederzijdse samenwerking in strafzaken</i>	2	43
Kortenhorst, P.C., P.A.M. Verrest <i>De magistrat de liaison; een pionier in de internationale samenwerking</i>	2	56
Levelt, P.B.M. <i>Boze agressie in het verkeer; een emotietheoretische benadering</i>	1	95
Lucassen, L. <i>Een spel met valse kaarten; migratiebeleid in historisch perspectief</i>	8	9
Lugt, B.W.M. van der <i>Waarborgen voor private opsporing; wetgeving of zelfregulering?</i>	4	65

Marle, H.J.C. van		
<i>Het concept onbehandelbaarheid in de terbeschikkingstelling</i>	6	77
Mas, P. de		
<i>De poreuze noordkust van Marokko; migratie, smokkel en hasj</i>	5	87
Nelissen, P.Ph.		
<i>Kansarme en kansrijke gedetineerden; selectiviteit en tweedeling in penitentiaire inrichtingen</i>	6	60
Nijboer, J.F., W.J.J.M. Sprangers		
<i>Forensische expertise; Europese harmonisatie</i>	2	88
Nijboer, J.F.		
<i>Recommendations; over het 'zachte' (straf)recht van de Raad van Europa</i>	2	81
Nijnatten, C.H.C.J. van		
<i>Verbleekt gezag; individualisering en individuatie</i>	1	63
Noordhuizen-Stassen, E.N.		
<i>De MKZ-uitbraak in 2001; naar een verantwoord preventiebeleid</i>	9	77
Obdeijn, H.		
<i>De democratische transitie in Marokko</i>	5	9
Ours, J. van		
<i>Arbeidsimmigratie; goed voor ons?</i>	8	55
Overbeek, H.W.		
<i>Migratie als 'global affair'; wereldarbeidsmarkt en transnationale regulering van personenverkeer</i>	8	21
Paal, J.H.C. van de, J.A. van Vliet en H-M. Don		
<i>Sociaal uitgesloten; de aanpak van het Leger des Heils</i>	6	47
Raaymakers, Q.A.W., J.T.C. van Hoof en T.F.M. ter Bogt		
<i>Intolerantie; typerend voor jongeren?</i>	1	49
Rassin, E.		
<i>Het getraumatiseerde slachtoffer; behandeling, verhoor en hiaten in de herinnering</i>	3	58
Roodenburg, H.		
<i>Arbeidsmigratie; winnaars, verliezers en onbetaalde rekeningen</i>	8	49
Slotboom, A.		
<i>Naar een strafrechtelijk Europa; de U.S.A. als leermodel</i>	2	112
Spapens, A.C.		
<i>Bemiddeling in relatie tot het strafproces</i>	3	70
Tonkens, E., J.W. Duyvendak		
<i>Paternalisme tussen verguizing en omarming; bemoeizorg en bemoeizucht van sociale professies na 1950</i>	6	8
Valk, I. van der		
<i>Een loodzware erfenis; geschonden mensenrechten in Marokko</i>	5	63
Valk, I. van der		
<i>Het politieke vertoog over immigratie en asiel; de parlementaire debatten in Frankrijk en Nederland</i>	8	91
Vanderveen, G.N.G.		
<i>Nederland vroeger veiliger? De veranderde beleving van onveiligheid</i>	1	34
Velden, F.J.A. van der		
<i>Marokkaans en Nederlands familierecht; botsende concepten en praktische oplossingen</i>	5	32

Vijver, C.D. van der, L.G.H. Gunther Moor <i>Het gezag van de politie</i>	1	72
Vinke, C.M. <i>Handel in exotische dieren; organisatiestructuren en werkwijzen</i>	9	94
Walgrave, L. <i>Herstelrecht en strafrecht; duet of duel?</i>	3	97
Wijers, I. <i>Family group conferencing; kanttekeningen bij herstelrecht voor jeugdige delinquenten</i>	3	110
Wijn-Maatman, T. <i>Falend terugkeerbeleid; de problematiek van uitgeprocedeerde asielzoekers</i>	8	70
Wolf, J., E. Bransen en S. Nicholas <i>Mensen in de marge; kenmerken van sociaal kwetsbaren</i>	6	19
Wouw, S. van de <i>Procederen tegen dierenleed</i>	9	67

Auteursrecht voorbehouden.
Behoudens uitzondering door de
Wet gesteld, mag zonder schriftelijke
toestemming van de rechthebbende(n)
op het auteursrecht c.q. de uitgever van
deze uitgave, door de rechthebbende(n)
gemachtigd namens hem (hen) op te treden,
niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van
druk, fotokopie, microfilm of anderszins,
hetgeen ook van toepassing is op de gehele
of gedeeltelijke bewerking. Het verlenen
van toestemming tot publikatie in dit
tijdschrift houdt in:

1. dat de auteur de uitgever machtigt om de door derden verschuldigde vergoeding voor kopiëren conform artikel 17, lid 2, Auteurswet 1912 en het KB van 20 juni 1974, Staatsblad 351 ex artikel 16B 1912 te doen geldend maken door en overeenkomstig de statuten en reglementen van de Stichting Reprorecht te Amsterdam.
2. dat de auteur de Uitgever machtigt om zijn rechten ex artikel 16 sub A ten vierde Auteurswet 1912 (bloemlezingen) geldend te maken volgens dezelfde beginselen als die van de Stichting Reprorecht. Een en ander behoudens uitdrukkelijk voorbehoud zijdens de auteur.